9. Samling af artikler fra Mål Mæle:

Om hvad man kan bruge ordet ikke til, i Mål Mæle 1,1, side 5-8.

Der spilles for meget stikbold med danske skoleelever Mål & Mæle 1,2, side 5-8.

HØN. Om hvad sprog kan bruges til i Mål & Mæle 1,3, side 28-32.

Ta' bussen i Mål & Mæle 1,4, side 16-23.

Tænk engang i Mål & Mæle 2,1, side 18-23.

Tid til kakao i Mål & Mæle 2,2, side 22-24.

Ro i Mål & Mæle 2,3, side 23-24.

Glædelig jul og godt nytår i Mål & Mæle 2,4, side 32.

Grammatik og grafik i Mål & Mæle 3,1, side 26-32

Sprogets kamp for tilværelsen i Mål & Mæle 3,3, side 13-21

Kong Gulerod og vatnisserne i Mål & Mæle 3,4, side 8-13

Huller i sproget i Mål & Mæle 4,3, side 12-16.

Semantik i Mål & Mæle 5,1, side 10-15

Nok i Mål & Mæle 6,3 side 18-23.

Semantik i Sprogvidenskabens discipliner, red. E Hansen og Ole Togeby, København, side 53-46.

Tekstlingvistik i Sprogvidenskabens discipliner, red. E Hansen og Ole Togeby, København, side 85-96.

Konsekvent komma i Mål & Mæle 8,1, side 13-19.

Talen i Oslo i Mål & Mæle 8,2, side 13-17.

Nudansk Ordbog i Mål & Mæle 9,1, side 15-21.

Skriften på Væggen i Mål & Mæle 9,4, side 20-32.

Vittigheder Mål & Mæle 10,1, side 8-20.

Dette er ikke artiklens overskrift i Mål & Mæle 11,1, side 30-32.

Datamaskinen i modersmålsundervisningen i Mål & Mæle 11,1, side 20-29.

Vittigheder i flugten i Mål & Mæle 11,2, side 5-12.

Heller og også i Mål & Mæle 11,4, side 21.26.

Underforståelser i Mål & Mæle 12,2 side 16-19

at jeg gør det. Men det at sige: *jeg lover hermed at...* det henviser kun til det at sige: *jeg lover hermed at...* Hvis man hører sætningen kan den altså ikke være usand. Man kan ikke have et replikskifte som dette:

– Jeg lover hermed at komme i morgen.

– Nej, det er ikke sandt, du lover ikke spor.

Man kan heller ikke love uden at man siger at man gør det.

Det samme gælder *jeg må indrømme...* Ved ganske simpelt at sige disse ord, har forhandleren indrømmet at det er det bedste fjernsyn på markedet. Det er ikke til at benægte.

Så det ER en underlig situation du har været ude for. Forhandleren har sagt noget som ikke kan benægtes, men på grund af betydningen af ordet *indrømme* forudsætter denne sætning at du har været helt vild efter at købe et Color Electronic 23, og har fremført en masse gode argumenter for at det er det bedste fjernsyn på markedet. I betragtning af prisen har det sikkert også lige præcis været det forhandleren ønskede. Læg til sidst mærke til at det er ligegyldigt om forhandleren havde sagt *jeg må indrømme...* eller *jeg vil ikke indrømme...*, han havde taget dig lige meget i skægget for det. Købte du for resten fjernsynet?

O. T.

? *Til redaktionen. Jeg har hørt at I vil lave et sprogtidsskrift. Det er en god idé, og jeg vil straks spørge jer: hvad kommer udtrykket* at kro sig *af?*

Venlig hilsen
K. E. Hermann
Arena, Forfatternes Forlag
Gule Hus, Taarupgaard
8831 Løgstrup.

! Kære Hermann. *At kro sig* bruges sædvanligvis i betydningen »at være vigtig«, »at være selvtilfreds«. Ifølge Ordbog over det Danske Sprog bind XI er denne betydning overført. Oprindeligt betyder udtrykket »at opspile kroen«, »at vise sin fyldte kro« og bruges om fugle der har en *kro*, en pose på spiserøret hvor maden gemmes.

Fuglene har åbenbart været gode til at beskrive folk der var lidt for tilfredse med sig selv; den der *kror sig* vil sikkert også *bryste sig, være oppustet, have højtflyvende planer, være en hanekylling* og *være næbbet.*

Kro har altså ikke noget med *en krog* at gøre, selvom tanken er nærliggende. Derimod er ordet beslægtet med *krave*, som er »det klædningsstykke som omgiver halsen«, og med *kværke*, som er »at gribe om struben«.

Ifølge Dansk Etymologisk Ordbog stammer de tre beslægtede ord alle fra ældre former der er beslægtet med det græske *bronkhos* »strube«, som vi har i *bronkitis*, og med det latinske *gurgulio* »*strube*« som vi (vistnok) har i *at gurgle.*

Der er endelig også mulighed for at det danske ord *kro*, »gæstgiveri« stammer fra den samme form, og at betydningen oprindeligt har været »trangt hul«, »hytte«.

At kro sig og *at være på kro*, *at gurgle* og *at have bronkitis* kommer altså, hvis man går nogle tusind år tilbage, af et og samme ord.

O.T.

Denne gang har redaktionen måttet lave de fleste af spørgsmålene selv. Men fra næste nummer regner vi med hjælp fra læserne.

Læg **ikke** *alt til side for at læse denne artikel*

Om hvad man kan bruge ordet **ikke** til

En elev der gerne vil genere sin lærer, kommer ind til eksamensbordet, trækker sit spørgsmål, læser det, og udbryder så højt at også censor kan høre det: *Den opgave har vi ikke aftalt at jeg skulle have.* Nu sidder læreren i en situation som kan være svær at komme ud af. På den anden side kan eleven ikke hænges op på noget. Han benægter jo netop at læreren og han selv har snydt. Hvordan kan det nu gå til?

For at svare på det, må jeg begynde i en lidt anden ende. Man bruger ordet *ikke* til at sige det modsatte med. To sætninger kan imidlertid være modsatte på to forskellige måder. De kan være KONTRADIKTORISKE, som fx *117 er et lige tal: 117 er et ulige tal.* Hvis den ene er falsk, er den anden sand. De kan også være KONTRÆRE, som fx: *figuren er en cirkel: figuren er en firkant.* Her gælder det at mindst én af dem er falsk, evt. begge to. Hvis man føjer en nægtelse til en sætning, får man den kontradiktoriske modsætning til den oprindelige: *figuren er ikke en firkant: figuren er en firkant.* Hvis den første er falsk, er den anden sand.

Skakbræt og farvebillede

Nu findes der visse områder i vores sproglige verden der er ligesom et skakbræt, enten er et felt hvidt, eller også er det sort, der er ingen tredje mulighed. Enten er et voksent menneske mand eller kvinde, enten død eller levende. I disse skakbrætområder giver det samme information at bruge benægtende sætninger som at bruge bekræftende. Det er lige så godt at sige: *Poul Hartling er ikke en kvinde*, som at sige: *Poul Hartling er en mand.*

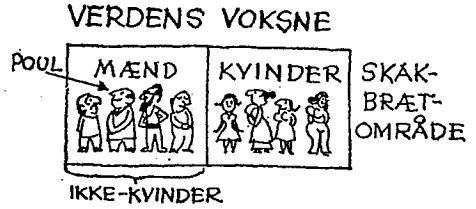

Men der er også andre områder i vores sproglige univers, nemlig dem der er ligesom farvebilleder; enten er en plet rød, eller blå, eller grøn, eller gul, eller orange, eller turkis ... Der er mangfoldige muligheder. Her giver det ikke nær den samme information at bruge benægtende sætninger som at bruge bekræftende. Det er ikke lige så præcist at sige: *Per Hækkerup er ikke svensker*, som at sige: *Per Hækkerup er dansker*, for der er jo mange folkeslag som ikke er svenskere.

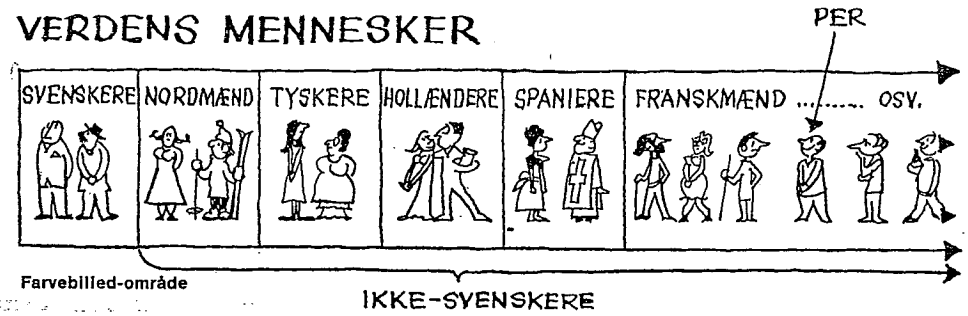

Det er altså ikke særlig informativt at bruge benægtende sætninger på farvebilled-områderne. Men hvorfor bruger vi så nægtelserne?

Vi kan også se det på en anden måde. Hver gang vi fremsætter en sand bekræftende sætning på farvebilled-området, så ville vi kunne fremsætte 117 sande benægtende påstande om det samme: Hvis det nu er sandt at:

Poul Hartling er statsminister i Danmark

så vil man også kunne fremsætte følgende sande benægtende påstande:

Poul Hartling er ikke statsminister på Malta

Poul Hartling er ikke statsminister i USA

Poul Hartling er ikke statsminister på Bornholm alene

Poul Hartling er ikke finansminister i Danmark

Poul Hartling er ikke udenrigsminister i Danmark

Poul Hartling er ikke forsvarsminister i Danmark

Poul Hartling er ikke bybud for Skive Folkeblad

Poul Hartling er ikke diplomat i USA med intime forbindelser til fru Nixon

Poul Hartling er ikke statsminister for en kommunistisk-kristelig folkepartikoalitionsregering i Danmark

osv. til 117

Hvorfor synes alle disse sætninger at være mere usandsynlige end fx:

Poul Hartling er ikke statsminister for en flertalsregering

Hvordan vælger man blandt alle disse muligheder?

I spørgsmål der begynder med et *hv*-ord kan vi se at det virkelig er et problem med de 117 mulige sande benægtende sætninger. Her er verden nemlig principielt et farvebillede, hvor det eneste man ikke kender er farven. Derfor kan man ikke rigtig bruge *ikke* i hv-spørgsmål:

hvad er Poul Hartling ikke?

hvem er Hækkerup ikke blevet bestukket af?

Hvis verden på en eller anden måde er gjort mindre kulørt og mere som et skakbræt, så går det betydelig lettere med benægtede hv-spørgsmål:

hvem af jer (4 personer) vil ikke have suppe?

Eller hvis man i en samtale ikke har hørt hvad det er Poul Hartling ikke er, så kan man spørge:

hvad er Poul Hartling ikke?

Men i dette tilfælde vil det være lige så naturligt at bruge en sætning af typen:

hvad er det Poul Hartling ikke er

og så er hv-spørgsmålet ikke benægtet.

Endelig kan man godt have *ikke* i retoriske hv-spørgsmål:

hvad har Poul Hartling ikke sagt af sludder!

Men her er der slet ikke noget muligt svar, det er et skakbræt med kun sorte felter. Det er slet ikke noget spørgsmål.

I ja/nej-spørgsmål er vi principielt på et rent skakbrætområde, og derfor kan man godt benægte dem:

kommer Poul Hartling ikke hos fru Nixon?

er Per Hækkerup ikke bestukket af KGB?

Regler og undtagelser

Jeg har stillet to spørgsmål op: hvorfor bruger man overhovedet nægtelser, og hvordan vælger man blandt de 117 sande benægtede påstande som svarer til hver enkelt sand sætning? Disse spørgsmål kan logikken og grammatikken ikke svare på, for det drejer sig ikke om hvordan man laver korrekte sætninger og slutninger, men om hvordan man opfører sig over for andre i bestemte situationer; det drejer sig om hvad folk anser sig selv for, hvad de anser andre for, og hvad de tror andre anser dem selv for. Om det kan man opstille følgende regel:

afsenderen bruger *ikke* når hun mener at modtageren tror, mener, har sagt, vil sige eller vil gøre, – det der benægtes.

Man vil kun forklare:

Hækkerup er ikke bestukket af KGB til at være modstander af EF

til nogen der tror det. Og hvis man ikke støder på nogen der tror det, så har man ingen grund til at fyre sætningen af.

Vi kan se at reglen også gælder benægtende ja/nej-spørgsmål. Dem bruger man jo netop når man vil have modtageren til at sige *jo:*

– Kommer Poul Hartling ikke hos fru Nixon?

– Jo, da.

Vil man gerne have benægtet svar, siger man *vel:*

– Er Hækkerup vel mod EF?

– Nej, da.

Det er rester af sådanne ledende spørgsmål man finder når folk siger *ikke* eller *vel* efter hver anden sætning, ikke. Det er noget man tit støder på, ikke. I samtaler, ikke. Og det er ikke til at overhøre, vel. Det kan også være længere, ikke sandt. Så hedder det *ikke sandt*, ikke. Det bruges ofte i situationer hvor folk har brug for lidt selvtillid, ikke. Men de venter ikke på svaret, vel. Den der tier, samtykker, ikke.

Hvis man ikke overholder reglen om brug af *ikke*, går samtalen uvægerlig galt. Prøv fx ved den første den bedste lejlighed at sige til en person der ikke er sur:

– du er ikke sur i dag.

Samtalen kan næsten kun fortsætte, hvis den anden bliver sur.

Reglen om brug af *ikke* giver altså svaret på de to opstillede spørgsmål. Men hvornår kan man som afsender mene at modtageren tror, mener, har sagt, vil sige, vil gøre – det modsatte? Amerikaneren Wason har lavet et forsøg der belyser dette. Her er der nogle elefanter i hvidt og sort.

Se på figuren og prøv at fuldende de følgende påstande så de bliver sande:

(1) elefant nr. 5 er

(2) elefant nr. 5 er ikke

(3) elefant nr. 4 er

(4) elefant nr. 4 er ikke

AF LEIF BLÆDEL

HANS HERTELS, Sven Møller Kristensens og Hanne Marie Svendsens debatniveau i replikken til mig (4.6.) frister i den grad til svar at jeg ikke nære mig for et par bemærkninger.

Jeg har ikke beskyldt de fire superlitterater for nogen »sammensværgelse«. Heller ikke for »manipulation« med Kunstfondens litterære tremandsudvalg. Heller ikke for »pression« — det var kulturminister Niels Matthiasen jeg

De tre replikskrivere mener det er afgørende at få sagen debatteret inden den forestående ændring af kunstfondloven. Derfor vil de nødig have mig til at forplumre diskussionen og ønsker at fastslå, at Age Hansen-sagen »drejer sig . . om de *principielle* problemer der rejser sig, når to grupper af sagkyndige vurderer så forskelligt som i tilfældet Age Hansen«.

Bemærkningen er en forære ring for de penge. Man mener der opstår »principielle problemer« af største betydning for offentlighed og folketing fordi de selv (den ene

Wason bad en række forsøgspersoner gøre dette og fandt at gennemsnits-tiden for svarene var: (1): 1,60 sek., (2): 1,96 sek., (3): 1,93 sek., (4): 2,53 sek. (Man kan læse mere om hans forsøg i artiklen: *The Context of Plausible Denial* (1965). Den står bl.a. i Oldfield & Marshall: *Language* (1968) Penguin.) Ved dette forsøg fandt han bevis for denne regel:

> Hvis man har en regelmæssighed og en undtagelse herfra, så er det mere naturligt at benægte at undtagelsen er regelmæssig, end at benægte at et regelmæssigt tilfælde er en undtagelse.

Det er altså mere naturligt at sige: *hvalen er ikke en fisk,* end at sige: *silden er ikke et pattedyr;* naturligere at sige: *undervisningsministeren er ikke en mand,* end: *statsministeren er ikke en kvinde,* så længe de fleste ministre er mænd.

Prøv at se på tre af de principper jeg har omtalt ovenfor: benægtende sætninger er ofte upræcise, er ofte valgt blandt 117 mulige sande påstande, og bruges kun hvis afsenderen mener at modtageren mener det modsatte. Hvis man tager dem som en helhed kan man se at benægtende sætninger må give et meget godt billede af hvad afsenderen anser modtageren for, af meddelelsens adressat. Lad os nu se på nogle autentiske eksempler:

△

Når Blædel indleder med at fortælle hvad han ikke har gjort, så er det fordi han skriver for folk der har læst de fire litterater beskylde ham for at beskylde dem for dette og hint.

▷

Når Helga Mach bl.a. sagde at det ikke synes at være undervurderet at skrive børnebøger i Tjekkoslovakiet, så er det jo fordi hun mener at hendes tilhørere mener at det synes at være det – selvfølgelig fordi det er en regel at det er det i andre lande.

Den der har gjort sig klart at adressaten ligger gemt i nægtelsen, kan benytte sig af det på snildeste vis. Det kan fx være den beskedne pralhals:

Drengen og krigen

AF TONI LIVERSAGE

I ET FOREDRAG om tjekkoslovakisk børnelitteratur holdt sidste år på den internationale børnebogskonference på Hindsgavl sagde foredragsholderen Helga Mach bl.a.: »Næsten alle børnebogsforfattere skriver også bøger for voksne, eller med andre ord — det synes ikke at være nedvurderet at skrive børnebøger, og derfor er der heller ikke nogen barriere mellem det, der skrives for børn og hele den nationale litteratur«.

Nu er tjekkisk og slovakisk børnelitteratur jo ikke særlig kendt herhjemme; foruden nogle billedbøger for mindre børn, er der — så vidt jeg ved — kun oversat to bøger for større børn til dansk, begge skrevet af Klara Jarunkova (»Den ensomme Ulvs bror« og »Hvem er jeg?«), men hertil kommer altså endnu en bog — »Leve republikken« af Jan Prochazka, en bog der i øvrigt ret præcist illustrerer ovenstående citat.

Jan Prochazka, der er født i 1929, var oprindelig uddannet som agronom og har i sine bøger for voksne især beskæftiget sig med landsbyens problemer. Efter januar 1968 udvidede han sin skribentvirksomhed betragteligt, men blev i 1969 stemplet som en af de forfattere, hvis litteratur ikke fulgte den korrekte linje; han døde i 1971.

»Leve republikken« foregår også i et landsbymiljø — under anden verdenskrig; bogen udhøj grad en bog om et barns placering i voksenverdenen, om hans plads i hakkeordenen indenfor familien og blandt de andre børn, og om hans families placering i bunden — eller næsten i bunden — af landsbyhierarkiet.

Olin er en lille sejg rod, der af omstændighederne — faderens tæv og de andre drenges forfølgelser — må fægte sig igennem, som han bedst kan, men selv er han nu heller ikke bleg for at lade sine aggressioner gå ud over dem, der er svagere end ham. Der er i det hele taget ikke megen solidaritet børn imellem i denne bog, hvad der især kommer op til overfladen, da børnene fra landsbyen bliver sendt ud i skoven med køer og heste for at skjule dyrene for de fremmede soldater; Olin skal passe familiens eneste hest, den store lysebrune hoppe Julina med silkelæberne.

Nu er børn og dyr jo et yndet emne indenfor børnelitteraturen, et emne, der kan knuses mangen en sentimental tåre over, men her synes jeg balancen holdes; Olin *har* virkelig et særligt nært forhold til dyr — sikkert fordi han savner varmere menneskelige kontakter. Foruden Julina kan han dog også regne med den gamle outsider Vitlich, der økonomisk er gået helt i hundene, fordi de mere velbjærgede af landsbyens beboere i sin tid ikke var sene til at sætte hans hus til tvangsauktion, da det kneb for ham.

Og dette forhold fører frem til bogens temmelig stærke slut-

Illustration f

uden Julina
og til m
nødt til at giv
omgang in
forlanger fa

nien rundt med den daværende tronfølger og blev beta
intelligens og charme. I mange år har ambassadøren sidd
udeposter. Nu glæder han sig over at komme hjem til D

: lejligheder har greve
iv Knuth-Winterfeldt
Trudi truffet dronning
rethe og prins Henrik,

RHINEN ligger der og reflekterer nok så frækt de krappe solglimt ind gennem naboens vinduer, ganske uden respekt for, at dér er de på fremmed territorium. Der bliver nu sikkert ingen diplomatiske indsigelser af den grund, for naboen, vor mand i Bonn, ambassadør, greve Kield Gustav Knuth-Winterfeldt, er et overmåde fredeligt gemyt, som vist ganske udiplomatisk, har overordentligt let til smilet.

Fra en væg i ambassadørens dansk-møblerede kontor sender Bertel Thorvaldsen et vemodigt kunstnersmil langt ad led. Men grove Knuth-Winterfeldt skynder sig at bedyre, at maleriet af vor store billedhugger ikke hænger der som en sentimental tribut til hans pure ungdoms tabte tid. Dengang, han selv nærede en drøm om at blive billedhugger: — Nej, nej, det er bare et smukt maleri, og føl Dem overbevist om, at intet af det, jeg lavede som ganske ung, på nogen måde er egnet til at erstatte noget af Thorvaldsens.

Om nogen tid overtager greve Knuth-Winterfeldt stillingen som

som ambassadør
Den daværende
grethe var med
ruten fra Køben
geles sammen me
garetha fra Sver
Astrid fra Norge
dinaviske ambass
hed til at følge p
urrangementerne
Allerede dengan
dybt indtryk p
prinsesse Margre
til trods, interess
det, hun så. Jeg
besøgte det da
hjem i Solvang,
meget stor vægt
hver eneste af t
gjorde det på er
personlig måde.
var det også den
sesse Margrethe,
når de tre prinse
sig. Også det k
på en måde, der
indtryk på mig.
lade være at beu
menneskelighed
hendes sans for
detaljer. Siden
dronning Margre
ligheder, både n

Eller det kan være den der spiller ha-kan-du-redde-dig-ud-af-den-situation, som fx eleven der siger: *Den opgave har vi ikke aftalt jeg skulle have.* Fidusen er jo, at man ved disse benægtende sætninger kan få sagt en hel masse uden at sige det, nemlig om hvad modtageren mener. Der er jo ingen der i sin vildeste fantasi havde forestillet sig at Knuth-Winterfeldt som billedhugger ville kunne erstatte Thorvaldsen. Men når han nu finder lejlighed til at benægte det, så tegner han et billede af os som nogen der mener det, og vi bliver næsten forpligtet til at gå ind for at Knuth-Winterfeldt kunne erstatte Thorvaldsen. Og elevens adressat er jo en der har aftalt med ham hvilken opgave han ville få.

Ole Togeby

Ole Togeby, f. 1947,
adjunkt i dansk sprog
ved Københavns Universitet

Når sproget peger på sig selv

Sproget er et konventionelt kommunikationsmiddel, et sæt af sociale tegn. Tegn eller symboler er især karakteristiske ved at være REPRÆSENTATIVE, ved at pege udover sig selv. I litteraturen betyder en rose fx ofte kærlighed; den står FOR noget. Op på samme måde med alle sprogets ord, lydforbindelsen *hæsd* eller bogstavforbindelsen *hest* viser ud over lydene og bogstaverne til forestillingen om en hest. Men ordet *hest* er jo ingen hest.

Når man bruger sproget hører man ikke lyde men betydning, ligesom man heller ikke ser de enkelte bogstaver (det kræver en særlig opmærksomhedsindstilling at få øje på dem, jf. korrektur).

Sproget er et *MIDDEL*, og det er sprogets natur at det vil overses, som sprogforskeren Louis Hjelmslev udtrykker det.

Når det sker at selve sprogmediet, ordmaterialet kommer i fokus, i opmærksomhedens centralfelt, så kan sproget ikke virke; der indtræder forstyrrelser, kommunikationsstøj.

At opmærksomheden således drages fra indholdet af det sagte til selve det sagte (og evt. til den der siger det), sker når en given sprogform afviger fra det situationsforventede: dialektal udtale i rigssprogssammenhæng, såkaldte sprogfejl i et miljø der bestræber sig på at undgå dem, talefejl osv. osv.

Der findes imidlertid sprogbrugstyper hvor man netop lægger vægt på at lade sproget pege på sig selv, nemlig i sprogvidenskab og i sprogkunst (skønlitteratur). Det kan være meget forskelligt hvor sprogbevidst og sprogfokuseret skønlitteratur er; tekster af Henrik Pontoppidan og Anders Bodelsen er det fx i mindre grad end tekster af J. P. Jacobsen og Per Højholt.

For dagligsproget er denne »sprogpåkaldelse« som sagt fremmed. I løbet af sprogets ændring gennem tiden opstår der undertiden HOMONYMER, dvs. ord med samme udtryk og forskellig betydning (fx *krone* i botanisk og økonomisk betydning). De er principielt sprogforstyrrende – selv om de ofte kun optræder i helt forskellige sammenhænge – og sproghistorien viser mange eksempler på at de trykkes ud af sproget.

Dog er der i dagligsproget visse sprogbrugstyper med højt sprogligt bevidsthedsniveau, med fokus på sproget, fx humor. Og især ordspillende børn, der ikke tager sproget mere alvorligt end at de tør lege med det, træffer man dem ofte hos. Storm P. var mester i dem, og hos en komiker som Jesper Klein optager de en stor del af repertoiret.

Reklamen har i lang tid været opmærksom på det sproglige udtryk, og mange sprogeksperimenter løb før af stablen i reklamesproget end fx i den konkrete poesi. Begge steder arbejdede man med de niveauer i sproget der normalt er i opmærksomhedens marginalfelt. Fx bogstaverne som man farvede, stillede på hovedet osv. Men også på de niveauer hvor det er mere traditionelt at skabe fornyelse:

(1) Ceres Pilsner – værtens bedste øl.
(2) Spring ud i det – anskaf Dem en swimmingpool.
(3) Hæng TUGON op – så er fluerne på den.
(4) Frellsen Kaffe – svaret på Deres kaffebønner.
(5) Stanggo' Københavner (skilt med billede af en ispind).

I (1) spilles der på at *verden* og *værten* i talesproget er homonymer (der findes flere i tale end i skrift, jf. fx *hver, vær, vejr*). Tilsvarende i (4).

I de andre sker det sproglige vælt på den måde at en stående vending, et overført udtryk pludselig også kan opfattes bogstaveligt; der pustes nyt liv i sprogets døde

Kære Læser ...

Lidt længere fremme i bladet kommer der en artikel om de almindeligste danske navne og de fornemmelser vi har om de folk der har disse navne. For ligesom at være med i legen, kan du udfylde skemaet her nedenfor. Tænk på en hr. Andersen. Er han tyk eller tynd? Sæt kryds ved det du synes. Er han stilfærdig eller rask i det? Sæt kryds. Og sådan hele listen igennem. Når du så læser selve artiklen, kan du sammenligne dine egne fornemmelser med de forsøgspersoner der fortælles om.

	tyk	tynd	stilfærdig	rask i det	bleg	rødmosset	lys	mørk	fornem, stilfuld	jævn, bramfri
Andersen										
Carlsen										
Christensen										
Clausen										
Frederiksen										
Hansen										
Jensen										
Johansen										
Jørgensen										
Knudsen										
Larsen										
Madsen										
Nielsen										
Olsen										
Pedersen										
Poulsen										
Rasmussen										
Thomsen										

Der spilles for meget stikbold med danske skoleelever

Om samtalen i klasseværelset

NON SCHOLAE SED VITAE DISCIMUS (Det er ikke for skolen men for livet vi lærer) stod der over Metropolitanskolens gamle bygning på Frue Plads i København.

Det er selvfølgelig noget sludder. Sætningen så at sige forudsætter at skolen ikke er en del af livet; og det er jo netop det den på mange læreres og elevers vegne vil hævde at den er.

Den lidt uheldige formulering kan nok skyldes at fyndordet på Metropolitanskolen er et svar til Seneca, som over 1800 år tidligere bebrejdende havde skrevet NON VITAE SED SCHOLAE DISCIMUS (vi lærer ikke for livet men (kun) for skolen).

Undervisning anno 1974

Men trods besværgelsen på Frue Plads er Senecas hån af skolen stadig aktuel. Det kan man se hvis man undersøger hvordan lærer og elev taler sammen på et dansk gymnasium anno 1974.

L: Ja – Nu har vi talt noget om afsenderen i teksten, så kan vi prøve at finde ud af – hvordan ser nu adressaten ud?
(pause 17 sek.)
L: Hvordan ser – øh – vores adressat ud?
(pause 4 sek.)
L: Søren!
S: Det må være en højt uddannet mand.
L: Ja, hvor højt?
S: Det står der ikke noget om.
L: Jo, det gør der da!
S: Civilingeniør, eller sådan noget.
L: Ja ikke – der står hvilke eksamenspapirer: cand. merc., cand. økon., cand. polit. eller HD med afsætningsøkonomi, eventuelt – ikke. – Der står simpelthen specifikt hvilke eksamenspapirer der skal medbringes. – – – Der står noget helt andet, der egentlig ligger helt uden for det mere specifikke eksamenspapir?
(pause 2 sek.)
L: Ja, Peter!
P: Tale og skrive pænt, og tale tydeligt ...
L: Ja – – – Det er noget af det – – – men der, jeg synes, altså endnu stærkere, endnu højere krav til denne mand, end netop det at ku' ha' taget, eller afsluttet, en akademisk uddannelse? – – Hans?
H: At kunne opvise tilfredsstillende resultater fra en lignende stilling og have erfaring i mødeledelse ...
L: Ja –
H: Og have forhandlingsevne på højeste plan ...
L: Ja –
H: Og topspecialist.
L: Og topspecialist, ikke? Kunne opvise tilfredsstillende resultater ...

Enhver lighed med nogen nulevende dansklærer, inklusive denne artikels forfatter er tilfældig.

Dette er en lille tekst, ca. 1 min. af skoletimens 45. Men den kan sikkert give stemningen og mønstret.

Kunsten at føre en samtale

I samtalen kan man nemlig skelne mellem forskellige mønstre – ligesom man i en avis kan skelne mellem tekstarter som kronik, leder, nyhedsartikel, kommentar osv. De forskellige samtalemønstre kan beskrives med et billede: En samtale er som et boldspil hvor hver deltager har en kurv med bolde, og hvor boldene efter visse regler skal kastes op i luften. Hver bold er så et samtaleemne, og den bold der er i luften, er det emne som er »i luften« på et bestemt øjeblik i samtalen.

Det første samtalemønster kunne hedde »opvisning i nyere pigegymnastik« eller »kunsten at føre en samtale«. Det er det bøgerne i takt og tone skriver om. 5-6 mennesker står i en rundkreds, én tager en bold op af sin kurv og kaster den op i luften. Alle de andre følger den opmærksomt; en af de andre griber den og kaster den igen op i luften, en tredje griber den og så videre, indtil den første får den og putter den ned i sin kurv.

Et andet mønster er »hvem kaster højest«. Alle deltagerne kaster på en gang en af deres egne bolde op i luften, og alle bolde falder til jorden uden at blive grebet. Alle kaster en ny bold osv.

Et tredje mønster er »boldekvilibristen« eller »pokersprog« som omtales andetsteds i Mål & Mæle: Politikeren står over for pressen. En journalist kaster en stor tung bold direkte mod ministeren. Han lader som om han griber, men fisker lynhurtigt en diminutiv bold op af sin kurv og kaster den højt op i luften. Journalisten samler sin egen bold op igen og prøver igen, osv.

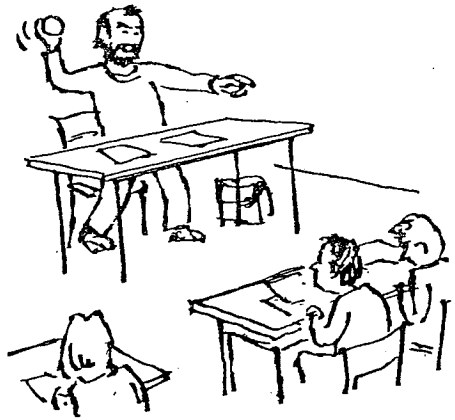

Hvilket spil er det nu der foregår i vores eksempel, som ikke er ualmindeligt for danske skoler.

Spørgsmål som kontaktannoncer

Af de ca. 25 mennesker der er tilstede er der én der taler hveranden gang. Det er også ham der åbner og lukker spillet. Det er læreren.

Det ser umiddelbart ud til at han indleder med et spørgsmål: »Hvordan ser nu adressaten ud?«

Der er imidlertid mange ting der taler for at det ikke er noget spørgsmål. Sætningen er ganske vist i spørgeform, dvs. med omvendt ordstilling, eller med et hvord først. Men når man bruger sætninger i spørgeform, plejer det at være fordi man ikke kender svaret men gerne vil have at den anden oplyser en om det.

Hvis nu den spørgende kender svaret og den adspurgte ved at spørgeren kender svaret, så fungerer spørgesætningen ikke som spørgsmål. Hvis en fyr går hen til en laber larve på Rådhuspladsen og spørger:

– Hvad er klokken?

så er det klart for larven at det ikke er et spørgsmål, for der er mindst to store ure som kan ses når man står på Rådhuspladsen. Spørgesætningen fungerer altså som en kontaktannonce eller en inklination. Hvis pigen svarer: »5 min. over 9« betyder det altså *nej*.

Sådan er det også med lærerens spørgsmål. Læreren spørger ikke for at få noget at vide, og det ved eleven godt. Man kan se det af at ingen svarer umiddelbart på spørgsmålet, skønt – som det fremgår – nogen af eleverne har visse forslag. Det må altså være noget andet.

Spørgesætningen på Rådhuspladsen blev opfattet som den gjorde på grund af den situation der omgav den: Tidspunktet, kl. 21,05, stedet tæt ved biografer og barer, og diverse laber-larve-rekvisitter. Lærerens spørgesætning er også bestemt af omgivelserne, nemlig: Klasseværelse, kl. 8-14, eksamen med karakter om tre uger, osv. Lærerens indledningsreplik kan altså opfattes som OPGAVE eller PRØVE.

I de lange pauser der følger efter lærerens spørgsmål må man tænke sig at eleverne rækker fingrene i vejret. Hvis der er for få, fortsætter pausen. Når læreren i l. 6 siger *Søren!* er det altså en TILLADELSE til eller PÅBUD om at tale.

Om elevernes »svar« kan man nu lave det samme ræsonnement som om lærerens »spørgsmål«. Hensigten med at Søren fortæller læreren at adressaten i teksten skal være civilingeniør, er ikke at give læreren en oplysning han måtte mangle. Det viser sig da også af lærerens gensvar; han kan selv udvide svaret betydeligt, (l. 12): *der står hvilke eksamenspapirer* ... I almindelige spørge-svare-situationer ville det være en helt fjumset reaktion:

– Hvad stod der om fodboldkampen i avisen?

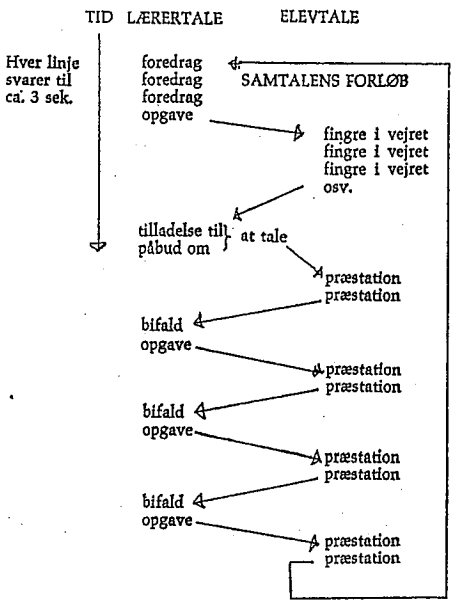

– Der stod at AB vandt 5-3.

– Ja ikke, der stod at AB pressede hele kampen men desværre lavede to selvmål.

Elevernes replikker er altså ikke SVAR eller OPLYSNINGER, men snarere PRÆSTATIONER.

Din tale skal være ja ja

Næsten alle lærerens gensvar indledes med *ja*. Dette ord plejer at udtrykke at man bifalder en udtalelse. Denne lærer bifalder eller roser altså meget – helt i overensstemmelse med den moderne pædagogiks grundsætning om at det bedre kan betale sig at belønne end at straffe, hvis man vil have nogen til noget. Talrige rotteforsøg har vist det. Men svaret i l. 8 *ja, hvor højt?* er fx ikke særlig værdifuldt som ros for eleven, for det bringer ham bare fra asken og i ilden; før havde han en opgave han kunne klare, nu fik han straks en ny og sværere. Belønninger plejer at være noget den belønnede har glæde af. *Ja* i l. 12 er derimod en større

belønning. Læreren skifter elev. Lærerens gennemgående bifaldende form er altså mere et ritual end egentlig bifald. Dog må lodrette fejl have en lille rettelse som i l. 10.

Skematisk kan man altså fremstille samtale-mønstret som på side 7.

Stikbold med handicap

Hvis vi skal beskrive dette mønster som et boldspil, så hedder det halli-hallo, det er en form for stikbold, med handicap. Læreren kommer med en kurv fuld af bolde, eleverne har ingen. Læreren tager en op, kaster den lidt op i luften, hvor alle elever følger den med åndeløs spænding. Læreren griber den selv og kaster den direkte mod en af eleverne. Kan eleven ikke gribe, giver det strafpoint. Griber eleven bolden, skal hun kaste den i en blød bue tilbage til læreren, der straks kan kaste en ny hård bold mod eleven. Kan eleven gribe 4-7 bolde i træk, får hun pluspoint, og så fortsætter læreren med atter at kaste en bold op i luften.

Det er ikke tilfældigt at dette samtale-mønster ligner stikbold med handicap – handicappet består i at eleverne, i modsætning til halli-hallo og stikbold, ikke må løbe for at undgå bolden. Som undervisningsform hedder mønstret Kapers organiserede klasseundervisning. (Det er ham med den tyske grammatik.) Det er i følge ham meget vigtigt med den lange pause efter det indledende spørgsmål; som han selv siger det i sin *Den daglige Undervisnings Form. Kortfattet Didaktik ud fra Praksis* 1903:

> »Hver Elev skal hele Tiden føle sig usikker; blot et Holdepunkt for en Beregning er nok til at berolige det letsindige Gemyt og føre Tankerne ud i det blå. Ved Klasseundervisning kan dette let undgås, blot man passer på, at en Elev på ingen Måde er fri, fordi han een gang i Timens Løb har fået Spørgsmålet.«

Det er egentlig en underlig måde at drive skole på. Hvis børnene har brug for en bestemt viden eller nogle bestemte færdigheder, så er det underligt at samfundet lader en vis gruppe af befolkningen spille stikbold med handicap med dem i 6 timer om dagen.

Man kunne godt tænke sig at undervisning foregik på en anden måde. Man kunne tænke sig at det var dem der ikke vidste noget der spurgte, mens det var dem der vidste noget der svarede. Det ville være en mere naturlig måde at overføre viden på. Børnene skulle så deltage i de aktiviteter og samtalespil der ellers finder sted, og der skulle altid være tid til et lille spil volleyball om de emner som børnene havde brug for at vide noget om.

Men hvorfor er det så ikke sådan? Det kunne nemlig godt være at voksne havde en elementær glæde ved at fortælle børn noget de ikke vidste i forvejen, men næppe at de havde speciel forkærlighed for at spille stikbold med handicap. Man kunne også godt tænke sig at elever kunne lytte til emner de virkeligt interesserede sig for, men næppe at de vil være skydeskiver for lærerens prøver og opgaver.

Nej, forklaringen ligger uden for situationen uden for klasseværelset. Læreren henter sin belønning i form af lønningspose og forfremmelse. Eleven investerer i fremtiden, i eksamen, i stilling, i prestige. Ved den institution der lægger mere vægt på kontrol og præstation, end på interesse og oplysning er der effektivt sørget for at Seneca stadig har ret: NON VITAE SED SCHOLAE DISCIMUS.

Ole Togeby, f. 1947,
adjunkt i dansk sprog
ved Københavns Universitet

En lille snes ganske almindelige danskere

Denne artikel handler om de mest almindelige danske sen-navne. Det er, med ganske få og små ændringer, et radioforedrag som C. A. Bodelsen holdt i slutningen af 1950erne.

Udgangspunktet for det lille experiment jeg gerne vil fortælle for Dem, er en iagttagelse jeg har gjort med mig selv: jeg har lagt mærke til at en del af de almindelige danske navne vækker en forestilling hos mig om hvordan vedkommende – Olsen, Rasmussen etc. – ser ud, og denne forestilling er tit helt forskellig fra de Olsener og Rasmussener osv. jeg faktisk kender. Ved at spørge mig for opdagede jeg at mange andre havde det på samme måde, og – hvad der var mærkeligere – de havde ikke sjældent det samme billede af Olsen, Rasmussen osv. som jeg selv.

Dette er i sig selv et mærkeligt fænomen. Man plejer at regne med at egennavne ikke har nogen betydning i samme forstand som andre ord: hvert af dem angiver kun eet bestemt individ. Ordet *hest* derimod angiver en bestemt klasse af dyr – en klasse med mange medlemmer. Egennavnet er som en vilkårlig etiket, som når man fx skriver *ans* på en mappe med ansøgninger.

På denne måde får fænomenet en vis principiel betydning for sprogvidenskaben, og kan måske belyse hvad det egentlig vil sige at et ord betyder noget.

Men det mærkeligste ved det er jo at den betydning mange mennesker åbenbart lægger ind i navnene, for så vidt de forestiller sig noget om deres indehaveres ydre ved dem, jo er en ren og skær *fiktion*. Der er masser af mennesker der hedder Hansen, Olsen, Madsen osv., og vi ved jo godt allesammen at de slet ikke ser ens ud.

HØN

Om hvad sprog kan bruges til

Mål & Mæle har modtaget et læserbrev til brevkassen Sprogligheder. Det drejer sig om så væsentlige og omfattende problemer at vi har valgt at lave en artikel om emnet.

HC: – Hr. adjunkt O. Togeby skriver i nr. 1 af »M.&M.« bl.a. »afsenderen bruger *ikke*, når hun mener, at . . .«, men havde det ikke været mere naturligt at skrive »når *han* mener«? Det forekommer mig at være en »rødstrømpetendens«.

OT: – Ja, det er en rødstrømpetendens. Det kan man nemlig også bruge sproget til. Sproget kan bruges på mange forskellige måder:

Det kan for det første være et MEDDELELSESMIDDEL. Man bruger det til at fortælle andre mennesker noget med. I det tilfælde er det klart at det er upraktisk hvis folk bruger ordene forskelligt, hvis den ene fx bruger ordet *han* om Hanne Reintoft, Germaine Greer og Ulla Dahlerup, mens en anden bruger *han* om Adam, Fido, og tykke hr. Olsen. Men det er jo heller ikke det jeg har gjort.

HC: – Nej, men det forekommer mig at være en »rødstrømpetendens« at bruge stedordet *hun* henvisende til *afsenderen*, når denne ikke er nærmere defineret som værende af bestemt køn. På tysk og latin ville man bruge *han*, ligesom en gruppe omtales i hankøn, når der er blot ét hankønsvæsen til stede. Man kan med andre ord sige, at »fælleskøn hidtil har været hankøn«. Skal det ændres?

OT: – Ja på latin er der særlige problemer, for der skal man i flertal angive hvad køn det drejer sig om. Hvis man fx vil tale om Lis Groos, Alexandra Kollontaj, Amalie Skram, Victoria Benedictsson, Susanne Giese og lille Peter, skal man sige *de* i hankøn – efter skolegrammatikken. Det gælder dog ikke tysk, hvor man har flertal fælles for alle tre køn. På oldislandsk var der tre køn i flertal, men der løste man problemet så salomonisk at

flere kvinder og mænd kom i intetkøn. Men der er jo også det problem både på tysk og latin at alle navneord har et køn, ikke blot dem der betegner mennesker (og dyr). Fx er på latin *luna* (måne) hunkøn, mens *sol* er hankøn.

Disse problemer er vi danskere med vores fælleskøn lykkeligt fri for. Problemet opstår kun når vi i ental vil tale om en-hvilken-som-helst – fx afsender eller lærer. Så må vi vælge mellem *han* og *hun*. Det er almindeligt i højtideligt sprog at bruge *han*, selv om der både kan være tale om mænd og kvinder. Det er således reglen i juridisk sprog, bibelsprog, ordsprog og videnskabeligt sprog.

Hvo som intet giver, ham intet gives.

Ægteskabsloven

Denne brug af *han* for *han eller hun* er ofte ikke til at misforstå. Helt uden problemer er det dog ikke. Hver gang emnet kan have at gøre med forskel i køn, kan man være i tvivl om *han* kun gælder manden eller manden eller kvinden. Se fx nogle paragraffer fra ægteskabsloven:

§ 24 Ægteskabet omstødes endvidere ved dom efter påstand af den ene ægtefælle:
1) hvis han ved ægteskabets indgåelse befandt sig i en tilstand som udelukker evnen til at handle fornuftigt
2) hvis han blev tvunget til at indgå . . .

§ 39 En ægtefælle har ret til skilsmisse når den anden har stræbt ham efter livet eller gjort sig skyldig i mishandling af ham eller børnene.

Man kan se at ægteskabsloven ikke kun handler om mænd. Men netop fordi den anden altid må være af det andet køn kan man næsten ikke undgå at læse at det er mænd der bliver gift i en kæmpe brandert, og kvinder der begår jalousi-mord. Ud fra det synspunkt at sproget er et meddelelsesmiddel er brugen af *han* altså tvivlsom, men ikke katastrofal.

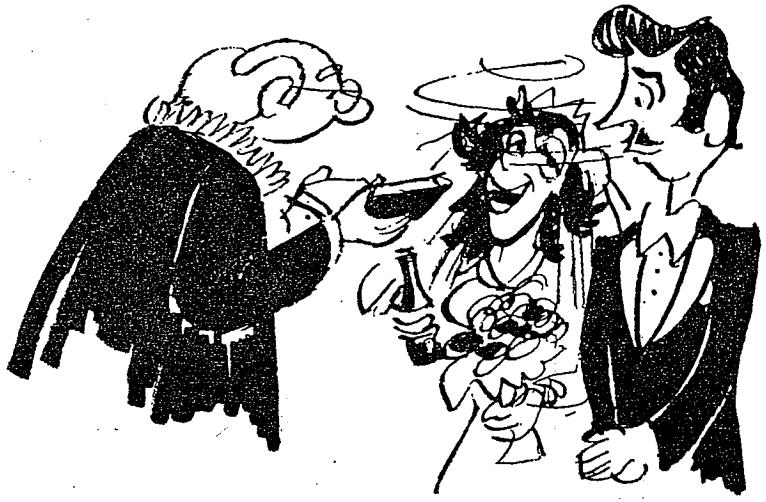

Der planter en gro

Men sproget kan også være BEVIDSTHED I PRAKSIS. Man har diskuteret i hvor høj grad sproget afspejler bevidstheden. Amerikaneren Benjamin Lee Whorf har fremsat den teori at systemet i et givet sprog fuldstændig bestemmer bevidstheden. Han har sammenlignet forskellige indianersprog med engelsk og konstateret at engelsk (og dansk) er tidssprog. Vi skelner nemlig mellem genstande som angives tidløst ved navneord, og processer som angives ved udsagnsord som netop er særlige ved at de bøjes i tid. På visse indianersprog er der ikke forskel på navneord og udsagnsord. Der er altså ingen forskel på at sige *det huser* og *planten er gro*, og så *et hus* og *der gror en plante*. På disse sprog kan indianerne ikke angive tid; derimod kan de angive om afsender eller modtager kan se begivenheden eller ej. Se billedet side 32.

Whorfs teori synes dog ikke holdbar i sin strikte form. På latin var *måne* hunkøn og *sol* hankøn; på tysk er det omvendt: *Mond* er hankøn og *Sonne* er hunkøn. Ikke desto mindre kan tyskere godt forstå latin og de kan snakke om månen som et kvindeligt sexualsymbol.

Kulde vinter og sne

Whorf er da også blevet skældt ud for ikke at have lært indianersprogene godt nok og man kan også tvivle på om han har analyseret engelsk til bunds. På den anden side kan man ikke tvivle på at der er en meget tæt forbindelse mellem sprog og bevidsthed. Selv det øjensynligt tilfældige forhold om ordenes køn, har engang haft noget med bevidstheden at gøre: Sproghistorikere har konstrueret sig frem til dele af det sprog som næsten alle indiske og europæiske sprog nedstammer fra. Det ser ud til at hankøn her har været en bøjning af ordet som betød 'aktiv', hunkøn en form som betød 'kollektiv' og intetkøn, 'resultat'. På oldindisk betyder hankønsordet *himas* 'kulde', hunkøn *hima* 'vinter' (mange kulder), og intetkøn, *himam* 'sne'. Dengang havde det grammatiske køn noget med bevidstheden at gøre. Siden har formerne udviklet sig så vi har fået de latinske og tyske køn – og betydningerne har udviklet sig anderledes så det overhovedet ikke er til at se systemet i det mere.

Lærere og socialarbejdere

Vi kan altså ændre lidt på Whorfs teori og skrive: Alle sprogformer har engang haft noget med bevidstheden at gøre. Og så er vi ved vores emne igen. Et nutidigt eksempel på at sproget begrænser bevidstheden.

Prøvede du at tegne en lærer, en socialarbejder og en arbejder? Tegnede du dem som mænd eller kvinder? Og løste du gåden: Lægen ved operationsbordet var drengens mor. Prøv at lave forsøgene med venner og bekendte. Talrige forsøg har vist at de fleste tegner mænd og hellere forestiller sig polygami, adoptivforældre og mødre der er deres ægtemænd utro – end at en læge skulle kunne være en kvinde.

Der er i virkeligheden flere kvinder end mænd der er lærere og socialarbejdere. Men i bevidstheden (og retssproget) kan kvinder kun være ludere og sygeplejersker.

Og mon ikke det bl.a. skyldes at vi så ofte læser og skriver *læreren ... han, afsenderen ... han, ægtefællen ... han.*

Hvis du altså betragter sproget som bevidsthed i praksis er der gode grunde for at skrive *han eller hun*. Men det er lidt omstændeligt.

Lov nr. 130

HC: – Jammen hvordan går det til, at lærerinder nu skal hedde *lærere* og ikke *lærerinder?* Hvem træffer og effektuerer den slags beslutninger? Fra rødstrømpehold måtte det vel været bedre at kalde lærere for lærerinder, men det svage køn kan måske ikke bruges som fællesbetegnelse i dette tilfælde?

OT: Nej, det er nok ikke så godt. Det kommer nemlig an på de historiske forhold. En lærerinde var tidligere noget væsentligt andet end en lærer – bortset fra den lille forskel altså. Det var en der havde fået en anden uddannelse, en uden matematik og fysik. Det regnede man(d) åbenbart ikke med at kvinder kunne.

Andre ting viser også at lærerinder var noget mindre værdigt: til de helt små børn var der særlige forskolelærerinder, og titlen overlærerinde fandtes slet ikke. (Derimod kunne kvinder godt være overlærere.)

I 1930 blev den særlige lærerindeuddannelse afskaffet. Det skete ved lov nr. 130 af 15.4, og jeg antager at ordet lærerinde dermed er afskaffet officielt.

Det kan altså ikke ubetinget betale sig at kalde alle lærere for lærerinder hvis man vil lave en rødstrømpeaktion. Det kunne få den omvendte virkning.

Sprogaktion

Og dermed er vi kommet ind på den tredje side af sproget. Sproget er også SOCIAL HANDLING; i og med sproget skabes og opretholdes sociale forhold.

– Peter, kan du lige hente svampen

er et oplagt eksempel på et magt og afhængighedsforhold der bl.a. består i og med sproget. Befalinger kan kun den med magt udstede. På den anden side er det en form for magt at udstede befalinger. Hvis Peter nu kalder befaleren *De* ville sproget også markere forholdet barn – voksen.

Når jeg skriver *afsenderen, hun* har jeg altså ikke kun sørget for at kvinder i bevidstheden også kan være lærere og afsendere. Det er også en måde at ændre på de sociale relationer på, både forholdene mellem kvinder og mænd og mellem mænd og mellem kvinder. Skønt jeg selv skriver *hun* hver anden gang og *han* hver anden gang, bliver jeg selv meget overrasket når andre gør det samme. Jeg havde glemt kvinderne.

Hvis du altså betragter alle sprogets sider, hvis du bruger det både som meddelelsesmiddel, som bevidsthed i praksis og som social handling, så er der fire muligheder:

Du kan skrive *han* og være mandschauvinist, eller skrive *han eller hun* og være en omstændelig pedant, du kan skrive *hən* og være digter, eller du kan skrive *hun* (evt. hver anden gang) og være rødstrømpe (-mand?). Men du kan ikke lade være med at være noget. Det kan den latinske grammatik ikke befri dig for.

HC: – Hvor stammer forresten ordet rødstrømpe fra?

OT: – Det er oversat fra amerikansk. Og det er dannet efter *blåstrømpe*, som er en særlig intellektuel kvinde. *Blå* er udskiftet med *rød* med hvad det fører med sig af forestillinger om varmblodighed og venstreorientering.

H. Christophersen,
Hillerød.

Ole Togeby,
f. 1947,
adjunkt i dansk sprog,
Københavns Universitet.

Efter Benjamin Lee Whorf: Language, Thought and Reality (1956).

FAKTISK VERDEN	TALER (AFSENDER)	TILHØRER (MODTAGER)	BEHANDLING AF EMNET, TREDIE PERSONS LØB
SITUATION 1a			ENGELSK: "HE IS RUNNING" (HAN LØBER) HOPI: "WARI" (LØB, UDSAGN OM EN KENDSGERNING)
SITUATION 1b DEN FAKTISKE VERDEN TOM INTET LØB			ENGELSK: "HE RAN" (HAN ER LØBET) HOPI: "WARI" (LØB, UDSAGN OM EN KENDSGERNING)
SITUATION 2			ENGELSK: "HE IS RUNNING" (HAN LØBER) HOPI: "WARI" (LØB, UDSAGN OM EN KENDSGERNING)
SITUATION 3 DEN FAKTISKE VERDEN TOM			ENGELSK: "HE RAN" (HAN LØB) HOPI: "ERA WARI" (LØB, UDSAGN OM EN KENDSGERNING FRA HUKOMMELSEN)
SITUATION 4 DEN FAKTISKE VERDEN TOM			ENGELSK: "HE WILL RUN" (HAN VIL LØBE) HOPI: "WARIKNI" (LØB, UDSAGN OM EN FORVENTET HÆNDELSE)
SITUATION 5 DEN FAKTISKE VERDEN TOM			ENGELSK: "HE RUNS" (HAN LØBER I EN SPORTSKLUB) HOPI: "WARIKNGWE" (LØB, UDSAGN OM EN LOVMÆSSIGHED)

Mål & Mæle

1. årgang 1974

Brevkasse om Sprogligheder 2

Imperativ 7

Johanne. Om Klassesprog 14

Kgl. Dansk Rigsmål 19

Åh, jeg hoboede 24

Høn. Om hvad sprog kan bruges til 29

Åh, jeg hoboede

Hobo er amerikansk og betyder 'vagabondere', men i *hoboede* er det bøjet på dansk! Denne blanding er karakteristisk for det dansk-amerikansk vi bringer en prøve på. Det er en gammel udvandrer der fortæller historier fra sin ungdom i USA. I næste nummer af Mål & Mæle kommer der en artikel der handler om dansk-amerikanskens ejendommeligheder.

SIDE 24

Monarkerne og sproget

Chr. Xs sprog var tyskpåvirket, Frederik IX var folkelig, og Margrethe II har et meget aristokratisk sprog, plejer man at sige. Læs om det kgl. danske rigsmål i artiklen

SIDE 19

Sociolingsvistik

er den sprogvidenskab som beskæftiger sig med sprogets sammenhæng med samfundsforholdene. Det er et synspunkt som i disse år får større og større betydning for sprogforskningen. Enhver sprogvidenskab må i sidste instans være en sociolingvistik, sprogforskning er samfundvidenskab, hedder det i artiklen

SIDE 14

Kom! Se! Læs!

Bydemåderne er de sprogformer som vi fremfor nogen bruger når vi vil påvirke hinandens handlinger. De ser ud til at være meget indviklede i brug og styret af et helt sæt af sproglige ritualer der hårfint trækker grænsen mellem venlighed og grovhed. Vær så venlig at læse om dette på

SIDE 7

I Almindelighed sy-
nes der at gælde der
Lov for Sproget, a
det sjældent tal
smukt af Folk, d
sidder for godt i d

Poul Henning

Ta' bussen

En anmeldelse

Efteråret er den store tid når det gælder bogmarkedet. Aviserne er fyldt med anmeldelser af »den litterære høst«. Hvert år udkommer der dog mange bøger i stort oplag, »guldkorn«, som aldrig anmeldes. Til dem hører DSBs køreplan.

For visse mennesker er køreplanen en æstetisk nydelse. De sætter sig i en lænestol og begynder forfra, og på særligt gribende steder læser de op for deres familie. For andre er køreplanen en nyttig brugsgenstand, som man altid har på sig hvor man færdes. Så der er mange grunde til også at anmelde denne bog.

Og i år er der en særlig grund til en anmeldelse: DSBs normale udgivelse *Nærtrafik. København* (1 kr.) er nemlig blevet erstattet af *Vinterkøreplan. Hovedstadsområdets Trafikselskab*. Det er en smal lille tryksag på 233 sider, med et fint billede af Nordsjælland uden på. Og så er den gratis. Det er ikke ofte man kan få en bog på 233 sider, gratis.

En skatkiste af oplysninger

Lad det være sagt med det samme: det er en fantastisk bog. Det er en hel skatkiste af oplysninger. Antallet af oplysninger pr. side må være større end i nogen anden bog – også større end i telefonbogen.

Prøv at se på en køreplan for linje 1. Der står 151 afgangstider fra Hellerup, mandag-fredag. Nederst på siden kan man så se længste og korteste køretid i minutter på 8 stoppesteder på ruten. Man kan altså regne ud at når busserne kører fra Hellerup 13.05, 13.11 og 13.16, så må de passere Trianglen 13.15-13.17, 13.21-13.23 og 13.26-13.28. Blot i planen for mandag–fredag fra Hellerup står der altså 151 x 7 x 2 oplysninger = 2114. Hvis man tager oplysningerne for linje 1, begge retninger, alle dage, bliver det ca. 5000 oplysninger. Hvis man tæller alle buslinjerne fra det tidligere Københavns Sporveje, står der 450 000 oplysninger, og det er jo ikke småting. Det må siges at det er en god service at man kan få udleveret alle disse oplysninger gratis.

Derudover står der oplysninger om alle andre busser under Hovedstadsområdets Trafikselskab (HT), de fleste øvrige busser, DSB-tog og private baner. Ialt kan man altså få oplysninger om 500 000 afgangstider i hovedstadsområdet. Når man så tænker på at der ved hvert stop står mellem 0 og 100 personer på bussen eller toget, får man et indtryk af det svimlende i den offentlige trafik. Det er beundringsværdigt at det klapper så ofte som det gør.

I forhold til den tidligere DSB-køreplan

1

Fra Hellerup til Ålstrupvej

MANDAG–FREDAG

4.34	47	59					
5.09	19	26	36	44	52		
6.00	07	16	24	32	40	48	57
7.04	10	16	21	26	30	34	38h
43	47	52	56				
8.02	08	12	16	19	23	27	30
34	39	46	53	59			
9.05	11	17	23	29	35	41	47
53	59						
herefter samme minuttal til:							
13.05	11	16	21	26	31	36	41
46	51	56					
14.01	06	11	15	20	24	29	33
38	43	48	53	59			
15.05	10	15	20	25	30	35	39
43	47	50	54	58			
16.01	05	10	14	19	23	28	33
38	43	48	53	58			
17.03	08	13	18	23	28	33	39
45	52						
18.00	07	15	22	30	37	45	52
19.00	07	15	22	30	38	46	56
20.06	16	26	36	46	56		
21.06	16	26	36	46	56		
22.06	16	26	36	46	56		
23.08	21	35	50				
0.05							

Plan nr. 1001

LØRDAG

4.34	50						
5.05	17	29	41	53			
6.05	17	29	41	53			
7.06	16	26	36	46	56		
8.06	16	26	36	46	54		
9.01	08	15	22	28	34	40	46
52	58						
10.04	10	16	22	28	34	40	46
52	58						
herefter samme minuttal til:							
13.04	10	17	24	31	39	46	54
14.01	09	16	23	30	37	44	52
59							
15.07	14	22	29	37	44	52	59
herefter samme minuttal til:							
19.07	14	22	29	37	44	53	
20.02	11	21	31	41	51		
21.01	11	21	31	41	51		
22.01	11	21	31	41	51		
23.01	11	21	31	41	53		
0.05							

Plan nr. 1002

SØN- & HELLIGDAGE

5.05	25	45					
herefter samme minuttal til:							
9.02	16	28	36	44	52		
10.00	08	16	24	32	40	49	58
11.06	14	22	30	38	46	54	
12.02	10	18	26	34	42	50	58
13.06	14	22	30	38	46	54	
14.02	10	18	26	34	42	50	58
15.06	14	22	30	38	46	54	
16.02	10	18	26	34	42	50	58
17.06	14	22	30	38	46	54	
18.02	10	18	26	34	42	50	58
19.06	14	22	30	38	46	53	
20.02	11	21	31	41	51		
21.01	11	21	31	41	51		
22.01	11	21	31	41	51		
23.01	11	21	31	41	53		
0.05							

Plan nr. 1003

h: Kun til Højbro

1

Fra Ålstrupvej til Hellerup

MANDAG–FREDAG

4.37	51						
5.01t	05	13t	17	25t	28	36	44
52							
6.00	08	16	24	32	40	48	56
7.03	03t	09	15	20	24	28	31
35	40	45	50	55			
8.00	05	09	14	19	24	29	34
41	48	55					
9.01	08	14	20	26	32	38	44
50	56						
10.02	08	14	20	26	32	38	44
50	56						
11.02	08	14	20	26	32	38	44
50	56						
12.02	08	14	20	26	32	38	44
49	54	59					
13.04	09	14	19	24	29	34	39
44	49	53	58				
14.02	07	11	15	19	23	27	31
36	41	46	51	56			
15.00	06	11	16	21	26	31	35
40	44	48	53	57			
16.00	04	07	11	16	21	29	37
45	45r	53	53r				
17.01	01r	06	09r	12	17r	18	24
30	36r	37	45	52			

Fortsættes næste side

LINIE 1 – Længste og korteste køretid i minutter

Længste	Korteste		Korteste	Længste
		..... Hellerup, Callisensvej	42	52
6	5	..... Svanemøllen	36	46
12	10	..... Trianglen	31	40
16	14	..... Oslo Plads	27	34
21	18	.....Kongens Nytorv.....	23	29
32	26	.....Hovedbanegården	15	18
40	31	.....H.C.Ørsteds Vej.....	11	12
45	34	.....Falkonér Allé–Allégade.....	7	7
52	41	..... Ålstrupvej		

for Københavns nærtrafik må man sige at det er et fremskridt at man har fået samlet køreplanerne ikke blot for tog og omegnsbusser, men også disse med de tidligere sporvejs-busser. Nu har man det hele i ét bind.

Nøglen til skatkisten

Hvis vi nu forlader de mere talmæssige betragtninger, kan vi tage et konkret eksempel på hvordan køreplanen er at bruge. Hvor er nøglen til denne skatkiste af oplysninger? Lad os sige at jeg står ved Zoologisk Have onsdag kl. 12.30 og skal til Storkevad. Jeg er lige kommet ind med 4-toget, så jeg kender ikke noget til noget. Men jeg har vinterkøreplanen i hånden og jeg er ikke tabt bag en (tog-) vogn, så jeg opfører mig nogenlunde fornuftigt. Hvordan kan jeg så finde ud af hvordan man kommer til Storkevad, hvor lang tid det tager, og hvad det koster? Jeg prøver.

Jeg slår op på kortet som sidder på omslaget og som nok så praktisk kan foldes ud af bogen. Der står så få navne på det at man ikke kan forvente at finde Storkevad, som vist er en lille flække et sted i Nordsjælland.

Godt, jeg slår om på bagklappen, på kortet over buslinjer i den indre by for dog at finde hvor jeg står. Kortet ser ud som på side 19. Jeg finder Zoo ude til venstre og ser at linjerne 28 og 41 går forbi. Men hvor kører de hen? Kan man komme til en eller anden station med dem? De kører ad Roskildevej og Frederiksberg Allé, men hvad så?

Kortet er for dårligt. Hvis man havde ofret nogle farver på det, kunne de forskellige linjer have fået forskellige farver, nogle kunne være stiplede og andre fuldt optrukket, endestationerne kunne være markeret med en lille kasse. Sådan kan busplaner laves for andre storbyer, og de er letoverskuelige. Dette sort-hvide kort er praktisk taget ubrugeligt.

Nå, jeg slår i stedet op for at se om det står beskrevet hvor 28'eren og 41'eren stopper. Jeg begynder forfra, og på side 8 kan jeg læse at både 28 og 41 stopper ved Hovedbanegården. Nu vil jeg også have tiderne med det samme, men de står ikke her. Jeg slår hen på indholdsfortegnelsen, som er forrest, og læser at køreplanerne står på side 13-161. Buslinjerne er ordnet i nummerorden, så jeg finder hurtigt frem til 28 og ser at 41 står i samme køreplan. Det er jo smart, så kan jeg undersøge begge forbindelser samtidig. Jeg får altså opklaret at busserne kl. 12.30 kører hvert 5. minut. Det tager 16-18 minutter fra Zoo til Hovedbanegården. Der vil komme en bus 12.30-12.33, en 12.35-12.38, og en 12.40-12.43, og så vil jeg være ved Hovedbanegården mellem 12.46 og 13.01.

Den hævngerrige geografilærer

Hvad skal jeg så på Hovedbanegården? Jeg ved ikke præcis hvor Storkevad ligger, så jeg kan ikke slå det op på kortet. Det havde jeg heller ikke kunnet selvom jeg havde vidst hvor Storkevad lå. Der er nemlig ikke noget kort over toglinjerne. Så hvis det var et tog jeg skulle bruge ville jeg være lige langt. Jeg prøver derfor at finde en stedsfortegnelse. Den er ikke bag i. Jeg prøver at finde stedsfortegnelsen ved at se i indholdsfortegnelsen. Der er ikke nogen stedsfortegnelse. Der er faktisk ikke nogen stedsfortegnelse. Det er helt ubegribeligt at nogen mennesker kan lave en køreplan på over 200 sider uden nogen stedsfortegnelse, men HT kan. Er det mon en skuffet og hævnger-

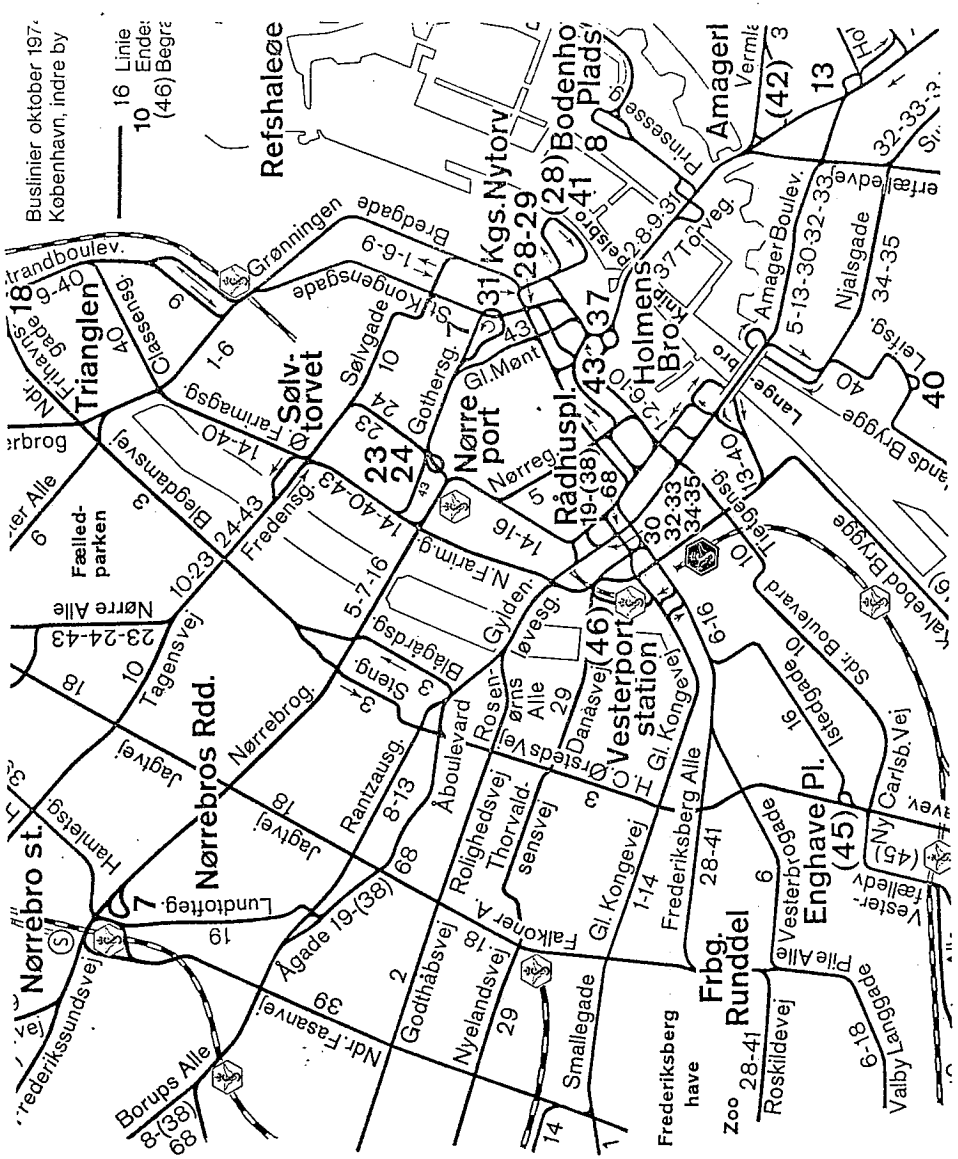

rig geografilærer der har redigeret den?

Godt, der er et kort over S-tog på side 181. Her kan man se at linje E kører til Hillerød. Hvorfor står dette kort forøvrigt helt inde midt i bogen? Og hvorfor er det så dårligt? Der findes kort over S-banen hvor linjerne har forskellige farver, og hvor der står afgangstider for alle tog på alle stationer. Det kan nemlig lade sig gøre med den stive køreplan med tog hvert 20. minut. Hvorfor er det ikke aftrykt her i planen? Jeg prøver at finde køreplanerne for linje E. Men på vejen frem igennem den alfabetiske rækkefølge af toglinjerne ser jeg at også linje Cx kører til Hillerød. Hvorfor står det ikke på kortet? Cx kører dog kun i myldretiden, så jeg finder ud af at jeg kan nå et tog fra Hovedbanen 13.02, som er i Hillerød 13.42 – hvis jeg er hurtig.

Nu kommer det virkelige problem: hvordan skal jeg komme fra Hillerød. Jeg læser først i linjeoversigten for at se om jeg kan finde en bus som kører fra Hillerød til Storkevad. Efter at have læst oversigten for busserne 120 til 366 er jeg ikke blevet klogere. Jeg prøver så at finde en plan eller en linjeoversigt for de tog som ikke er S-tog; det findes ikke. Jeg prøver at se i indholdsfortegnelsen i hvilken rækkefølge togkøreplanerne er anført. Det står ingen steder.

Min eneste mulighed er at begynde på side 203 og læse hver eneste køreplan fra en ende af. Da jeg er kommet til side 220, giver jeg op. Men der er én mulighed tilbage, foran i køreplanen står der nemlig følgende:

HT og DSB

har i fællesskab udgivet denne køreplan, for at De i ét hæfte kan finde en samlet oversigt over trafikforbindelser i hovedstadsområdet.

Hæftet indeholder køreplaner for alle HT's 110 buslinier, DSB's og de private baners togforbindelser samt køreplaner for en række private buslinier.

Oplysninger kan i øvrigt fås på HT's servicetelefon:

(01) 15 51 91,

der svarer hele døgnet.

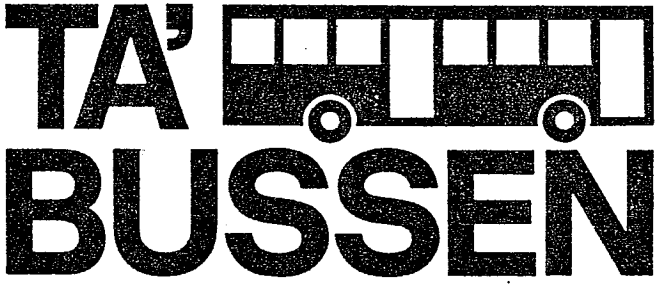

Jeg ringer altså til servicetelefonen. Manden forklarer at man bare skal tage linje 306 fra Hillerød. Jeg vil gerne checke efter og prøver at finde planen for 306. Jeg blader baglæns i tallene for buslinjerne: 334-330-328-327-hov! – 173 er den næste! Hvor står linje 306? Det viser sig at buslinjer som ikke indgår i HT ikke står i den almindelige nummerrækkefølge men for sig selv i en rækkefølge bagved. Jeg finder HT-linjerne og linje 306. Jeg forklarer manden i telefonen at Storkevad ikke står på køreplanen for 306. Han indrømmer det og henviser mig i stedet for til Gribskovbanen. Der går et tog 13.22 fra Hovedbanen, skift i Hillerød til Gribskovbanen 14.10, så er jeg i Storkevad 14.25, og det standser kun hvis jeg siger til. Jeg bladrer videre i togkøreplanen og finder på side 224 planen for Gribskovbanen Hillerød-Gilleleje. Den er trykt med så lille en skrift at det kan være svært at se noget. Men det passer. Storkevad står så sandelig på planen og tiderne passer, 13.22 fra Hovedbanen.

Klokken er imidlertid – ved al denne læsning af køreplanen – blevet 13.05. Der kører lige en linje 28 for næsen af mig. Jeg når så en fra Zoo 13.10, er ved Hovedbanen 13.26, og så er toget lige kørt. Den næste forbindelse til Storkevad går 15.02, og så er jeg deroppe 16.02.

Jeg stod ved Zoo kl. 12.30. Moralen er: prøv ikke at bruge HT-køreplanen selv. Det betaler sig ikke. Ring til (01) 155191. Brug køreplanen til at kontrollere oplysningerne fra service-telefonen.

HT og DSB

Dette er ikke et enestående og konstrueret eksempel. Det er oplevet og generelt for køreplanen. Den største fejl ved bogen er at fabrikanterne (forfatterne, redaktørerne) ikke har sat sig i brugernes sted. De har ikke indrettet den så oplysningerne kommer i den rigtige rækkefølge for brugerne.

Det kan nemlig godt lade sig gøre at lave en forbrugervenlig køreplan. Forgængeren, DSBs nærtrafikkøreplan viser det. Se på side 3 fra denne plan. Se hvorledes læseren straks efter indholdsfortegnelsen nænsomt føres ved hånden: *Hvorledes findes en bestemt strækning? Hvorledes findes en bestemt by?* Det er jo netop de spørgsmål man står med når man skal bruge køreplanen. Det fremgår klart af mærker på siderne hvor der står om tog, og hvor der står om busser. Der er en stedsfortegnelse (der dog ikke har bus-stoppesteder med). Ud for alle togstrækninger er der kilometerafstande angivet, så man ved en tabel et andet sted i køreplanen kan beregne alle priser. (Disse kilometer angivelser er ikke med i HT køreplanen. Man kan få at vide at en busbillet koster 1,75 kr., men der står intet om tog-taksterne.) DSB kunne altså sætte sig i brugernes sted. Hvorfor kan HT-folkene ikke det?

Hvad sagde HT-folkene til hinanden

For nu at give dem en chance, kan vi prøve at sætte os i deres sted. Hvad har styret deres valg af rækkefølge, deres ordvalg osv.? En af de træk der bedst viser hvad afsenderen af en længere tekst har tænkt, er dispositionen. I hvilken rækkefølge har de sat de forskellige oplysninger?

Det de har sat allerførst, på side 0, er noget om takstgrænser mellem tidligere KS (sporvejs-) enhedsområder og Forenede Rutebilers takstområde. Så kommer der tegnforklaring og indholdsfortegnelse, og det er jo nok trods alt placeret så langt fremme af hensyn til forbrugerne, og det

Vejledning i brug af køreplanen

Hvorledes findes en bestemt strækning?

Ved at bruge oversigtskortene, der findes på første omslagsside samt forrest i rutebilafsnittet.

Tallene i oversigtskortene svarer til numrene på planerne for de pågældende strækninger.

Hvorledes findes en bestemt by?

Ved man, hvor byen ligger, bruges oversigtskortene som beskrevet ovenfor.

Ved man ikke, hvor byen ligger, bruges stedfortegnelsen, hvor byer mv er opstillet i alfabetisk rækkefølge. Tallene efter navnene svarer til numrene på de planer, de pågældende byer mv er optaget i.

Hvorledes er planerne indrettet?

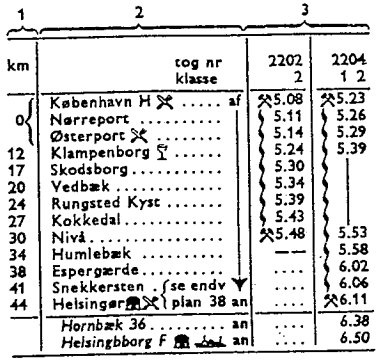

1) Kilometerafstand til beregning af billetpriser (afstandene er ikke altid identiske med de geografiske afstande).

2) Stationernes navne. Strækningens stationer er trykt med lige skrift. Stationer på tilsluttende strækninger er trykt med *skråtstående (kursiv)* skrift. Tallet efter navnet svarer til nummeret på den plan, den pågældende forbindelse kan findes i.

3) Togenes tider opstillet i lodrette kolonner.

Hvorledes er planen for at enkelt tog indrettet?

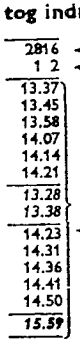

← Togets nummer.

← 1 2 betyder, at toget har siddevogn med 1. og 2. klasse. 2 betyder, at toget har siddevogn med 2. klasse. Klassebetegnelserne gælder ikke for tilslutningstiderne.

← Togets tider. Internationale tog og Intercity tog er trykt med **fed skrift**. Øvrige tog er trykt med almindelig skrift. Strækningens tog er trykt med lige skrift. Tilsluttende tog er normalt trykt med *skråtstående (kursiv)* skrift (se dog under »Hvorledes anvendes tilslutningstiderne«).

Hvorledes ser man, om et tog (rutebil) kører daglig eller kun bestemte dage?

I mange planer er kørsel på hverdage og søn- og helligdage opstillet hver for sig, men i planer, der dækker daglig kørsel, er tog (rutebiler) opstillet således:

†††††††

Køreplanen for **søn- og helligdage** gælder følgende dage: **søndage samt nytårsdag, skærtorsdag, langfredag, 2. påskedag, bededag, Kr. himmelfartsdag, 2. pinsedag, 1. juledag og 2. juledag.**

⚒⚒⚒⚒⚒⚒

Køreplanen for hverdage gælder alle øvrige dage.

er Nordsjællandskortet og Københavnskortene på omslagene nok også. Dernæst er rækkefølgen denne:

ruteændringer
hurtigbusser
takster (først ændringer, så gældende priser)
kortsalgssteder
linjeoversigt
køreplan for tidligere KS-busser (i nummerorden)
køreplan for andre HT-busser.
køreplan for ikke-HT-busser (ny nummerorden)
køreplan for S-tog (alfabetisk)
køreplan for andre tog (ingen orden?)

Hvis jeg overhovedet skal forestille mig hvordan HT-folkene er kommet til denne mærkelige rækkefølge, må det være sket omtrent sådan:

A: – Først skal der stå hvad HT har udrettet, her efter oprettelsen. Vi må jo lave lidt reklame for os selv.

B: – Det eneste vi har lavet er enkelte ruteændringer og takstforhøjelser, så det sætter vi først.

A: – Så har vi alle de her køreplaner for de forskellige busser og tog.

B: – Vi har hverken tid eller råd til at trykke dem om, så vi laver et fotografisk optryk af dem som de er.

A: – Godt vi sætter dem i rækkefølge efter nummer.

B: – Også dem der ikke er HT?

A: – Nej, de skal sørme ikke stå sammen med vores busser. De kunne jo bare indgå i HT. Sæt dem bag ved vores. De må være glade for overhovedet at komme med.

B: – Så er der alle togplanerne.

A: – Det må jo være i orden fra DSBs side.

B: – Jammen nogle af dem er for store.

A: – Så fotografer dem ned.

B: – Hvor skal vi sætte kortet over jernbanelinjerne?

A: – Dem har vi sandelig ikke plads til. Vi skal jo bruge omslagene til vores egne kort. Smid det væk!

B: – Hov, vi har glemt det om takstgrænserne. Det skulle jo egentlig stå sammen med det om takster.

A: – Det har vi ikke tid til at lave om nu. Vi skal jo have planen færdig til 13. oktober. Men der er lige lidt plads på forklappen. Dér kan vi sætte den.

osv.

Jeg kan ikke hævde at planen er blevet til således, for jeg kender intet til HT-folkene eller deres bevæggrunde. Men planen bærer præg af hastværk og forretningspolitiske overvejelser, snarere end af hensyn til brugerne. Kommunikationen har ikke ligget HT-folkene på sinde. De har haft en hel masse andre hensyn at tage, til kommunalpolitikerne, til de selskaber som efter forhandlinger er indgået i HT, til de andre selskaber osv.

Men det er ikke HT-folkene der specielt er nogle skurke. De ligner desværre bare folkene i alle andre offentlige væsner og institutioner der fabrikerer noget skriftligt til almindelige borgere. Det synes at være væsnernes væsen.

Og det skyldes nok at de ansatte i væsnerne har et mærkeligt indirekte forhold til deres modtagere. Ofte møder de dem aldrig. Det gør HT-folkene vel heller ikke. Og ofte er væsnerne opbygget med lange kommandoveje og ansvarsveje. Så selv om HT-folkene i sidste ende må være ansvarlige overfor busforbrugerne og vælgerne, vil de aldrig opdage det. Det er deres chef og deres chefs chef de vil tilfredsstille. Det viser HT-køreplanen tydeligt.

Ole Togeby,
f. 1947,
adjunkt i dansk sprog,
Københavns Universitet.

Tænk engang...

Kære Mål og Mæle!

Jeres udmærkede artikel om *stå, sidde* og *ligge* fik mig til at tage mig sammen til at bede jer om at hjælpe mig med et problem, som jeg længe har haft i forbindelse med min undervisning af udlændinge:

Hvad betyder egentlig:
jeg tænker, at . . .
jeg tror, at . . .
jeg mener, at . . .
jeg synes, at . . .
jeg finder, at . . .

ja, der er flere ord af den skuffe, men jeg synes, tror, tænker, mener, finder at de her fem er de vanskeligste at holde ude fra hinanden. På flere andre sprog kan man ikke på samme måde give udtryk for nuancer i den talendes holdning – f. eks. siger englænderne kort og godt »I think« – og franskmændene har vist kun mulighederne »penser« og »croire«. Hvad er det egentlig man siger på dansk?

Med venlig hilsen
Anne Marie Heltoft,
Valby

Kære Anne Marie!

Tænk dig en engelsktalende turist som står ved Christiania. Hun ønsker at sige: *I think it's been barracs.* Hun slår op i sin lommeordbog at der under *think* står *tænke, tro, mene, anse for, synes.* Hun ville nok først tro at disse danske ord betyder det samme. Forskellige ord med samme betydning kaldes SYNONYMER. Dem kender vi fra kryds- og tværsopgaver: *forår – vår, forstand – intelligens – begavelse, sukke – stønne.*

Hvis de danske oversættelser af *think* var synonymer i streng forstand, ville man kunne vælge hvilket et det skulle være. Men det kan vores turist ikke. Det ville lyde mærkeligt hvis hun ved hjælp af sin ordbog fik konstrueret: *Jeg synes det har været en kaserne* eller *jeg tænker at jeg fryser.*

Vores engelsktalende turist kunne så komme på den tanke at det ikke var de danske ord der var synonyme, men det engelske *think* der kan betyde mange forskellige ting. Dette kaldes HOMONYMER. Man kan sige at det er to eller

flere ord med forskellig betydning der tilfældigvis hedder det samme. Det har vi også masser af danske eksempler på. Tænk på *bakke,* det kan betyde 'en høj', 'redskab til at bære porcelæn på', 'køre baglæns', 'ryge' og 'støtte' (i *bakke op*).

Det er selvfølgelig upraktisk med mange homonymer i sproget, for så kan man misforstå en masse. Tro dog ikke at man kommer til at forveksle alle betydningerne af *bakke;* de forskellige betydninger forekommer nemlig i specielle omgivelser. I eksemplet *der sidder en kat på bakken* kommer man f. eks. ikke til at tænke på 'at køre baglæns', for i de omgivelser kan *bakke* kun være et navneord. Her er det altså kun betydningerne 'høj' og 'redskab' der kan forveksles.

Nu kunne man så antage at *think* er homonym. Det tror jeg også det er. Sagen synes bare at være mere indviklet end som så. Jeg mener nemlig at *tænke, tro* og *mene* også i sig selv er homonymer og at de i visse af deres betydninger er indbyrdes synonyme. Så kan det vist ikke være værre.

Tænke

Hvis vi begynder med det danske ord *tænke,* så betyder det mindst 8–9 forskellige ting. Men de forskellige betydninger forekommer heldigvis i forskellige omgivelser, så vi ikke blander dem sammen alle sammen: *Christianitter tænker ikke* betyder at beboerne i Christiania ikke er fornuftige. *Tænke* uden nogen tilføjelser kan altså betyde 'være fornuftig'. Hvis *tænke* forekommer i en forbindelse som denne her: *Jeg tænker, at hun er taget ud til Christiania med bus,* så betyder det 'formode', 'antage'. Forekommer det i en sætning som: *Jeg tænker på at tage derud med taxi,* betyder det 'har til hensigt'. I bus-eksemplet var det *tænke + at + noget er sket,* i taxi-eksemplet er det *tænke + på + at gøre noget. Jeg tænker på, at hun gerne vil se Fredens Ark.* I omgivelserne *+ på + at + noget sker* betyder *tænke* altså 'tage i betragtning'. *Når jeg siger, at der er en christianit i os alle, så tænker jeg på, at vi alle ønsker at være frie.* Her synes vi at have de samme omgivelser men betydningen 'sigte til'. Det er dog ikke helt de samme omgivelser. I eksemplet med Fredens Ark kan man nemlig også have en sætning med *om: Jeg tænker på om hun gerne vil se Fredens Ark.* Det kan man ikke i eksemplet med christianitterne. *. . . så tænker jeg på, om vi alle ønsker at være frie.* Vi kan altså være mere præcise og sige: i omgivelserne *på + at/om + noget sker* betyder *tænke* 'tage i betragtning'. I betydningen 'sigte til' kan man også have navneord alene: *Når jeg siger Fristaden, tænker jeg på Christiania.* Jeg mener nu at jeg har skilt 5 forskellige omgivelser ud, og så har jeg endda ikke tænkt på *tænke efter, igennem, over, til, tilbage, ved.*

Men den 5. omgivelse: *på + ngt/at ngt sker* kan betyde andet end 'sigte til':

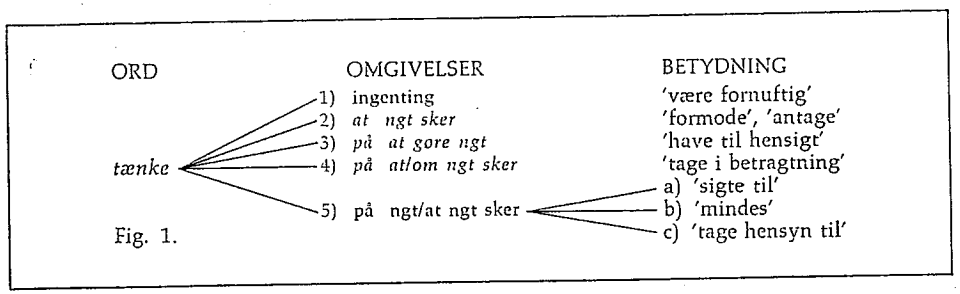

Fig. 1.

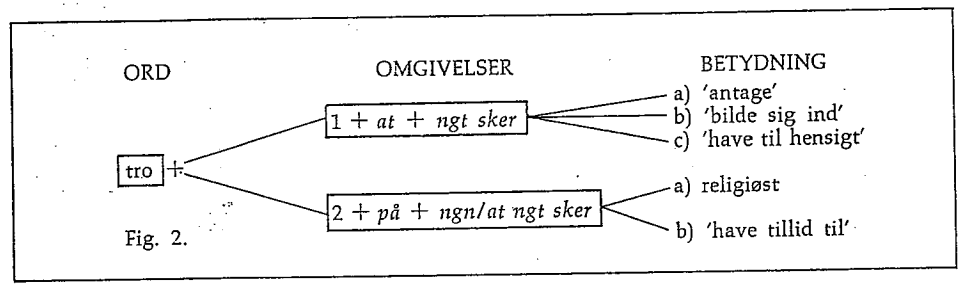

Fig. 2.

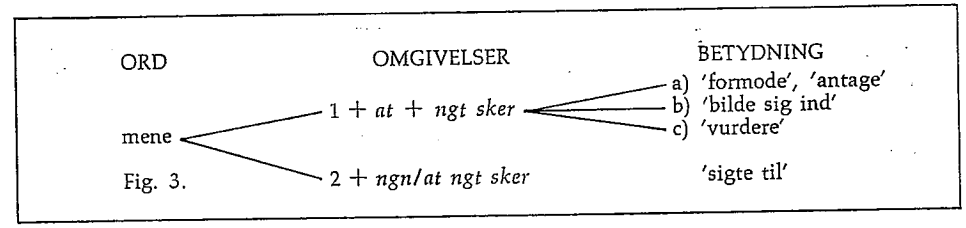

Fig. 3.

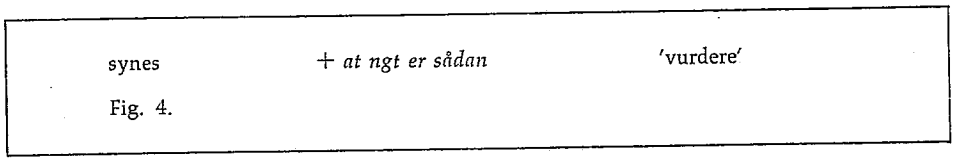

Fig. 4.

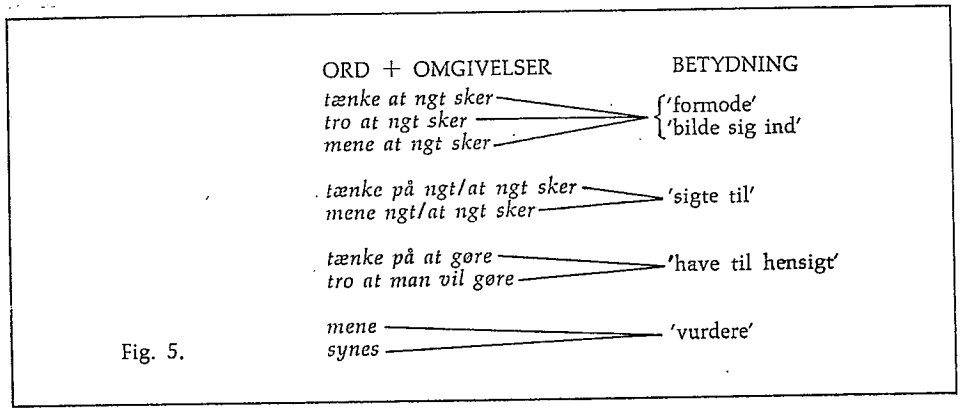

Fig. 5.

Hun besøgte Fredens Ark og tænkte på sit barndomshjem; tænke betyder 'mindes'. *Hun tænkte på sin mors formaninger og købte ingen hash i dag, tænke* = 'tage hensyn til'. Forholdene omkring *tænke* kan vi skrive op i et skema: Fig. 1.

Tro, synes, mene

Heldigvis er det ikke så slemt med de andre ord *tro, synes* og *mene*. Se fig.

Eksemplerne kommer her og kan fordeles efter behag: *Jeg tror at hun har været ude på Dyssen. Peter tror slet ikke hun har været her. Jeg tror at jeg vil vise hende rundt. Hun tror ikke på dårlig Karma, men hun tror på sine venner i Christiania. Hun tror på at de ikke snyder hende.* Fig. 2.

Jeg mener at Christiania får lov at eksistere. Men jeg mente ikke at de fik nogen støtte fra staten. Jeg har altid ment at det er nogle smukke bygninger. Når jeg taler om det sociale eksperiment i Danmark, mener jeg Christiania. Fig. 3.

Jeg synes, at det er meget interessant. Fig. 4.

Af skemaerne kan man se at *tænke, tro* og *mene* i sig selv er homonymer. Men man kan ikke se at enkelte af betydningerne indbyrdes er synonyme. Det kan illustreres således: Fig. 5.

Det jeg har gjort indtil nu er egentlig ikke at forklare hvad nogen ord betyder. Jeg har blot »oversat« *tænke, tro, mene* og *synes* til nogle af deres synonymer, men vel at mærke til ord som ikke er flertydige, som de selv er.

Formode og bilde sig ind

Formode og *bilde sig ind* betyder nogenlunde det samme. Forskellen er talerens opfattelse. *Han formoder at hun er i Krudthuset. Hun bilder sig ind at hun er i Clock Work Orange.* I eksemplet med Krudthuset tager den der siger sætningen, ikke stilling til om det er sandt eller ej at hun er i Krudthuset. I det andet derimod ligger det angivet at hun tager fejl når hun tror at hun er i Clock Work Orange. I jeg-form, nutid, kan man derfor kun bruge *tro, formode* eller *antage* men ikke *bilde sig ind*. Man kan f. eks. normalt ikke sige: *jeg bilder mig ind hun kommer*. Man kan ikke tro at noget er tilfældet og samtidig som den der taler vide at man tager fejl.

Tænke på + at/om ngt sker har det på samme måde som *bilde sig ind* – bare omvendt. Hvis man siger *jeg tænkte på at hun gerne ville se Fredens Ark*, så tænker man at det er sandt at hun gerne ville se Fredens Ark. Men hvis man siger *jeg tænkte ikke på at hun gerne ville se Fredens Ark*, så er det også sandt at hun gerne ville se Fredens Ark. Taleren forudsætter altså at det er sandt at hun gerne ville se den, og udtaler sig så om personens tankevirksomhed. Hvis taleren og den omtalte person er den samme (hvad de ikke er i eksemplet med Fredens Ark, det er *mig – da*, og *mig – nu*), hvis de er den samme, kan sætningen derfor ikke benægtes, man kan ikke sige: *jeg tænker ikke på at hun gerne vil hjem.*

Der er også det særlige ved *tænke på*, at det er det eneste man gør med vilje, *synes, tro, mene, tænke at*, det er noget der kommer over en. Hvis en spørger: *Hvad laver du?* kan man ikke svare: *jeg tror at hun har købt råopium*, eller *jeg tænker at hun er helt skæv nu.* Derimod kan man godt svare: *jeg står og tænker på om hun er junky.* Man kan kun opfordre nogen til noget der er under viljens herredømme. Derfor kan man sige: *tænk på at hun havde store pupiller!* men ikke *syns at hun er uforsigtig!* eller *tro at hun er uskyldig som et barn!* (Der-

imod kan man godt have benægtet bydeform: *tro ikke at hun er et lille barn fra landet;* det er der skrevet om i Mål & Mæle nr. 3).

Det at *tænke på at ngt sker* er også det eneste der forløber i tid. Man kan sige: *Hun tænker på at hun spilder tiden, men hun tænker ikke på at hun spilder tiden mens hun tænker på det.* Men man kan f. eks. ikke sige: *Hun synes at hun spilder tiden, men hun synes ikke at hun spilder tiden mens hun synes det.* For det tager ingen tid at synes. Det er noget man gør altid og på ingen tid.

Jeg tænker at

Og så når vi frem til det som spørgsmålet vist egentlig lød på: hvad er forskellen på *jeg tænker at . . ., jeg tror at . . ., jeg mener at . . ., jeg synes at . . ., jeg finder at . . .* (og det er altså tænke[2], tro[1 a], mene[1] og synes i 1. person nutid).

Der går et skel mellem det jeg har kaldt 'formode', 'antage' og det jeg har kaldt 'vurdere'. Formodninger har at gøre med ens viden. *Jeg formoder at* betyder så meget som: 'under alle de omstændigheder, som jeg har viden om, kan det godt være sandt at . . ., intet af det jeg ved, strider mod at . . .', med denne tilføjelse: 'men det er muligt, at jeg får viden om flere forhold således at jeg skifter opfattelse'. *Jeg vurderer at . . .* betyder derimod: 'jeg har en umiddelbar opfattelse af hvordan noget er og denne opfattelse ændrer jeg ikke ved oplysninger om nye forhold'. Formodninger drejer sig altså om noget er sandt. Vurderinger om hvordan det sande så er.

Tænke at noget sker, tro at noget sker og *mene at noget sker* er de ord der betyder 'formode'. Det viser sig på denne måde: Om noget er elektrisk eller ej – det er noget der afhænger af forhold i verden. Jo flere oplysninger man har om dimsen, des større mulighed har man for at tage stilling til om den er elektrisk. Man kan godt sige: *jeg tænker at den er elektrisk* og man kan også bruge *tro* og *mene* her. Men man kan ikke sige *jeg synes den er elektrisk* eller *jeg finder den elektrisk.*

Om en stol er komfortabel for en at sidde i, det er noget der ikke kan argumenteres om. Man har den opfattelse eller man har ikke den opfattelse. Man kan

Fig. 6.

	elektrisk	venlig	komfortabel
tænke at	ja	nej	nej
tro at	ja	nej	nej
mene at	ja	ja	ja
anse for	nej	ja	ja
finde at	nej	ja	ja
synes at	nej	ja	ja

derfor godt sige: *jeg synes at denne stol er komfortabel (for mig) at sidde i,* men man kan ikke sige (hvis man sidder i stolen): *jeg tænker at den stol er komfortabel for mig at sidde i.*

Venlighed er som komfort, det er noget man umiddelbart oplever. Man kan da også sige: *jeg synes at det er venligt af hende,* men ikke: *jeg tænker at det er venligt af hende.*

Vi kan nu opstille et lille skema, for hvornår man kan bruge hvilke ord: Fig. 6.

Vi får altså, at *tænke at* og *tro at* og *mene at* betyder 'formode', mens *mene at, anse for, finde at* og *synes at* betyder 'vurdere'.

Det kan synes helt uoverskueligt for vores turist at lære forskellen på *tænke, tro, mene* osv. Men for det første er det ikke så svært som man tror. I artiklen her (uden for eksemplerne) har jeg faktisk brugt de omtalte ord mindst 15 gange – uden at det vist har voldt læserne nogen vanskeligheder. For det andet kender den engelsktalende godt forskel på tillægsord som *elektrisk, komfortabel* og *venlig.* Det er bare ikke nødvendigt at skelne ved *think,* som jo altså *er* et homonym med usædvanlig mange betydninger. For det tredje er det ikke de store praktiske vanskeligheder man får ved at forveksle *tænke, mene* og *synes.* En udlænding der gør det, vil altid blive forstået, eventuelt med et lille smil af de indfødte her i landet.

Et problem bliver det kun for perfektionister. Det er jo nemlig nærmest et filosofisk problem hvad forskellen er på *tænke, tro, mene* og *synes,* og filosofferne har da også beskæftiget sig meget med disse ord og begreber. Den berømteste er nok Descartes, som byggede sin erkendelseslære på sætningen: 'Jeg tænker, altså er jeg til'. At han tænkte, det var det eneste han ikke bare tænkte, troede, mente, syntes, det var det eneste han vidste.

Ole Togeby,
f. 1947,
adjunkt i dansk sprog,
Københavns universitet

Tid til kakao

? Kære Mål & Mæle.
Min datter på 4 år kan sige: *Det er længe siden før jeg ikke har fået kakao.* Det lyder jo helt forkert, hvorfor finder hun på at sige sådan?

K. Ryde
Valby.

! Kære K.

Det ved jeg sør'me ikke, fordi hun gerne vil have noget kakao. Men en god del konsekvens er der da i udtrykket. Det ser ud til at det er en sammensmeltning af 3 udtryk: *det er længe siden hun har fået kakao, det varer længe før hun får kakao* og *det er længe hun ikke har fået kakao.* Der er meget god konsekvens i at smelte de 3 udtryk sammen, for de betegner faktisk det samme.

Hvis vi nu betegner tiden med en streg der går til højre, så kan vi skelne mellem taletidspunkt, det omtalte tidspunkt og begivenhedens tidspunkt. I *hun havde drukket kakao* befinder taleren sig på et vist punkt T i tidsforløbet, og omtaler et tidspunkt O hvor begivenheden B var fortid:

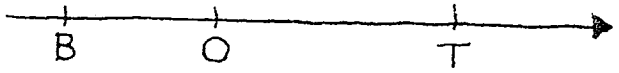

Det er længe siden hun har fået kakao vil så se således ud:

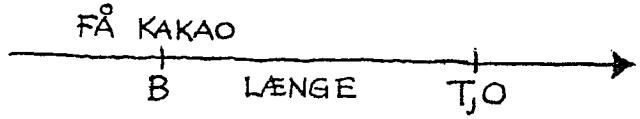

Der ligger dog mere i det. Hvis man siger: *han har skrevet et brev i går,* kan det også tegnes:

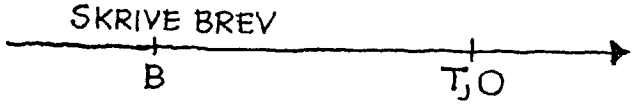

I brev-sætningen er det ikke udelukket at han også har skrevet et brev i dag, det interesserer man sig bare ikke for. Men i kakao-sætningen *er* det udelukket at hun har fået kakao indimellem. Vi må altså rette kakao-sætningens tegning til:

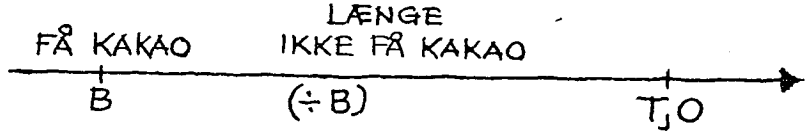

÷B betegner altså at det ikke er tilfældet at B.

Af tidspunktet B (hun får kakao) og tidsrummet ÷B (hun får ikke kakao) er B det sætningen handler om. Det andet, ÷B, er blot forudsat bekendt og derfor sat i parentes.

Vi kan nu også lave en tegning over *det varer længe før hun får kakao:*

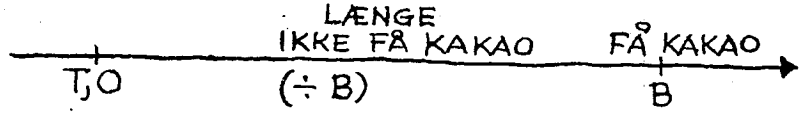

Den eneste forskel er altså at *siden* handler om fortid, *før* om fremtid.

Og endelig kan *det er længe hun ikke har fået kakao* tegnes:

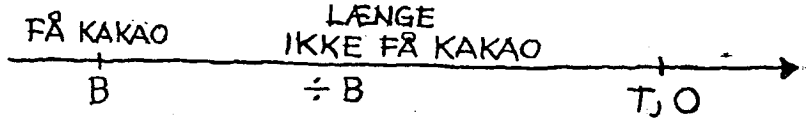

Her er der ÷B der omtales, mens B er forudsat, altså omvendt af *siden*-sætningen. Man kan kun sige at noget ikke er tilfældet i en vis tid, hvis man forudsætter at det er tilfældet før eller efter dette tidsrum. Man kan ikke sige: *Det er længe månen ikke har været en stjerne*, når man ikke antager at månen har været eller vil blive en stjerne.

Man kan nu regne ud at der må være en 4. mulighed som kan tegnes:

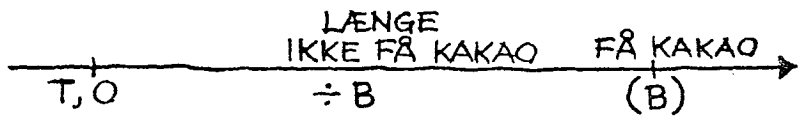

Og der er da også en sætning der passer til: *Det er længe hun ikke får kakao.*

Man kan altså sige at alle 4 sætninger betegner det samme, nemlig: et stort tidsrum mellem det tidspunkt da hun får kakao og så et andet tidspunkt. Det er blot fortid og fremtid, omhandlet og forudsat der veksler.

Man kan også sige at din datter har helgarderet sig. Hun har gjort 3 ting på én gang, nemlig 1) omtalt det tidspunkt da hun sidst fik kakao, og det i en sætning der handler om det tidspunkt hun får det igen, 2) omtalt sit taletidspunkt i en sætning der handler om sidst hun fik det, og 3) omtalt sit taletidspunkt i en sætning der handler om at hun ikke har fået det i lang tid.

Og da det at hun får kakao forudsætter at hun ikke får det på andre tidspunkter, og omvendt, så er det en slags dobbeltvirkning, men det har sikkert været tilsigtet. Det er i virkeligheden et mægtig sammenpresset og kompakt udtryk med stor overtalelseskraft: *Det er længe siden før jeg ikke har fået kakao.*

OT

Marr, Stalin og sprogvidenskaben

Om de jafetitiske sprog

I år er det 25 år siden, at der skete nogle meget besynderlige, og samtidig meget afgørende begivenheder i den sovjetiske sprogvidenskab. Selveste Stalin blandede sig i en sprogvidenskabelig debat, der i sig selv var epokegørende nok, dels ved at finde sted i avisen 'Pravda', og dels ved at stille sig åbent kritisk til de dengang herskende sprogvidenskabelige dogmer.

Man må undre sig over, hvad der pludselig fik Stalin til at interessere sig for sprogvidenskab, og der har da også været rejst tvivl om artiklernes ægthed. Men både artiklernes stil og det faktum, at de fortrinsvis omhandler forskellige ideologiske problemer, peger i retning af, at det faktisk er Stalin, der er ophavsmanden. Man kunne forestille sig, at han først er blevet orienteret af en dygtig sprogforsker om de sprogvidenskabelige sider. Men for at forstå, hvad der gør disse begivenheder så spændende, må vi nok først nærmere betragte den udvikling, der gik forud.

Hvem er Marr?

Først og fremmest må vi nødvendigvis kende den person, som havde været den absolutte leder i sovjetisk sprogforskning fra revolutionen og til sin død, 1934, og hvis ideer blev videreført af hans elever. De beherskede sprogforskningen i Sovjet lige til diskussionen i 'Pravda' foråret 1950. Hans navn er Nikoláj Jákovlevitj Marr.

Man kan for at lære hans teorier nærmere at kende begynde med at betragte hans såkaldte jafetitiske teori. Dette vanskeliggøres ganske vist af, at han konstant selv skiftede mening, forkastede sine gamle udtalelser og fremsatte nye. (En fransk forsker bebrejdede ham engang, at hans videnskabelige slutninger bestandig udskiftedes, men Marr svarede med at ynke de videnskabsmænd, der år efter år gentager det samme. Dette fortælles af Mesjtjanínov, en af Marrs elever og tilhængere.)

Den jafetitiske teori var udkastet og navngivet af Marr selv. Først gik den ud på, at der var slægtskab mellem forskellige kaukasiske sproggrupper. Dernæst ændredes det til, at der i virkeligheden var slægtskab mellem de iberisk-kaukasiske sprog og de semitisk-hamitiske. Navnet på teorien har Marr hentet fra biblen, idet det stammer fra Noahs søn Jafet. I overensstemmelse hermed kaldte

Er Esperanto den bedste måde at bringe folk med forskellige modersmål i sproglig kontakt på lige fod? Det ville være urimeligt at påstå, at intet foreliggende eller fremtidigt projekt til et internationalt sprog ville kunne udvikles til at opfylde det formål lige så godt som Esperanto eller måske en smule bedre. Men det tør nok hævdes, at det ikke ville opfylde formålet så meget bedre, at det var rimeligt at vente på det. Esperanto opfylder ubestrideligt formålet for dem der har lært sproget, og det er nu politikernes sag at få formålet opfyldt for en videre kreds ved at aftale med deres kolleger i andre lande at indføre undervisning i Esperanto i skolerne.

Poul Skårup,
f. 1936,
lektor i fransk,
Århus Universitet

Kaj en tiuj tagoj eliris dekreto de Cezaro Aŭgusto, ke la tuta mondo estu registrita. Ĉi tiu estis la unua registrado, farita, kiam Kirenio estis reganto de Sirio. Kaj ĉiuj iris, por esti registritaj, ĉiu al sia urbo. Kaj Jozef ankaŭ supreniris el Galileo, el la urbo Nazaret, en Judujon, al la urbo de David, kiu estas nomata Bet-Leĥem, ĉar li estis el la domo kaj familio de David, por esti registrita kun sia fianĉino Maria, kiu estis graveda. Kaj dum ili estis tie, venis la tagoj por ŝia akuŝo. Kaj ŝi naskis sian unuan filon, kaj ŝi ĉirkaŭvindis lin kaj kuŝigis lin en staltrogon, ĉar ne estis loko por ili en la gastejo.

Kaj en tiu sama regiono estis paŝtistoj, kiuj kamploĝis kaj nokte gardis sian gregon. Kaj anĝelo de la Eternulo alstaris apud ili, kaj la gloro de la Eternulo brilis ĉirkaŭ ili, kaj ili timis per granda timo. Kaj la anĝelo diris al ili: Ne timu; ĉar jen mi venigas al vi bonan sciigon de granda ĝojo, kiu estos al la tuta popolo; ĉar hodiaŭ estas naskita por vi, en la urbo de David, Savanto, kiu estas Kristo, la Sinjoro. Kaj jen la signo por vi: vi trovos infaneton, ĉirkaŭvinditan kaj kuŝantan en staltrogo. Kaj subite estis kun la anĝelo amaso de la ĉiela armeo, laŭdante Dion, kaj dirante:

Gloro al Dio en la supera alto,
Kaj sur la tero paco, inter homoj Difavoro.

RO

De kunstsprog der ellers omtales udførligt i dette nr. af Mål & Mæle, esperanto og interlingua, er „naturalistiske" sprog, dvs. de er opbygget som de naturlige sprog. Det særlige ved dem er at grammatikken er simplere, og at ordstoffet er valgt således at det genkendes af mennesker med baggrund i visse især europæiske sprog.

Der har også været sprog der med vilje ikke valgte ord der var kendt af nogen, men som til gengæld har lavet system i ordforrådet. Exempler på sådanne sprog er RO, SUMA, TRANSLINGVA, PICTO og INO.

Sproget RO

Af disse er ro interessant fordi det er opbygget på en helt anden måde end de naturlige sprog. Sprog som dansk og kinesisk har ca. 250.000 forskellige ord. På kinesisk skriver man det med forskellige tegn. På dansk gør vi det med 28 forskellige bogstaver. (I talen er kinesisk dog helt lige som dansk, der findes et begrænset, lille antal lyde som sammensættes til de forskellige ord.) Dette sker ved at systemet af ord (indholdssystemet) og systemet af bogstaver (udtrykssystemet) ikke har noget med hinanden at gøre. Indholdsmæssigt har *ned* mere med *bund* at gøre end med *hed*. Udtryksmæssigt har *ned* mere lighed med *hed* end med *bund*. Forskellen på *bil* og *pil* er udtryksmæssigt den samme som forskellen på *bas* og *pas* – ikke indholdsmæssigt.

Opfinderen af kunstsproget Ro, Edward P. Foster, har ment at det var et upraktisk dobbelt bogholderi. Han har derfor skabt et sprog hvor *duc* betyder 'top', *dic* 'op', *dum* betyder 'bund' *dim* 'ned'. Hvert bogstav har altså sin betydning. Hvis man så lader det andet bogstav i et ord modificere det førstes betydning, kan man med brug af ord på op til 5 bogstaver få udtrykt over 200.000 betydninger.

Men dette kræver at man systematiserer betydningen af ordene på samme måde som talrækken er systematiseret. Cicero slog en streg og det betød ét, vi skriver en streg og det betyder ét. Cicero slog 2 streger og det betød to, vi skriver 2 streger og det betyder elleve. Hele den moderne matematik hviler på indførelsen af de systematiserede arabiske tal. Sådan kan også ordenes betydning ordnes.

Inddeling af universet

Tanken er i virkeligheden ikke så tosset. Vi kender den fra 20 spørgsmål til professoren: planterige, dyrerige, mineralrige eller begreb. Vi kender det også fra decimalklassedelingssystemet på vores biblioteker. Under 01,6 står fagbibliografier, under 57. står botanik, og under 01,657 står fagbibliografier om botanik. Og man finder det også i en begrebsordbog eller Thesaurus.

Foster foreslår nu følgende måde at

ABZE RADAP AV EL IN SUDA, ACE ROKAB ECO SUGEM, ACE RAJDA EC KEP, ACE VA ECO, UZ IN SUDA ASI IN BUBA
RO 1928 *Foster*

---

dele universet op på: Verden består af TING og deres gensidige RELATIONER. Ting kan være STOF eller BEVIDSTHED; stof kan være ORGANISK eller UORGANISK; det organiske kan være DYR eller PLANTE. Bevidsthed kan være INTELLEKT, FØLELSE, VILJE eller SANSNING; relationerne mellem tingene kan være i TID og RUM, det kan være BEVÆGELSE, FORM, KVANTITET eller TAL. Systemet kan altså opstilles således:

ting
- stof
  - organisk
    - dyrisk (m)
    - plante (l)
  - uorganisk (b)
- bevidsthed
  - intellekt (r)
  - følelse (s)
  - vilje (v)
  - sansning (p)

relationer
- rum (d)
- tid (t)
- bevægelse (k)
- form (f)
- kvantitet (c)
- tal (z)

Hver konsonant i sproget (angivet i parenteserne) betegner én af de betydninger som ikke er underopdelt. Den første konsonant i hvert ord i sproget betegner hvilken hovedgruppe ordets betydning hører til, den anden konsonant betegner hvordan ordet modificeres. For at man kan se hvad der står i relation til hvad, har Foster lavet følgende grammatik: Den første vokal i ordet betegner ordklassen således at udsagnsord har *a*, tillægsord *e*, biord og forholdsord *i*, navneord der er en betegnelse for handling *u*, navneord der betegner noget konkret *o*. Og endelig bruges resten af alfabetet til at betegne forskellige andre grammatiske forhold. Der er så kun tilbage at fastlægge det af de enkelte ords betydning som måtte mangle efter de 3 første bogstaver. Det sker ved de næste bogstaver uden system, og det kan læses i en ordbog. Eksempel: Ord med konsonanterne m-l betegner det vegetative liv ved et dyr (menneske). I ordbogen kan man så finde: *mala:* ånde, *male:* drikke, *muli:* mad, *molid:* tænder, *molif:* mund, *molim:* mave, *malim:* fordøje.

Hvornår får vi et forståeligt sprog?

Her følger en lille tekst på ro:

Iwote Columbus ra Amerika? Iute hi
ko bedi. Iwoto mabz avu cegre ro?
Iuto ve ro agya, mabz atoce aita hu.
Edward P. Foster 1909.

(Hvornår opdagede Columbus Amerika? Da han sejlede over oceanet. Hvornår vil menneskene få et forståeligt sprog? Når sådan et sprog bliver nødvendigt, vil menneskene blive i stand til at udforme det.)

Foster lavede sproget ro i 1904. Han udgav i en årrække et månedligt tidsskrift om ro og arbejdede uafbrudt med at forbedre det, lige til 1928 hvor han udgav en stor ro-engelsk ordbog. Da var sproget så forandret at man ikke kan forstå det med den grammatik der er beskrevet her.

Men siden da har man ikke hørt noget til det. Hvis der findes tilhængere af eller skrifter om ro har jeg ikke kunnet opspore dem. Det forståelige sprog er åbenbart ikke nogen nødvendighed endnu.

Ole Togeby
f. 1947,
adjunkt i dansk sprog,
Københavns Universitet.

Er de internationale hjælpesprog sprog?

Ja, vist er de det! „Esperantister kan jo tale med hinanden". „Man kan oversætte fra dansk til interlingua".

Nej, vist er de ej! „Der er ingen, der har interlingua til modersmål". „Esperanto er lavet ud fra nogle rigtige sprog, der kunne være blandet på 100.000 andre måder".

Sådanne forskelligartede opfattelser kan man møde, når hjælpesprogstanken diskuteres; når den altså overhovedet diskuteres, for spørgsmålet hører hverken til sprogforskernes eller til offentlighedens foretrukne emner. Direkte adspurgt vil de allerfleste danskere utvivlsomt udtrykke sympati for tanken om et internationalt hjælpesprog, men det danske samfunds (myndigheders og befolkningens) faktiske indsats til sagens fremme er forsvindende i sammenligning med den indsats, som ligger i faktisk undervisning i, og faktisk brug af, hovedsprogene i Danmark. Ligger forklaringen på de internationale hjælpesprogs ringe gennemslagskraft måske i, at de ikke er rigtige sprog?

Sagt på en anden måde: Selv om de måske er gode nok til at udføre *nogle* af et naturligt sprogs funktioner, kunne de mangle forudsætningerne for at tilfredsstille andre vigtige funktionskrav og forventninger til et fremmedsprog.

Formål og funktion

Den sidste måde at formulere problemet på er klarere end den første, for det er vigtigt at skelne *funktioner* fra *formål*. Hvis man siger, at et sprog (et naturligt sprog) er et kommunikationsmiddel, og dermed mener, at fx sproget engelsk har det formål at kommunikere budskaber mellem mennesker, så er man gået uden for videnskabens område og har udtalt sig om en eller anden skabers hensigt med at give menneskene sproget som gave. Derimod vil det være en viden-

Mål & Mæle

Redaktion:
Erik Hansen og Ole Togeby
Lay out: Bent Rohde
Tegninger: Henning Nielsen
Ekspedition:
Arena, Forfatternes Forlag.
Hald Hovedgaard
8800 Viborg
Telf. (06) 63 80 60.
Giro 6253857
Tryk:
Nørhaven Bogtrykkeri a/s,
Viborg

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 35,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til forlaget Arena. Alle henvendelser om adresseforandring, fejl ved bladets levering osv. bedes derimod rettet til postvæsenet.
Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

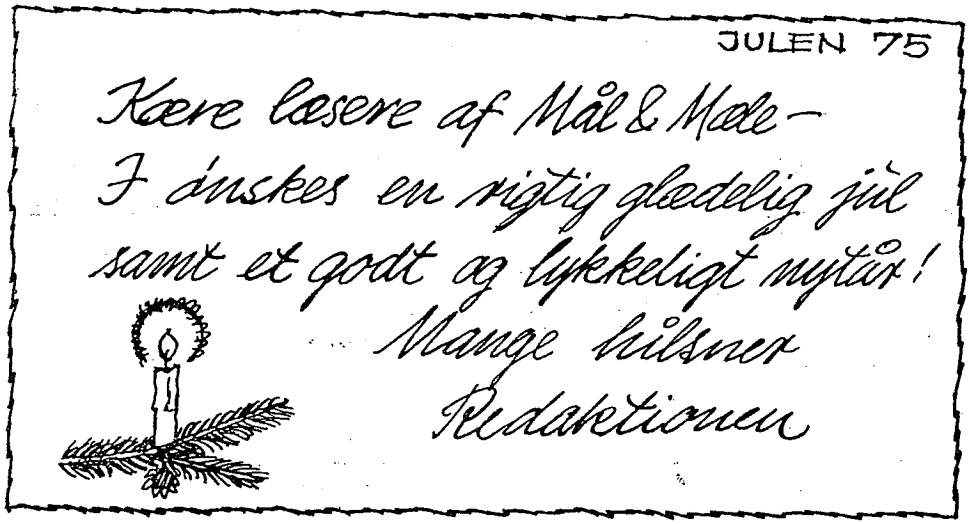

PS.: Når jeg sidst i december sidder med mine 20 ubeskrevne julekort, kan jeg komme i tvivl. Er den ukorrekt, den ene sætning på et kort hvormed det halve Danmark så kraftigt støtter postvæsnet lige før årsskiftet?

I en grammatik kan jeg læse at sætningen må være forkert; i aktiv form ville den nemlig lyde: *Vi ønsker jer en glædelig jul.* Her er *en glædelig jul* direkte genstandsled og *jer* indirekte genstandsled (hensynsled). Og jeg må ikke gøre det indirekte genstandsled til grundled i den passive sætning. Det siger grammatikken.

Konstruktionen med *I ønskes ...* er sikkert løbet mig i pennen fordi jeg vil sætte personerne i første række. I stedet for *En god jul ønskes hele familien* skriver jeg *hele familien ønskes en god jul.* Så længe *familien* ikke bøjes i fald, kan den mest krakilske grammatiker ikke have noget imod det. Men dernæst er det nærliggende at antage at det første ord er grundled. Det skal stå i grundledsfald, og så har jeg *I ønskes ...*

Sådan er det også med andre ord. De fleste vil vist – som mig – rynke på næsen ad *Vi overgik en stor skam* og *Han blev livet skænket.* Men er man usikker ved *Uvedkommende forbydes adgang* og *Han blev anvist en plads ved bordet?* Og man er helt sikker på at det er korrekt at sige: *Jeg fejler ingenting* og *jeg mangler 100 kr. Jeg* var ellers oprindelig hensynsled i begge de sidste sætninger. Ordene har i tidens løb skiftet konstruktion, så de ikke længere kan bruges på den gamle facon: *100 kr. mangler mig.*

Det er altså spørgsmålet hvor langt *ønskes en god jul* er kommet i denne udvikling. Jeg er ikke længere i tvivl om at *ønskes* også på dette punkt ligner *mangle.* Jeg betragter altså *I ønskes ...* som korrekt. Det bedste argument herfor er det, at hvis jeg ønsker at mine julekort – i modsætning til så mange andre – skal blive læst med omhu og måske gemt for deres originalitet, så skal jeg blot skrive som det skal hedde efter lærebogen:

Kære læsere.

Jer ønskes en god jul, et godt nyt år.

Mange hilsener. *OT.*

Mål & Mæle · 4

2. årgang 1975

Grønlandsk

er et sprog inden for Danmarks grænser, men de allerfleste danskere ved intet om det, andet end at det er noget som slet ikke ligner dansk. Robert Petersens artikel giver os et indtryk af nogle karakteristiske træk i det fremmede sprog grønlandsk, og viser hvordan grønlandsk optager og omsætter vor tids nye ord og begreber. Side 20

Kvindesprog og Mandesprog

Vi har tidligere i M&M været inde på forholdet mellem køn og sprog. Denne gang bringer vi en artikel om nogle nye videnskabelige undersøgelser af kvinde- og mandesprog i USA, England og Vestjylland. Mænd og kvinder taler faktisk ikke altid ens. Læs om hvad forskellene går ud på og hvad der kan være årsag til dem. Side 14

Ordenes kønsroller

Det er ikke bare mennesker der kan deles i to køn. I et sprog som dansk har navneordene også deres køn – som dog ikke har meget med sex at gøre! Det hedder *én stol* og *ét bord,* det er vi ikke i tvivl om. Men hvordan med fremmedordene? Side 28

Kan man tale med en datamaskine?

Det kan man godt hvis man bare ikke stiller for store krav til samtalens åndfuldhed. Rundt omkring i verden er der sprogfolk der arbejder med at få datamater til at svare og spørge fornuftigt. Om disse eksperimenter og formålet med dem kan man læse i artiklen Side 8

Sprogligheder

måtte jo udgå i sidste nummer. Til gengæld er der 6 sider sprogligt loppemarked denne gang. Side 2

Sprogligheder 2

Er du data-mat? 8

Test 13

Køn og sprog 14

Grønlandsk 20

Ordenes kønsroller .. 28

Glædelig jul og godt nytår 32

... dansk, som det tales i Danmark, dette højt forædlede resultat af århundreders stræben efter at klare sig med et minimum af artikulatorisk energi ...

** Poul Lindegård Hjorth*

Grammatisk grafik

Om sprogmodeller

De fleste mennesker har faktisk prøvet at lave grammatisk grafik eller sprogmodeller. Når man i skolen satte kryds og bolle var det nemlig en model over sproget man lavede. Man lavede et billede eller en model over et mønster eller en struktur i sproget, nemlig af grundled og udsagnsled.

Alle videnskabsfolk arbejder med modeller af det de studerer, og det gør man også i sprogvidenskaben. Nu findes der imidlertid mange modeller. En modeljernbane er en gengivelse af en original – bare i mindre format. Sådan er sprogmodeller ikke. En statue kan have den rigtige størrelse, men er en model i et andet materiale end originalen (som forøvrigt ofte kaldes *en model*). Sådan er sprogmodeller heller ikke. En samling formler kan være en model. Den ligner ikke originalen, men den kan alligevel give et matematisk billede af egenskaber ved den. Kryds og bolle er vist nærmest en matematisk model af sproget; men jeg skal ikke skrive mere om det her.

Sprogmodeller

Sprogmodeller er som regel teoretiske modeller. Det er modeller der ikke umiddelbart ligner originalen. Tværtimod, de ligner ofte noget andet som man kender. Man bruger så modellen til at prøve at forstå det ukendte, som man undersøger ved hjælp af det kendte, som modellen ligner. Et godt eksempel på en teoretisk model er vokalkufferten. Den ser således ud:

Fig. 1

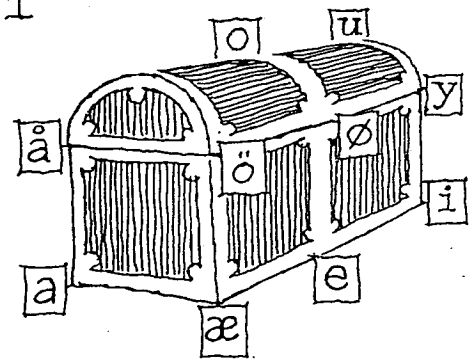

Billedet gengiver forholdet mellem de lange danske vokaler. De vokaler som dannes på bagtungen, *a, å, o, u,* er skrevet på kuffertens bagkant. De vokaler som dannes på fortungen, *æ, ö, e, ø, i, y,* er skrevet på kuffertens forkant. De vokaler som udtales med rundede læber, *å, o, u, ö, ø, y,* er skrevet på kuffertens runde låg, mens de vokaler som udtales med urundede læber, *a, æ, e, i,* er skrevet på kuffertens flade bund. Endelig er de vokaler som udtales med snæver åbning mellem tungen og ganen, *i, y, u,* skrevet på den del af kufferten der i perspektivtegningen er snævrest, mens de vokaler som er mest åbne *å, a, æ,* er tegnet i den brede ende af kufferten.

Teoretiske modeller

Det særlige ved teoretiske modeller er altså følgende: Modellen ligner noget andet end originalen. Man kan oversætte træk ved modellen til træk ved originalen og omvendt. Man bruger en teoretisk model ligesom man bruger en metafor, et billede, i sproget, nemlig til at fremhæve og kaste lys over visse sider i originalen på bekostning af andre. En teoretisk model er en metafor.

Ørknens skib er en slidt metafor for en kamel, og udtrykket fremhæver egenskaberne *transportmiddel, på store ensartede og øde områder* ved kamelen på bekostning af andre egenskaber som *fx levende* og *med fire ben.* Vokalkufferten fremhæver på samme måde visse egenskaber ved vokalerne: *stedet de dannes, rundethed* og *åbenhed,* på bekostning af andre egenskaber som fx *længde* og *kombinationsmuligheder.* Således kan man forstå og huske det ukendte ved hjælp af det kendte.

I det følgende vil jeg gennemgå forskellige modeller på sprog og undersøge hvad de fremhæver i sproget på bekostning af hvad.

Solsystemet

Et solsystem kan være en model på sprog. Den danske grammatiker Aage Hansen er skaberen af (i) dette solsystem, som fx kan se således ud.

Fig. 2

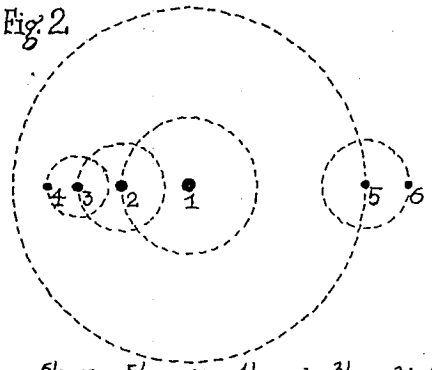

en 5/lille 5/samling 4/ganske 3/særligt 2/fremragende 1/videnskabsmænd

De forskellige led i denne helhed forholder sig som planeter til solen og som måner til planeter. Solen, det vigtigste, er *videnskabsmænd,* den ene planet, *samling* har en måne: *(en) lille.* Den anden planet *fremragende,* har en måne, *særligt,* som har en månemåne, *ganske.* Det træk ved sproget som denne model kan illustrere, det er at ét led kan lægge sig til, bestemme, modificere og nuancere et andet led i sætningen. Og leddet kan ikke eksistere uden det led det lægger sig til – ligesom en måne ikke kan være på sin plads uden sin planet.

To sole

Udover skaberen har en hjælpende engel, nemlig grammatikeren Erik Rehling, forsøgt at ordne solsystemerne. Han har fx ordnet dette smukke univers:

Fig.3

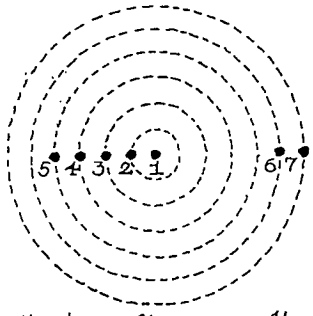

5/alle 4/de 3/mange 2/udmærkede 1/forslag 6/her, 7/som det bliver svært at vælge imellem

Man kan næsten høre sfærernes musik fra det geocentriske verdensbillede. Rehlings systemer har forøvrigt den fordel at de også viser om de underordnede led står før eller efter det led de lægger sig til.

Englen har dog spillet skaberen et puds ved også at give eksempler på verdner med to sole:

Fig. 4

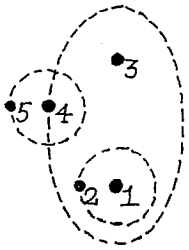

5/en 4/flok 3/børn og 2/unge 1/mennesker

Svagheden ved hele det planetariske system er at de mest fundamentale forhold i sætningen, forholdet mellem grundled og udsagnsled, det ikke kan registreres på nogen måde. Det kunne kryds og bollesystemet ellers.

Molekylet

En anden sprogmodel sammenligner også sproget med det fysiske univers – nu ikke det store univers, solsystemet, men det lille univers, molekylet. Det er ikke en model af de grammatiske forbindelser mellem ord i en sætning, men af forholdet mellem forskellige ords bibetydninger. Molekyleteorien er udtænkt af amerikaneren Osgood og hviler på følgende tanker: Al bibetydning kan sammenlignes med et tredimensionalt rum. På den ene dimension findes bibetydninger af typen *god-dårlig*, på den anden dimension bibetydninger af typen *stærk-svag*, og på den tredje dimension bibetydninger af typen *hurtig-langsom*. Bibetydningerne til ordet *helt* er fx ofte: *god, stærk, hurtig*, mens bibetydningerne til *kviksand* ofte er *dårligt, svagt, langsomt*. Man finder ordenes bibetydninger ved at spørge 100 mennesker hvad de synes, så beregner man ved sindrige formler ordenes indbyrdes afstand i bibetydningernes tredimensionale rum, og tilsidst kan man indtegne ordene som atomer i rummet og forbinde dem til et molekyle som udgør en gruppe menneskers verdensbillede. Se fx hvordan følgende ord forholder sig til hinanden: *kviksand* (A), *hvide rosenknopper* (B), *død* (C), *helt* (D), *metodologi* (E), *skæbne* (F), *mandighed* (G), *mildhed* (H), *succes* (I), *søvn* (J):

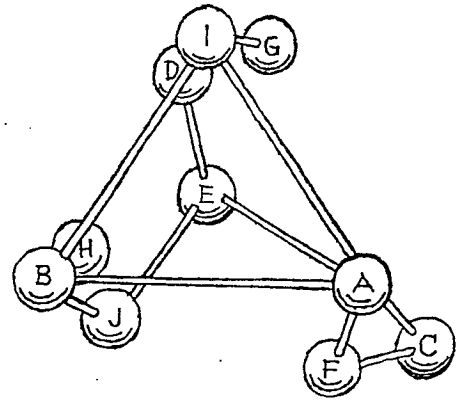

Det firdimensionale rum

Amerikaneren E. R. Gammon har konstrueret en lignende geometri, nemlig om den grammatiske afstand mellem ordene i en sætning. I et tredimensionalt rum hvor man kun kan følge lige veje og rette vinkler kan man beskrive ordenes grammatiske afstande i sætningen *røveren blev jaget af vrede mænd:*

Fig.6

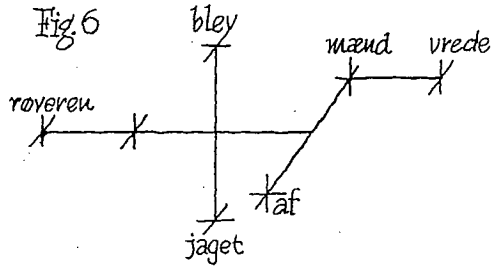

Man bestemmer afstandene i en sætning ved på fornemmelsen at bedømme afstanden mellem to led som indgår i en grammatisk helhed. I modellen tælles alle disse afstande sammen så man også kan se afstanden mellem ord der ikke umiddelbart står i forhold til hinanden. Fx er den grammatiske afstand mellem *blev* og *vrede* den samme som afstanden mellem *røveren* og *af*. Netop dette er også svagheden ved modellen. For i en sætning som *det syntes mig at han tog afsted for sent*, kan man kun tegne alle de indbyrdes afstande i et firdimensinalt rum. Og det må man af gode grunde afstå fra at tegne.

Dermed er grænsen nået for de fysiske eller geometriske sprogmodeller. Sproget er nemlig mere kompliceret end det fysiske univers kan afbilde, det er også mere dynamisk end det statiske og uforanderlige geometriske rum kan registrere og være oversættelse for.

Det organiske liv

Meget større muligheder ligger der i modeller som ligner det organiske liv. En af de sammenligninger som er brugt oftest er den at sætningen er som et træ. Allerede i 1848 kunne amerikaneren Barrett tage patent på at forhandle sætningsbuskadser af følgende type:

Fig.7

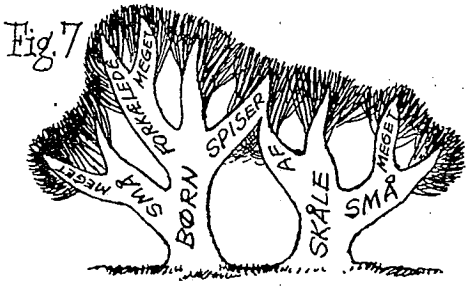

Meget forkælede og meget små børn spiser af meget små skåle.

Et buskads består altså af stammer (af navneord). På stammerne vokser der grene (af tillægsord og udsagnsord), og på grenene kan der vokse kviste (af biord eller forholdsord). Stammerne vokser sammen med hinanden i trækronen til sætningens buskads. Hvis man først er inde på at sætninger – som træer – kan vokse og have funktioner, kan endnu flere af sætningens egenskaber illustreres ved træer.

Amerikanske træer

I dag er det især Chomsky og hans skole der dyrker træer; de kan se ud som på fig. 8. Man kan se mere på dette træ (-diagram) end på det foregående buskads. Man kan nemlig se at en sætning er som et frø der kan vokse og folde sig ud i to grene (grundled og omsagn). Den ene gren (omsagnet) kan vokse og folde sig ud i

Fig. 8

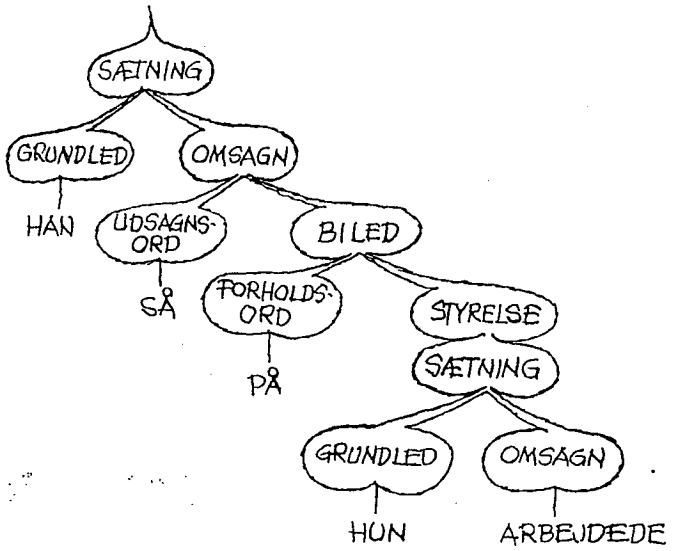

to kviste (udsagnsord og biled). Den ene kvist (bileddet) kan dele sig i to blade (forholdsord og styrelse). Og det viser sig nu at der på det ene blad (styrelsen) kan dannes et nyt frø (en sætning), som kan vokse og folde sig ud som det foregående.

Træet beskriver altså sætningens vækst og udfoldelse i hovedet på sprogbrugeren, snarere end sætningens evige mønstre, som de geometriske modeller afbildede. Og træet kan forplante sig. Det svarer til det vigtige træk ved sproget, at vi med et begrænset antal regler og elementer (ord) kan lave uendeligt mange nye og forskellige sætninger.

I den amerikanske sprogvidenskab foretages der også en mængde ændringer i træerne: træbeskæring og podning, de går under navnet transformationer. Jeg skal ikke komme nærmere ind på dem.

Kun en ting kan undre ved de træer der florerer i Amerika: de vokser nedad! Særligt ubegribeligt bliver det når amerikanerne også insisterer på at kalde det øverste på diagrammet for dybdestrukturen, mens det nederste kaldes overfladestrukturen.

Russiske træer

Så vokser træerne mere normalt på russisk: opad. Den sovjetiske sprogforsker Saumjan har fundes nogle træer der ser ud som på fig. 9.

Et træ (en sætning) består af to grene (grundled og omsagn), den ene gren (omsagnet) består af to kviste (udsagnsled og biled). Det er som de amerikanske træsorter. Men på træets forgreninger kan man se træets afstamning. Man kan nemlig se at den ene gren (grundleddet) har været en gren af en anden type (genstandsled) på det træ som var træets mor (og som beskrev sætningen *fabrikken laver varer*). (I Amerika ville man være nået frem til dette sidste træ ved beskæ-

Fig. 9

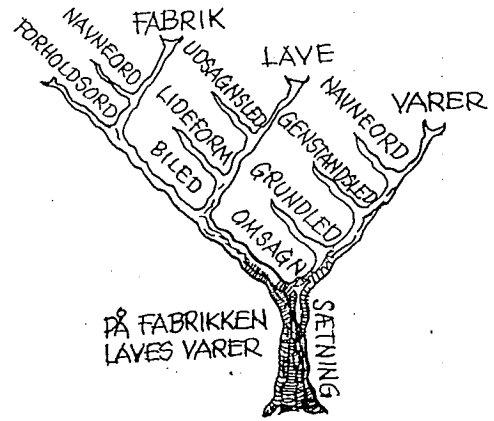

ring og podning). Ved hyppige krydsninger af træsorterne kan de sovjetiske videnskabsfolk også lade det andet træ (*fabrikken laver varerne*) være afkom af det første (*på fabrikken laves varerne*). Sætningstræernes formering er altså her vist på to forskellige måder.

Det grammatiske uhyre

Den art som er opstået senest i sprogmodellernes udviklingshistorie er det grammatiske uhyre. Det ser ud som på fig. 10.

Uhyrets far er den danske sprogvidenskabsmand Johannes Brøndum-Nielsen. Men det mærkelige væsen har længe været i pleje hos overlærer Harry Christensen.

Fantasiuhyret fortæller os: Jeg (en sætning) består af en krop (et udsagnsled, alle udsagnsagtige led angives med cirkler); og på denne krop sidder der altid et hoved (et grundled, alle navneagtige led angives med kvadrater). Jeg kan også have overarme (direkte og indirekte genstandsled); og på overarmene kan der sidde underarme (tillægsagtige led som tegnes med trekanter); og på underarmene kan der sidde hænder (biled der tegnes som rektangler). På kroppen kan der også sidde ben med fødder (biled).

Uhyret kan altså beskrive en sætning som *Peter gav tit helt små børn meget store gaver til jul.*

Noget helt almindeligt væsen er dette uhyre ikke, for det kan have flere underarme på hver overarm, og også underarme på hovedet, det kan have flere fødder, men måske ingen arme eller hænder.

Også dette uhyre kan formere sig. *Hun så at han arbejdede* kan se således ud:

Fig. 11

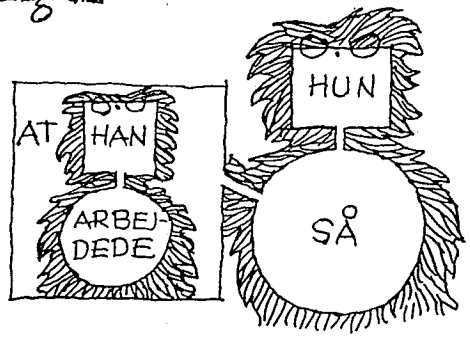

Hun så, at han arbejdede

Formering sker altså i form af en indre knopskydning så væsnet bliver noget deformeret. Men tankegangen er god nok. Genstandsleddet for *så* (kvadratet på højre arm) er en sætning der indeholder udsagnsled og grundled.

Så vidt jeg kan se, kan det danske uhyre registrere flere træk ved sætningen end træerne. Mens betegnelserne for ledtyperne (fx grundled og omsagnsled) på træerne skulle skrives på med bogstaver, fremgår det af selve tegningen af uhyret hvilke ord der optræder som hvilke ledtyper (tillægsagtige, navneagtige). Kun mangler der på uhyret en grafisk fremstilling af selve fænomenet sætning.

Man kan derfor undre sig over at man ikke møder det grammatiske uhyre rundt omkring hvor der undervises i grammatik. Så vidt jeg ved fører uhyret en meget hensygnende tilværelse. Og det er jo en skam, uhyret ville være en meget værdifuld hjælper fordi det kan registrere så mange træk ved sætningen på en måde der er let at forstå og huske.

Grænsen for modellerne?

En væsentlig indvending kan man dog rette mod alle de organiske sprogmodeller. De prøver (mere eller mindre udtrykkeligt) at fremstille hvordan en sætning kan vokse og formere sig i hovedet på en sprogbruger. Men de tager ikke hensyn til at frøet, kimen til en konkret sætning ikke er det abstrakte grammatiske begreb *sætning*. Det ved alle fra sig selv. Man begynder ikke at overveje om man skal putte direkte og indirekte genstandsled på en sætning, for så bagefter at putte meningen og betydningerne ind i de grammatiske rammer i form af ord. Man beegynder givetvis med en vag og forvirret mening som man vil have udtrykt. I de grammatiske former får meningen så form og struktur.

Men hvordan skal en model se ud for at gengive dette? Skal den ligne celler med kromosomer og kemiske strukturer, eller skal den gengive hvorledes de ufødte barn vokser i moderens mave? Eller har vi nået grænsen for sprogmodellerne?

Ole Togeby, f. 1947
adjunkt i dansk sprog,
Københavns universitet.

Fig. 10

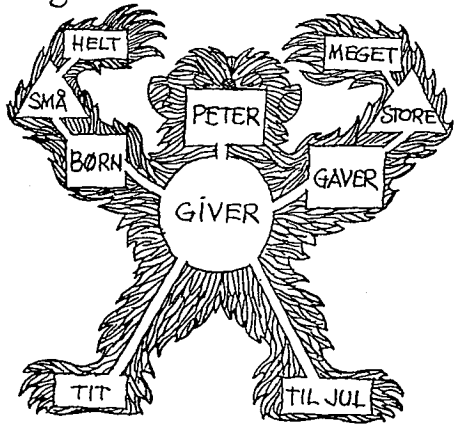

Peter giver tit helt små børn
meget store gaver til jul

Mål & Mæle · 1

3. årgang 1976

Er plansprog sprog?

I plansprogsnummeret af Mål & Mæle spurgte Henning Spang-Hanssen om konstruerede sprog er sprog. Han skrev bl.a. at disse sprogs indholdsside kun kan stamme fra tosprogede ordbøger og at det er uheldigt med dobbelt-*r* i interlinguaordet *Currero*. To andre bidragydere fra det samme nummer svarer Spang-Hanssen: Plansprogstoget er kørt fra den sølle kurér Side 9 og 14

Skal man slå en oversætter i hovedet med en digter?

Nej, men der skal oversættes så længe der bliver skrevet, og original og oversættelse er som to paralleller der forhåbentlig mødes i uendeligheden. Her sidder fx Herman Bang og nikker tilfreds til sin tjekkiske oversætter Frantisek Fröhlich som skriver om oversættelsens umulige kunst Side 15

Kaffemik i silamutten

Kaffemik er lånt fra grønlandsk men bruges kun på dansk. *Det grønlandske paradis der blev opdaget ved en tilfældighed,* viser sig at have været kendt i århundreder – bare ikke af danskerne. Således er der mange særheder ved dansk og danskere i Grønland. Læs om *silamutten* og *udhandling*, om *hvidfisk* og *isfjorde* Side 21

Det grammatiske uhyre

Når man skal anskueliggøre den grammatiske opbygning af en sætning, skal man da tegne et solsystem, et molekyle, et træ eller hvad? Læs om grammatisk grafik og sprogmodeller Side 26

Brevkasse om sprogligheder 2
Mad 6
Titler og adresser . 8
Esperantos indholdsform 9
Den sølle kurér ... 14
Lidt om at oversætte 15
Dansk i Grønland . 21
Grammatisk grafik 26

Et Lands Sprog afgiver hyppige Vidnesbyrd om, hvilke Ting Landets Beboere har tillagt Betydning; derimod afgiver Sproget ikke saa sikkert Vidnesbyrd om, hvad der *virkelig* har haft eller har Betydning for Folket.

Jens Byskov

Demonstrationer før og nu

I det materiale som her er fremlagt, dels fra den trykte ordbog, dels fra supplementssamlingen, er der antydninger om at ordet demonstration i tidens løb har forandret sig i den almindelige sprogbevidsthed. I Holbergtiden var *Demonstration* et lærd ord som hørte til i lægers, juristers og filosoffers verden. Muligvis har man også kendt den militære demonstration. I tiden op mod 1850 kommer bet. 2 ind i billedet, det at vise sin holdning ved en eller anden opsigtsvækkende adfærd. Ordet bliver blandt andet brugt om de „optog af en folkemængde", som hører til tidens politiske kampe; betydningen er muligvis lånt fra engelsk, måske via tysk. I artiklen demonstrere savnes under 2.2 betydningen 'deltage i et demonstrationstog'. Supplementssamlingen har citat fra H. C. Andersen 1860 og fra aviser 1933 og 1942.

Efter 1900 får bet. 1.1, det at forevise og forklare noget, ny anvendelse inden for oplysnings- og salgsarbejde. Vort ældste belæg er sammensætningen *Demonstrationsvogn*, 1917.

Supplementets sammensætninger viser at det er betydningerne 1.1 og 2 der er levende, produktive i vore dage. *Demonstrationsmøde* og *-tog* er anført i begge sammensætningsrækker, dvs. formålet for disse aktiviteter kan eller kunne dels være rent oplysende, dels være en meningstilkendegivelse.

For den nutidige, almindelige sprogbruger er *demonstration* enten en forevisning af noget eller et iøjnefaldende udtryk for en mening, en holdning, oftest en protest eller et krav. Denne sidste demonstration kan være en enkeltpersons optræden eller det kan være en massedemonstration. I fagsprog kan andre anvendelser have holdt sig, således i filosofisk og militær sprogbrug. Man må huske, at den moderne læser vil indfortolke en af de almindelige betydninger i enhver tekst med ordet *demonstration*, fx. i Blicher-citatet u. bet. 3.

I supplementssamlingen til verbet *demonstrere* er der 3 citater som ikke rigtig passer i de forhåndenværende skuffer: I Salmonsens Tidsskriftleksikon (1947–48. 393) hedder det om et skuespil, at „personerne repræsenterer typer, handlingen demonstrerer idé". Knud Sønderby fortæller (i Hvidtjørnen. 1950. 14) om en flamingo der går i bassinet i zoologisk have „og demonstrerer det rette udseende med to ben og hals og vinger". Klaus Rifbjerg (Den kroniske uskyld. 1957. 141) siger om en dame: „Hun demonstrerede sine ben som aldrig før."

Måske er dansk ved at låne en ny brug fra engelsk *demonstrate*, nemlig betydningen 'vise, udtrykke, lægge for dagen' (handlingen demonstrerer idé). De skønlitterære citater kan også opfattes som forfatternes leg med ordbetydninger. De spiller på 2 betydninger på en gang og får så et demonstrere der kan forklares: 'fremvise på demonstrativ, iøjnefaldende måde'. Men de kan evt. samtidig være påvirket af det engelske *demonstrate*. En tilsvarende brug af demonstration, 'udtryk, det at lægge for dagen' dukker sikkert også op en dag.

Betydningsudviklingerne kommer ikke klart frem i ordbogsartiklerne. De kan kun antydes i ordbøger af ODS's type. Men der er stillet materiale til disposition for ordbogslæserne.

Anne Duekilde, f. 1929,
ordbogsredaktør ved Det danske Sprog- og Litteraturselskab

Sprogets kamp for tilværelsen

om sprogets udvikling

Tak for jeres gode lille blad.

Der er en sag, jeg har funderet lidt over, og som I ved lejlighed måske kunne oplyse mig og andre læsere om.

Det forekommer mig klart, at vores sproglige udvikling er hurtigere end vores biologiske. Jeg tænker her ikke på det enkelte individ, men på slægten eller racen. Den moderne dansker er så vidt jeg ved ikke meget forskellig fra en viking i fysiologisk henseende, og forskellene skyldes nok snarere opvækstforhold og ernæring end egentlige biologiske eller genetiske ændringer. Den sproglige udvikling i samme periode forekommer derimod enorm.

Imidlertid synes udviklingen fra generation til generation beskeden.

Spørgsmålet er nu: Hvilke dele af sproget ændres først eller hurtigst? Man har en fornemmelse af, at udtalen er letbevægelig, og at ændringer kan iagttages fra generation til generation. Og hvilke dele ændres langsomst, er mest konservative? Kan det passe at det er sætningsbygningen? Kan man sige noget om, hvor lang tid forskellige ændringer tager? Er der i det hele taget et fast mønster? Jeg mindes noget med en urnordisk synkope, fra omkring 700. Var det noget enestående eller forekommer sligt stadig?

Følger forskellige sprog samme udviklingsmønster? Er det rigtigt at sprogene fjerner sig fra de mange bøjninger? Det hævdes at betydningen i f.eks. latin, væsentligst er bestemt af bøjningerne, og ikke i så høj grad ved ordstillingen, at ordene i en sætning i ret høj grad kan flyttes rundt uden ændring for sætningens indhold. Omvendt skulle betydningen i f.eks. moderne dansk i høj grad være bestemt ved ordstillingen. Otto Jespersen nævner sætningen *Ole slår Hans*, hvor de fire gyldige rækkefølger af ordene (*Ole slår Hans, Hans slår Ole, slår Ole Hans, slår Hans Ole*) har forskellig betydning. Kan man ligefrem spå om udviklingen i fremtiden?

Med venlig hilsen

Bent Petersen
Rødovre

	vikinger	nutidsmennesker
sådan så deres kranier ud	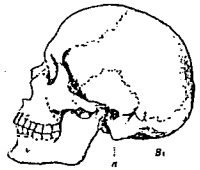	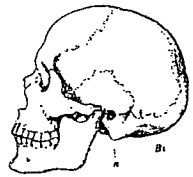
sådan skrev de	ᛘᚢᚱᛘᛦ : ᛘᚢᚾᚢᛘᛦ : ᛘᚾᚱᚦᛁ : ᛘᚢᛒᛚ : ᚦᚢᛋᛁ : ᚾᛘᛏ : ᚦᚢᚱᚢᛁ : ᛘᚢᚾᚢ : ᛋᚢᚾᛁ : ᛏᚾᚾᛘᚾᚱ ᛘᚾᛦ : ᛒᚢᛏ	Gorm,konge, gjorde denne sten efter Thyra, sin kone, Danmarks bod.
sådan talte de	kurmʀ. kunukʀ karþi kubl þusi an þurui kunu sina tanmar- kaʀ but	kåŋ gå·m gjo·ɔ dænn̥ sden' æftɔ ty·rɑ sin konə danmɑks bo?ð

Kære Bent Petersen
Spørgsmålet er så stort at svaret er blevet en lang artikel.

Det kan være mægtig oplysende at sammenligne den sproglige udvikling med den biologiske. Ganske vist går den sproglige udvikling hurtigere end den biologiske, men den sproglige udvikling har vi kun mulighed for at studere over en periode på 3–4000 år, mens arternes udvikling kan studeres over 500 millioner år. Så der er stof nok til sammenligningen.

Biologiens arter bliver mere og mere komplicerede

I den biologiske udvikling er det klart at visse dele udvikler sig hurtigere end andre. Fx er hvirvlerne og hjertet organer der ændres langsomt sammenlignet med antallet af lemmer som igen ændres langsommere end antallet af fingre. Hele det biologiske system er bygget op på grundlag af de organer der ændrer sig langsomt, de er mere udbredte end de andre. Både fisk, padder, krybdyr og pattedyr har fx hvirvler og hjerte, men fisk har ikke 4 lemmer. Både hest og menneske har 4 lemmer, men hesten har kun én finger. Det biologiske system hviler på at forskellige arter har samme organer. Omvendt kan man kun genkende de forskellige organer ud fra kendskabet til det biologiske system. Kun ved sammenligning kan man se at hestens ben svarer til håndrodsben og finger. Man ser bort fra de træk ved arten som ikke er vigtige i systemet. Formen er ligegyldig når man bestemmer hvalen som et pattedyr, hårfarven ligegyldig når man bestemmer lille Søren som homo sapiens.

For den systematiske udvikling i biologien gælder det at udviklingen ikke kan gå tilbage. Hvis et organ degenererer, kan det ikke genopstå, hesten kan ikke få sin tommeltå igen, dinosaurussen kan ikke genopstå. Og som hovedtendens gælder det at udviklingen går fra de simple arter til de mere komplicerede.

Arterne er funktionelle

På den anden side er der visse træk hos dyret som er nødvendige for at dyrene kan leve hvor de gør. Fx kan 3 arter (som er forskellige med hensyn til de systematiske træk) have udviklet sig ens så de passer til de samme kår. Fx har et marsvin, en sildehaj og (en nu uddød) hvaløgle samme form som gør dem velegnede til at leve i vand. Omvendt kan nært beslægtede arter have udviklet sig forskelligt afhængigt af de omgivelser de lever under. Se billedet. Der er altså andre træk eller dele hos dyrene som ikke er vigtige i systemet, men som er funktionelt vigtige, fx formen på kroppen.

Den hurtige udvikling foregår i de funktionelle træk og det samme træk kan godt komme igen, fx hvaløglens form hos sildehajen. Det er de langsomme træk man bygger det biologiske system på.

Sprog består af mange dele

Det første problem man møder når man vil beskrive sprogenes udvikling bliver at finde hvilke dele et sprog består af. Jeg kan foreslå at man skelner mellem et

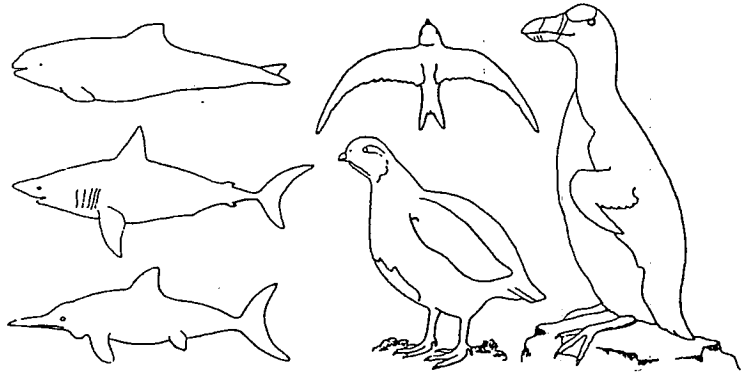

viser til højre tre arter (gejrfugl, mursejler, agerhøne), som tilhører *samme* hvirveldyrklasse, men passer til *forskellige* kår; og til venstre tre arter (marsvin, sildehaj, hvaløgle), som tilhører *forskellige* hvirveldvrklasser, men passer til *samme kår*. Efter K.Simonsen: Biologi ,1963

arternes udvikling

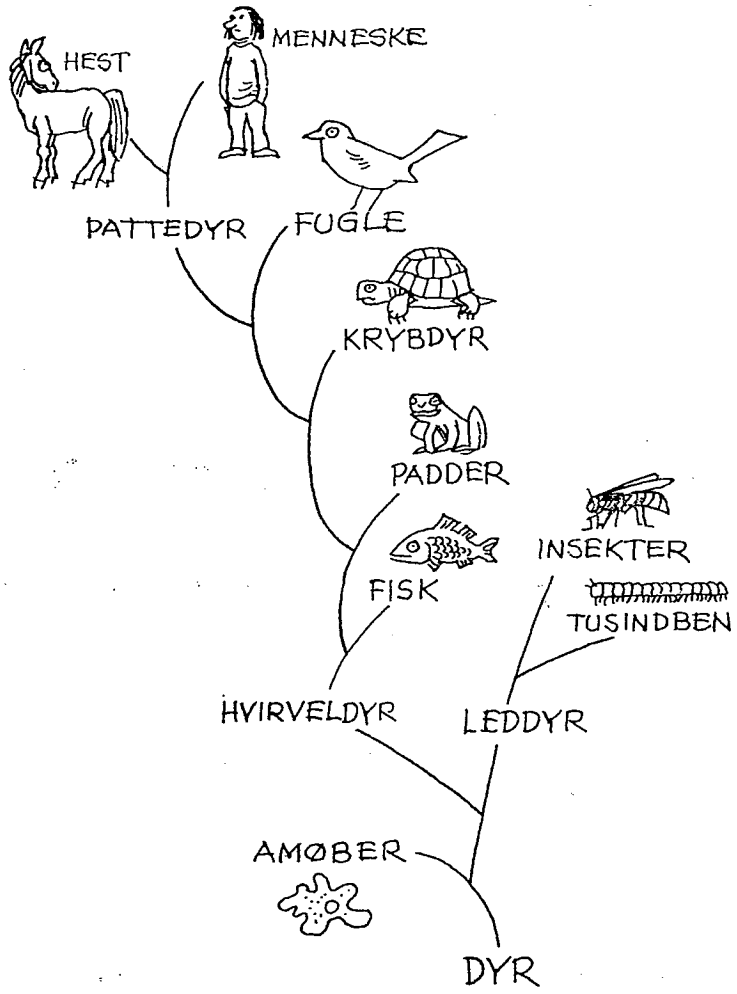

ordenes udvikling

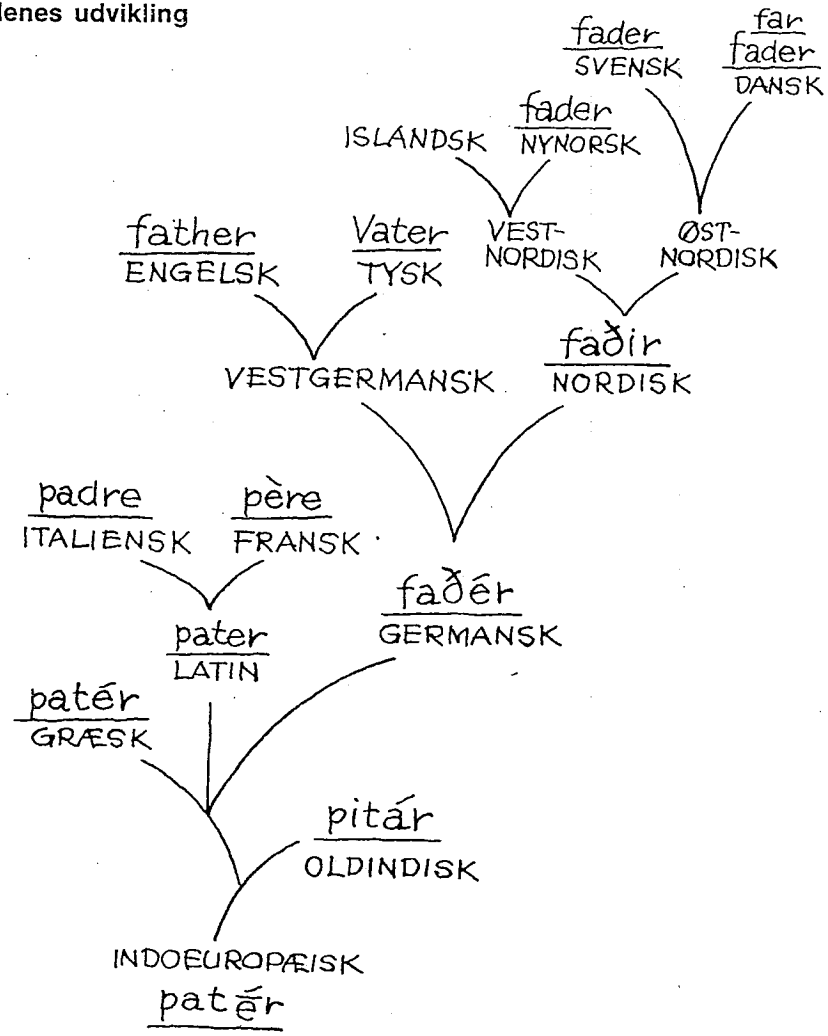

enkelt ord, udtale (og stavemåde), ordforråd, det grammatiske system og betydningernes system.

Det er afgjort ved enkeltord og udtalen man lettest kan konstatere at sproget udvikler sig. Et nyt ord kan opstå på et år, fx ordet *moms* i 1967. Udtalen af en enkelt lyd overalt hvor den forekommer kan ændre sig på en generation. Teenagere og yngre siger fx *a* i ord som *ret, kræft, resten* og *trælle* sådan at det lyder præcis som *rat, kraft, rasten,* og *tralle.* Det gør en del midaldrene og ældre ikke. Ændringen i udtalen af *ræ*-forbindelserne er altså en udvikling som foregår for øjeblikket. Efterhånden som nutidens teenagere vokser op vil deres udtale givetvis slå helt igennem. Hurtigere end det, kan det ikke gå, for man regner ikke med at folk forandrer deres udtale når de har forladt teen-årene. Sprogudviklinger der fåregår, opleves ofte som to udtaler der konkurrerer med hinanden.

Sprog hører sammen i familier

Ordforrådet som helhed svarer til de systematiske træk inden for biologien. Når man kan genkende de samme ord, med den samme betydning, i forskellige sprog, måske med systematisk forskelligt udviklet udtale, slutter man at de pågældende sprog må være beslægtede. Det gælder fx de nordiske sprog. De hører igen til den germanske sprogfamilie, som hører til den indoeuropæiske sprogæt.

Man kan fx se at dansk og latin hører til samme sprogæt på grund af en række lydmodsvarigheder i ord der betyder det samme. Fx svarer dansk *f* i begyndelsen af et ord til latinsk *p: fisk- piscis, fod-pes, fader-pater.* Dette skyldes en udvikling af p til f i de germanske sprog. Den er foregået på et eller andet tidspunkt mellem 300 f.v.t. og 300 e.v.t. Det er den der hedder den germanske lydforskydning.

Sproget slides

En del lydudviklinger kan betragtes som en form for slid på sproget. De ord der benyttes ofte, forkortes. Det kan man bl.a. se af at det for ethvert sprog gælder at de hyppigste ord er de korteste. Det gælder også dansk hvor de korteste ord er følgende: *og, i, at, det, en, den, til, er, de, af.*

Synkope er en form for forkortelse, der består i at tryksvage vokaler udelades – det sker på et tidspunkt i perioden ca. 300 til ca. 800. Fx er det fælles germanske *eka* blevet til nordisk *ek* (dansk *jeg*). Præcis hvor lang tid udviklingen har taget, ved man ikke fordi der ikke er så mange sproglige vidnesbyrd fra denne periode. Det vigtige er at lyde kan forandres eller falde væk. Der er kun få og tvivlsomme eksempler på at der systematisk tilføjes lyde (fx er nordisk *ek* blevet til dansk *jeg*).

Sproget er funktionelt

Mens ordforrådet svarer til de systematiske træk, svarer det grammatiske system til de funktionelle træk. Med det grammatiske system mener jeg både systemet af bøjninger og reglerne for ordstilling. En undersøgelse af alverdens sprog har nemlig vist at enten har et sprog et udviklet bøjningssystem men få ordstillingsregler (fx latin), eller også at sproget har mange ordstillingsregler men kun få bøjninger (fx engelsk), eller også halvt af hver (fx tysk og dansk), men ikke begge dele. Dette er blevet forklaret ved at bøjning og ordstilling opfylder de samme funktioner i sproget, nemlig det at markere hvilke led der er overordnede og hvilke der er underordnede, og det at angive de betydningsmæssige forbindelser mellem de forskellige ord. På latin og tysk kan man fx se hvad der er grundled og hvad genstandsled ved hjælp af faldbøjningen. *puer puelleae librum dedit = drengen gav pigen bogen, pueri puella librum dedit = pigen gav drengen bogen.* På dansk kan man ved ordstillingen se hvad der er hvad, på latin ved endelserne *-um, -i.* Hvem der er modtageren kan på dansk også angives ved et forholdsord: *pigen gav bogen til drengen.*

Sprogets udvikling går i ring

Der findes nu den teori at ordstillingssprog udvikler sig til bøjningssprog og bøjningssprog til ordstillingssprog. Dette sidste hænger sammen med det almindelige lydlige slid. Forkortelserne rammer nemlig oftest bøjningsendelserne som er tryksvage sådan at bøjningerne forsvinder. Så må ordstillingsregler og småord overtage deres funktion.

Fx kan rene bøjningssprog uden problemer have udsagnsleddet til sidst i sætningen (*puer puellae librum dedit*). Det kan ikke gå når bøjningerne forsvinder for så kan man ikke se hvad der er grundled og hvad der er genstandsled. Derfor har ordstillingssprog ofte udsagnsordet og biord (som fx *ikke*) mellem grundled og genstandsled. Tysk har stadig ordstilling med udsagnsordet til sidst – i bisætninger: *Er sagte, dass er das Buch nicht genommen hatte.* Dansk har de to led adskilt: *Han sagde at han ikke havde taget bogen.*

På dansk har man rester af det gamle bøjningssystem i visse stedord. I genstandsfald behøver de så ikke at stå efter *ikke: Gav pigen ham ikke bogen,* men: *Gav pigen ikke drengen bogen?*

En sproglig udvikling kan tage 1000 år

Ordstillingssprog bliver også til bøjningssprog på grund af det sproglige slid. Ved forkortelser smelter de småord (fx forholdsord) der markerer de betydningsmæssige forbindelser mellem ordene, sammen med de ord de står nær ved. Derved bliver de til bøjninger. Bestemthedsendelsen på dansk – *en,* fx i *hest- en-s* kommer vist nok af det ord der i dag er blevet til *hin.* Man har altså engang haft noget der svarer til *hests hins,* som er så er smeltet sammen til ét ord. Rester af det gamle ses i former som *livsens* og *dødsens.*

Ændringerne i det grammatiske system foregår ikke nær så hurtigt som lydlige ændringer. Udviklingen af dansk fra overvejende bøjningssprog til overvejende ordstillingssprog har således taget 1500–2000 år. Det skyldes at de funktionelle ændringer for det første omfatter hele det sproglige system, for det andet først sker efter massive og grundlæggende ændringer i lydsystemet.

Den ældste stamform for dansk, det indoeuropæiske ursprog, kendes ikke fra nogen tekster, det er en rekonstruktion. Men man antager at det var et ordstillingssprog. Det har så på 2–3000 år udviklet sig til flere bøjningssprog, fx latin og fællesgermansk, som igen har udviklet sig til ordstillingssprog engelsk og tildels dansk. Dansk er altså på vej til at blive et udpræget ordstillingssprog.

Den allermest interessante udvikling i sproget er den i betydningssystemet. Afspejler samfundssystemer sig fx i de betydningssystemer som et givet sprog udgør? – Desværre ved man meget lidt om det. At ordforrådet har ændret sig i kanterne kan enhver se. Det skyldes selvfølgelig at folk til enhver tid har lavet sig de ord de havde brug for. Men er reglerne for hvordan man laver nye ord også blevet ændret? Kan man engang lave udsagnsord af forholdsord: *at ie, hun påede toget?* Desværre kan det kun blive til spørgsmål ikke til svar på dette område.

Dansk i fremtiden?

Kan man spå om udviklingen i fremtiden? Noget kan man vel sige. Sproget vil til stadighed blive slidt. Lyde og stavelser vil forsvinde. Tendensen kan ses i udtalen af endelser på danske ord i dag. Man siger faktisk ikke *manen* heller ikke *manøn* men *mann* når man i naturlig tale udtaler *manden*. *e*'et som i omhyggelig tale udtales *ø*, er faldet bort.

På den anden side virker skriftsproget konserverende på alle sproglige områder. Derfor kan der nok gå mange hundrede år før man eventuelt stryger *e*'et i skriften.

Der vil også ske en række andre lydlige ændringer som den med *a* udtalen af *ræ*-forbindelser, fx *ret, resten*. Om dem kan man ikke sige andet end at de vil forekomme. De kan gå i hvad retning det skal være – også tilbage til det gamle.

Langsomt men sikkert vil dansk også miste sit bøjningssystem og blive mere som engelsk. Billedet sløres dog af at udviklingen på enkelte områder af specielle grunde kan gå den modsatte vej, som fx bestemthedsendelsen. Men her er der et par eksempler på bøjninger der er ved at forsvinde: Man kan være i tvivl om om udsagnsord i tillægsform skal bøjes i køn. Det hedder fx *tvungen opsparing*, men *en let fremtvunget tilståelse*. Tendensen til ikke at bøje tillægsformerne i køn har været der siden jyske lov men skriften har holdt tilbage, så bøjningen først nu er ved at forsvinde.

Der er også en tendens til at erstatte ejefald med et forholdsord: *taget på huset* i stedet for *husets tag* – evt. under påvirkning fra engelsk.

Omvendt er der i dansk en tendens til fastere og fastere ordstilling. Tidligere var det almindeligt at flytte led der var særligt store og tunge bagest i sætningen: *vinden fører med sig langt udover havet en duft af hø og nyslåede enge.* Det lyder i dag gammeldags, de fleste foretrækker nok: *vinden fører en duft af hø og nyslåede enge med sig langt ud over havet* . . Genstandleddet skal stå før bileddet.

En ting kan det til sidst være vigtigt at slå fast om dansk i fremtiden. Det bliver hverken mere enkelt eller mere kompliceret. I modsætning til den biologiske udvikling, og i modsætning til hvad mange læsebrevsskribenter mener, synes sprogudviklingen at foregå efter et ligevægtsprincip der holder sprogets kompleksitet konstant.

Sprogets kamp for tilværelsen

Til sidst vil jeg gerne svare på et spørgsmål som ikke er stillet, men som godt kunne være stillet: Hvorfor udvikler sproget sig? Igen kan en sammenligning med biologien være nyttig. Den, så vidt jeg ved, fremherskende teori om arternes udvikling er den at der fødes flere eksemplarer af en art end der kan overleve. I kampen for tilværelsen overlever de bedst udstyrede. Når nogle eksemplarer af en art er bedre udstyret end andre, skyldes det mutationer, arvelige kombinationer af arveanlæg og forandringer i omverdenen.

Kampen for livet synes også at gælde den sproglige udvikling, nemlig fx udviklingen af udtalen af *ræ*-forbindelserne. På alle sprog og inden for alle områder findes der variationer, som fx de to udtaler af *ret, rettet, resterne*, som ikke har betydning for om det er forståeligt, det der bliver sagt, men som hænger sammen med stilistiske, geografiske, sociale aldersmæssige eller kønsmæssige forskelle. Disse variationer eksisterer sikkert kun fordi de markerer disse forskelle. Fx vil midaldrende og ældre mene at det er karakteristisk for de lavere sociale lag at udtale *ret* som *rat*, men karakteristisk for de højere lag at udtale forskel. Variationen hænger altså sammen med de sociale modsætninger i samfundet og kan bruges til at markere disse. På den anden side konkurrerer de to udtaler selvfølgelig med hinanden fordi det er upraktisk at folk udtaler ordene forskelligt. I vekselvirkningen mellem disse to principper, sprogbrugernes sociale kamp for tilværelsen og varianternes indbyrdes kamp for tilværelsen, udvikles sproget.

Sprogets ligevægt

Andre udviklinger i sproget, fx i det grammatiske system, skyldes de lydlige udviklinger og især det sproglige slid. – Tendensen til at forkorte ordene skyldes en almindelig tendens til at være økonomisk, man skal ikke bruge mere energi end man behøver på at udtrykke det man vil. Tænk bare på hvor irriteret man bliver hvis man skal gentage ting for folk der ikke har hørt efter. De ord man bruger ofte laver man kortere. På den anden side ønsker man ofte at udtrykke noget tydeligere og præcisere end sproget umiddelbart tillader. Så laver man nye ord. Således udvikler sproget sig også i ligevægten mellem ønsket om sproglig økonomi og ønsket om sproglig præcision.

Ole Togeby, f. 1947,
lektor i dansk sprog,
Københavns Universitet

Kong Gulerod og Vatnisserne

— om repressalier mod sprogets vide grænser

Til redaktionen.

Hvilken af disse to sætninger regner I for korrekt?

1) Der er kaffe til dem, der vil have det.
2) " " " " de, " " " " .

Tidligere har jeg selv benyttet struktur 1). Men da jeg nu færdes blandt unge mennesker (jeg er selv født i 1926), har jeg opdaget, at de konsekvent bruger stedordenes nævnefald efter forholdsord, hvis stedordet efterfølges af en henførende sætning med *der* som grundled; altså struktur 2). Og da de unge forhåbentlig lever længere end jeg, så at deres norm bliver den almindelige, prøver jeg nu at lægge min sprogbrug om – selv om det endnu skurrer i mine ører.

Men nu ser jeg en artikel af Lars Henriksen: Om Rigtighed i Sproget (meddelelser fra dansklærerforeningen, februar 76), hvor struktur 2) kaldes en „hyperkorrekt konstruktion".

Så hvad skal jeg nu tro?

Mit spørgsmål gælder kun eksempler, hvor et forholdsord står umiddelbart før et stedord og en henførende sætning med *der* som grundled følger umiddelbart efter, fordi det kun er her, mine unge læsekammerater konsekvent bruger nævnefald.

Forøvrigt er jeg enig med Lars Henriksen, der kalder det pseudo-tolerance, hvis en dansklærer tolererer sprogformer, som hendes elever selv kommer til at betale for socialt. Her tænker jeg selvfølgelig ikke på eventuelle „repressalier" mod mig selv fra unge mennesker, da jeg alligevel ikke vil prøve at løbe fra min alder. Jeg tænker på de elever, jeg forhåbentlig selv får engang.

Hvem tør nu svare?

Lis Lomholt,
Lyngby

Hr. redaktør Ole Togeby.

Allerede i 1922 lært vor dansklærer os på et præliminærkursus, at man ikke skulle høre b'et i købmand.

Men skulle der i det understregede i vedlagte udklip ikke have stået „vi" i stedet for „os" efter reglen om samme fald ved sammenligning med grundleddet, eller har den meget liberale holdning også her gjort sig gældende?

Det kunne jeg ønske at få at vide.

Med venlig hilsen.

Poul Holdal,
Hundested.

Hvordan udtales købmand og Købmagergade? Skal man kunne høre b'et?

Det spørger en læser om i sidste nummer af tidsskriftet Mål & Mæle (Forlaget Arena). Og Ole Togeby — den ene af tidsskriftets to redaktører — svarer bl. a.:

»Jeg kan ikke se, at man bør rette folk, der siger ordene med b, de er blot lidt mindre dovne end os andre. Det ville også være en billig måde at gøre sig overlegen på — ved intolerance.«

Svaret er typisk for den meget liberale holdning, fag-filologerne i vore dage indtager over for problemet: »rigtig« eller »forkert« sprogbrug. Grænserne for det korrekte er blevet meget vide. Men det er, som om denne valgfrihed samtidig har skærpet den sproglige usikkerhed — og dermed tillige den interesse for sproget og dets problemer, som bl. a. Mål & Mæle er et udtryk for.

Tal økonomisk

I forbindelse med disse to læserbreve vil jeg gerne diskutere problemet rigtigt og forkert sprog.

Først eksemplet ... *de er blot lidt mindre dovne end os andre*, skulle der ikke have stået ... *end vi andre?*

Ja, der findes gode argumenter for *vi*. Se på følgende sætninger: *hun har andre venner end ham, hun har andre venner end han*. Den første betyder at han ikke er hendes eneste ven, den anden at hendes venner er nogle andre end dem han har. Hvis man skriver *ham* i den første og *han* i den anden, kan man altså skelne mellem to forskellige betydninger. Det ville man ellers ikke have kunnet. Dette argument kan kaldes argumentet om taleøkonomi. Det siger så meget som: en kort og tydeligere form er bedre end en lang og tvetydig. Skel mellem *han* og *ham* giver ingen tvetydighed.

Tal overflødigt

Det er imidlertid ganske klart at dette princip om taleøkonomi ikke kan gennemføres konsekvent. For det første findes der jo masser af tilfælde hvor man ikke kan skelne mellem nævnefald og genstandsfald som i *han* og *ham*, fx *konen har andre venner end manden*. Vi indfører ikke faldbøjningen i alle navneord selvom det ud fra dette ræsonnement ville være mere taleøkonomisk.

For det andet er der ikke mulighed for misforståelse i *mindre dovne end os andre*, så økonomiargumentet tæller ikke direkte i dette eksempel.

For det tredje ville sproget være umuligt at tale hvis man ikke talte temmelig uøkonomisk engang imellem. I sætningen *Peter gav sig i går til at arbejde i haven* er fortidsformen *gav* fx overflødig når det med *i går* er angivet at det er fortid. *Sig* er også overflødig, for hvis man strøg det og indsatte en streg, ville enhver sprogbruger kunne gætte at der skulle stå *sig*. På lignende måde kan man argumentere for at *til, at* og *i* er overflødige. Selvom man således kan sige at de er overflødige, går ingen vel ind for at man ikke skal bruge disse ord. Der gælder altså også den modsatte regel: tal overflødigt!

Sproget er regelmæssigt

Der findes andre argumenter for at *hun har andre venner end ham* er uheldigt. Man plejer at sige at *end* er et bindeord, hvorefter der burde følge en sætning: *hun har andre venner end han har.*

I visse tilfælde kan dele af sætningen, her *har*, være forkortet væk. Leddet efter *end* får derfor det fald, som det ville have fået i den sætning der er underforstået: *fruen gav hende større løn end ham* fordi den er for kortet af *... større løn end hun gav ham, jeg behandler pigen bedre end du* fordi det er forkortet af *... bedre end du gør*. Dette kan kaldes argumentet om at sproget er regelmæssigt. Tvivlsspørgsmål afgøres således at der bliver mere system og regelmæssighed snarere end mindre. Mærk at dette argument i eksemplet *købmand* afgjort ville have talt for at *b* skal udtales, det er nemlig det regelmæssige at udtale *b* og *p* foran *m*: *kopmål, rebmesse*.

Sproget er uregelmæssigt

Heller ikke regelmæssighedsargumentet tæller imidlertid her. For det første kan man ikke altid finde en sætning der kunne have været underforstået. Hvad er fx underforstået i *hun har andre venner end ham* (i betydningen han er ikke den eneste), eller i *var der andre tilstede end dig?*

For det andet kan andre regelmæssigheder modsige teorien om den underforståede sætning. Hedder det *han var mere doven end sin søster* eller *han var mere doven end hans søster*? De fleste mennesker siger, så vidt jeg ved, uden betænkning *sin*. Hvis det er rigtigt, er det tegn på at der ikke er underforstået nogen sætning. For ingen er heller i tvivl om at det hedder *han er mere doven end hans søster er* med *hans* når det står i en særlig sætning. Man kan altså kun bruge *sin* når der ingen sætning er underforstået.

For det tredje kan man antage at der findes en anden regelmæssighed der siger: hvis der ikke er nogen særlig grund til at et navneord står i nævnefald, står det i genstandsfald. Denne regel ville give lige så meget system og regelmæssighed, og tale for *ham*.

Sagen er altså at sproget ikke altid er lige regelmæssigt, og at sprogforskerne ikke altid har opdaget de rigtige regelmæssigheder.

Tal som autoriteterne

Argumentet om regelmæssighed bruges da heller ikke altid. Man kommer slet ikke i tanke om det i forbindelse med *købmand*. Argumentationen i brevet lyder nemlig ganske simpelt: „Allerede i 1922 lærte vor dansklærer os på et præliminærkursus, at man ikke skulle høre *b*'et i *købmand*". Det kunne man kalde autoritetsargumentet, og det kunne lyde: tal som autoriteterne siger. Princippet har i brevet en særlig form. Det synes i sig selv at være et argument at det allerede var i 1922 autoriteten udtalte sig. Det at det gamle til enhver tid er det rigtige kan man kalde argumentet om etymologi, det oprindelige er også det rigtige. Lis Lomholt har i sit læserbrev andre autoriteter: de unges sprog er fremtidens sprog, og det kan vi lige så godt bøje os for med det samme.

Blæs på autoriteterne

Netop de to sidste eksempler på autoritetsprincippet viser at det ikke er til at bruge konsekvent. Det er svært at vide hvem der er autoriteter på det sproglige område. Man kunne fx tage de store skribenter som forbilleder; Kierkegaard kunne skrive: *... at jeg skulle være bedre end hende*, så det må jo være det korrekte. Man kunne også anføre følgende: Allerede i 1922 (det var faktisk i 1922) kunne Johs. Brøndum-Nielsen i Ordbog over det Danske Sprog skrive ca. følgende: et stedord efter *end* retter sig i

fald efter det tilsvarende sætningsled (det er regelmæssighedsargumentet ovenfor),: ofte bruges dog (især i daglig tale) *mig* for *jeg* osv. Og på grundlag af det kunne man hævde at *ham* må være det rigtige for det er jo det man siger. Det kunne man kalde princippet om sprogligt demokrati; sig som de fleste og blæs på autoriteterne.

Heller ikke dette lader sig dog gennemføre, for det første er det meget svært at vide hvad flertallet af dansktalende faktisk siger; for det andet er det ikke sikkert at det er hensigtsmæssigt fordi de fleste siger det. Fx følger så vidt jeg ved de fleste en praksis med hensyn til kommatering som afviger fra hvad autoriteterne siger, men som også er fantastisk upraktisk.

Tal korrekt

Hvad skal man da gøre når man er i tvivl om hvad der er korrekt? Vi har set at ingen af de foreslåede typer af argumenter er holdbare. Man kan ikke sige: tal sådan og sådan, det er det mest taleøkonomiske, for sproget er ikke økonomisk. Man kan ikke sige: tal sådan og sådan, det kræver den sproglige systematik, for sproget er ikke systematisk. Man kan ikke sige: tal som autoriteterne, for hvem er de? Hvad kan man da sige?

Problemet bliver i sidste ende hvad korrekt eller ukorrekt sprog er. Hvad betyder det egentlig hvis jeg går hen og siger: Hør du, det er ukorrekt at sige *købman*, det hedder *kømman*?

Det betyder jo ikke at den anden ikke kommunikerer, det betyder heller ikke at det er ulogisk, usystematisk, uetymologisk, umoderne, udemokratisk eller overhovedet noget som helst. Det er i grunden ikke andet end at give den anden en over snuden – i overført forstand. Det er en måde at spille kong gulerod på, det er en måde at udøve magt på.

Set på denne måde har autoritetsargumentet en helt anden mening. Den der er afhængig af en anden på andre områder end de rent sproglige, må også sprogligt rette sig ind efter denne autoritet. Dem der har magt, kan jo ganske simpelt brændemærke folk der siger *købman, dovnere end mig* o. l., og give dem over snuden hvis de bliver for frække. Det siges også at de gør det.

Tal hyperkorrekt

Begrebet korrekt kan altså nærmest betragtes som kong gulerods middel til social undertrykkelse. Det der siges af andre grupper end de dominerende – af lavere klasser, af provinsboere, af kvinder – stemples som ukorrekt. Og samme grupper kommer til at betale socialt. *dem, der ...* er et godt eksempel på noget der brændemærker folk i visse miljøer. *Dem der går på perronen derovre bag toget, er de to udviste koreanske diplomater,* siges at være forkert. Det skal hedde *de der*, og det skal taleren nok få at vide.

Folk som normalt ville sige *dem der*, men som ønsker at undgå brændemærkningen, lærer at rette sig selv til *de der*. Og denne refleks bliver så indarbejdet at de også undgår *kaffe til dem der vil have det* og siger *kaffe til de der vil have det*.

I betegnelsen hyperkorrekt ligger der altså ikke blot at formen ud fra en regelmæssighedsbetragtning ser mærkelig ud (styrelsen for et forholdsord plejer at stå i genstandsfald). Der ligger også det i

det at den talende har brugt visse sproglige former på grund af misforståelse af en regel og af social ambition.

Sådan er også min fornemmelse med hensyn til *kaffe til de der vil have det.* Det er kun (kommende) akademikere og andre ambitiøse og opadstræbende mennesker der siger sådan. Det er ikke noget jeg har statistikker på, men det er altså min fornemmelse.

Hvis min fornemmelse er rigtig, tør jeg godt svare Lis Lomholt: lær eleverne at skrive *dem der.* For hyperkorrektioner er på sin vis forræderi mod det miljø man kommer fra, og det skal man ikke lære elever eller andre folk. Det at holde fast på sin egen (gangbare og umisforståelige) sprogform er omvendt en slags solidaritetserklæring med det miljø som har lært en sproget.

Kong gulerod og vatnisserne

Det kaldes en liberal holdning at tillade de ting som skolen tidligere forbød. Grænserne for det korrekte er blevet meget vide skriver anmelderen. Og Jens Kruuse har kaldt dansk sprognævn vatnisser fordi de som regel viger uden om at stemple former for ukorrekte, men plejer at sige: nogen bruger den ene form, nogen bruger den anden. (Se fx besvarelsen af *ham der/han der-* problemet).

Jeg tror imidlertid ikke at folkene i sprognævnet er liberale i den forstand at de mener at man skal lade sproget i fred, da det alligevel altid ville være som det skal. Nej, jeg tror at de er tilbageholdende fordi de som fagfolk ved at der som regel ikke er tilstrækkelige saglige argumenter til at stemple en form som ukorrekt. Og af frygt for at komme til at spille kong gulerod optræder de som vatnisser. De er vel også dybt moralske mennesker der ikke vil opfordre andre til at spille kong gulerod. Denne tolerancemoral vil jeg gerne tilslutte mig.

Fortæl børnene om verdens træskhed

Man kan imidlertid også kalde sprognævnet vatnisser af en anden grund. De bliver jo nemlig ikke kong gulerod af som fagfolk, på opfordring, at udtale sig om de saglige argumenter over for folk der selv er kommet i tvivl. Og på retstavningsspørgsmål kan alle udtale sig om hvad der er korrekt, det er nemlig kun det der står i Retskrivningsordbogen.

Men selv når sprognævnet udtaler sig om retstavning, følger de det ofte op med saglige overvejelser af den type som jeg har omtalt ovenfor. Men de husker ikke altid at sige at den saglige forklaring næppe er fyldestgørende. De glemmer nemlig at medtage det argument som også er en nødvendig forudsætning for konklusionen: tal som dem der har magten. Den slags vatnisserier vil jeg nødig være med til. Det nærmer sig det som Lis Lomholt kalder pseudotolerance – og det kan elever eller læsere komme til at betale for socialt. Det mest fornuftige en lærer kan gøre, det er at fortælle sine elever om denne verdens træskhed. Vil du i verden frem, så forråd dit miljø og tal som de dannede, som pamperne, som dem der har magten!

Du har valget mellem at blive en ambitiøs gulerod og en solidarisk nar. Vælg selv!

Ole Togeby (f. 1947),
lektor i dansk sprog,
Københavns Universitet.

Huller i sproget

En læser har spurgt: Når man er *sulten*, spiser man og bliver *mæt*, når man er *tørstig*, *drikker* man og bliver ... ja hvad? På svensk har man ordet *otörstig* i betydningen ikke tørstig.

I 1899 udskrev bladet Hver 8. dag en konkurrence om hvad det skulle hedde. Ordet *sæt* blev valgt, men det har ikke slået an, så vi mangler stadig et ord for at være tilfreds med hensyn til det at drikke.

Det har man kaldt et hul i sproget. Der mangler noget og man føler det som et savn. Der findes mange andre huller. Fx er der ikke noget bogstav til at angive forskellen på *(en) dør* og *(han) dør*. Flere folk fra Rasmus Rask til Otto Jespersen har foreslået at man skelner mellem *ö* og *ø* i *en dör* og *han dør*, og det har været gennemført i et par retskrivningsordbøger omkring 1870, men det er ikke blevet autoriseret og det har heller ikke slået an.

Af andre huller kan i flæng nævnes: man kan ikke sige *udvikl, brogedere, nybegynde, forskammet, en penge, tøjbadning, en skuremand*, der mangler ord for et *plantelig* og en *mandlig jomfru*, og hvorfor kan man ikke bøje bydeform i 3. person fortid: *han hav spist!*

Stavehuller

Hullerne er imidlertid ikke lige store, og man falder ikke lige let i dem. Derfor kan det være rimeligt at skelne mellem lydlige eller retskrivningsmæssige huller, grammatiske huller, orddannelsehuller og ordforrådshuller.

Det manglende *ö* er et retskrivningshul. Man kan sige at vi også mangler et bogstav til at betegne *ng*-lyden i *lang* og *tanke*, eller for *g*-lyden i *spørge, igle, ligne*. Eller hvis man virkelig skal på en lydig hullejagt, hvorfor har vi så ikke nogen stemte *b*'er (forskellen på *b* og *p* på dansk er den at *b* er ustemt og upustet, mens *p* er ustemt og pustet – i modsætning til mange andre sprog hvor *b* er stemt). Nogle af disse huller kan man godt ane, som fx det manglende *ö*, mens andre er ganske urimelige som fx ustemt *b*. Er det lige sådan med grammatiske huller?

Defekte bøjningsmaskiner

Grammatiske huller er ord der mangler en bøjning som andre af samme ordklasse har: *broget* kan ikke gradbøjes, som *bred* kan med *bredere, bredest*. *Udvikle* og *at måtte* kan ikke sættes i bydeform: *udvikl, må! Vågne* kan ikke sættes i passiv *her vågnes*, og *længes* ikke i aktiv: *hun længer*. Man har i grammatikken kaldt det defektiv bøjning. Som om bøjning var som en maskine hvor man puttede ordene ind i den ene ende og fik dem ud med påsatte endelser fra forskellige rør i den anden ende. Desværre kom *retfærdighed* og *tandpine* aldrig ud af flertalsrøret, og *penge* og *røde hunde* ikke ud af entalsrøret.

Det er klart at det kommer an på maskinens konstruktion hvad der anses som defekt, og hvad ikke. I forrige århundrede kunne en grammatiker således hævde at der var huller i dansk fordi navneordene ikke kunne bøjes i de latinske fald akkusativ, dativ og ablativ. Man kunne jo også spørge hvorfor vi ikke kan bøje bydeform i 3. person fortid, når det nu findes på klassisk græsk. Men dette er vist at vente at ordene kommer ud af nogle huller som slet ikke findes på maskinen, eller at stå ved en anden maskine end man puttede ordene ind i. Også ved grammatiske huller er der nogle man mærker, fx *brogedere*, som ikke kommer ud af røret, og andre som *hav spist* som kun savnes af dem der har stillet sig ved den gale maskine.

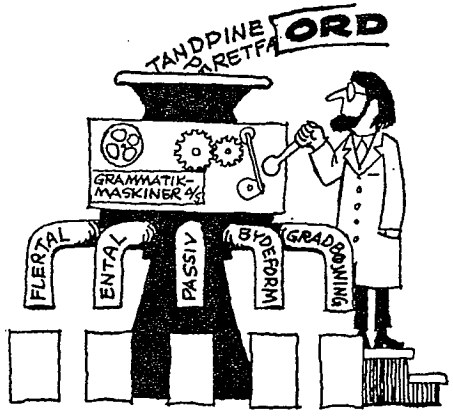

At afdele underjorden

Nogle af de hyppigste huller i sproget er orddannelses-huller. Man kan fx danne modsætninger til ord med forstavelsen *u-*: *nødvendig – unødvendig;* men der findes en del ord på *u-* hvor der ikke er noget tilsvarende uden *u-:* Er det ikke *vægerlig* en *lempe* for en *humsk, behøvlet* og *forskammet* person at være *bændig* og *fortøvet?* Dette gælder også andre former for afledninger: Skal man vente at der *taksiges* af en person med *rødhår* som med *koldblod nybegynder* at *afdele underjorden?* Eller får man ingen *taksigelse* fra *rødhårede koldblodige nybegyndere* fra den *underjordiske afdeling?*

Disse huller er tydeligt mærkbare, men er ikke så generende fordi man ofte kan lave de tilbagedannelser man mangler. I 1968-69 noterede Dansk Sprognævn fx følgende tilbagedannelser som nylavede: *kurssikre, målsætte, nærlæse, produktudvikle, samkøre* af de i forvejen kendte *kurssikring, målsætning* osv.

Grædemænd og levekoner

Også ved sammensætninger kan man finde huller, som dog let kan udfyldes. Man kan fx sætte *bonde-* og *spå-* sammen med både *kone* og *mand*, men man har kun *græde-, koge-* og *skurekoner*, kun *vild-, jule-, herre-* og *levemænd.*

Der findes ingen *badedrenge, bardrenge, go-go-drenge, kalenderdrenge* og ingen *dækspiger, lærepiger, mælkepiger* eller *rababerpiger* – men der kan hurtigt komme det. Der er fx allerede folk der har fundet på *au-pair-dreng, syngedreng* og *folde-ud-dreng*, på *duksepige, pigtrådspige* og *slagterpige.*

Disse huller og udfyldte huller giver et tydeligt billede af samfundet, her udstilles kønsrollemønstret og hvad der er ved at ske med det. Huller i sproget skyldes huller i samfundet.

Sæthed og smagsblindhed

Den sidste form for huller er ordforrådshuller, som fx *at være sæt*. Eller: når et menneske dør bliver det et *lig*, når et dyr dør bliver det et *kadaver*, men hvad når en plante dør? Her er der et hul. Hvis der er en der *viser* en noget, kan man *se* det, hvis det ikke er *usynligt* eller man er *blind;* hvis der er en der *fortæller* (?) en noget, kan man *høre* det, hvis man ikke er *døv* eller det er *uhørligt* (?). Men hvad gør den der får en til at *lugte* noget, hvis det ikke er lugtfrit og man ellers ikke er ... hvad? Og hvad med *smage, føle* og *mærke? Smagløs* betyder jo ikke at noget ikke smager af noget, og at være *lam* er andet og mere end at være føleblind.

vise	*se*	*usynlig*	*blind*
fortælle (?)	*høre*	*uhørlig* (?)	*døv*
?	*lugte*	*lugtfri*	?
?	*smage*	?	?
	mærke	?	*følelsesløs* (?)

I det hele taget er smage- og lugteområdet stærkt underforsynet med ord. Derfor låner man fra de andre sanser: en øl er *rund* i smagen eller *doven*, vin kan være *fyldig* eller *tør*, væmmeligt er det hvis noget smager *skarpt* eller er *hvinende* surt.

Mønstre i betydningsområder

Når man også på betydningsområdet kan mangle ord, må det skyldes at der her er et fast system af betydningsmæssige forbindelser mellem ordene. Hvor indviklet, men samtidig symmetrisk sådanne mønstre kan være kan man se af hvad ordet *få* betyder. Forholdet mellem *få* og *have* er det at hvis man *får* noget, så *har* man det (dette forhold noterer jeg med en fed pil fra *få* til *have*). Forholdet mellem *få* og *gå glip af* er det at *får ikke* betyder det samme som *går glip af* og omvendt (det noterer jeg med en siksakstreg mellem ordene). Endelig er der det forhold mellem *få* og *mangle* at både hvis man siger *hun får* og *hun får ikke*, så har man forudsat at hun *mangler* det (det noterer jeg med en enkeltpil fra *mangle* til *få*). Mønstret af forholdene mellem ordene *få, have, gå glip af, beholde, mangle, miste* kan nu tegnes således:

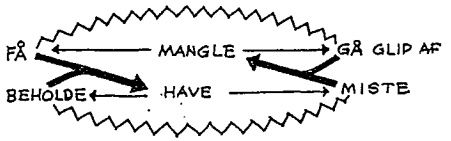

Hvert ord er bestemt af forhold til mindst 3 andre ord, og det er derfor klart at hvis der i sådan et mønster mangler et ord på en plads, kan man mærke hullet, se fx mønstrene for *vågne* og *dø*:

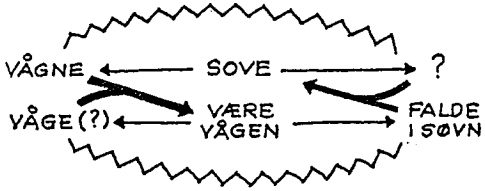

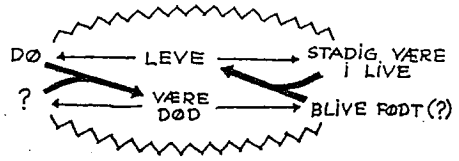

Man mangler noget for *ikke at kunne falde i søvn* og for *stadig at være død.* Og disse sidste udtryk, som dog betyder det de skal, kan ikke accepteres som *gå glip af,* da de ikke er faste udtryk.

Det mærkelige er her at man har haft enkelte ord for *at falde i søvn* og for *at få til at falde i søvn,* nemlig *sovne* og *søve.* Der har altså tidligere været et smukt mønster der kan skrives således:

grundord:	begynde-på-ord:	få-til-at-ord:
våge	*vågne*	*vække*
sove	*sovne*	*søve*
hvid	*hvidne*	*hvidte*
sort	*sortne*	*sværte*

Men dette mønster er altså gået tabt for *vågen* – det er ikke til at sige hvorfor.

Symmetri

Man kan lægge mærke til hvor symmetriske de figurer er, der viser ordenes forhold til hinanden. Det er ikke en tilfældighed, for langt de fleste områder af vores sprog er opbygget i symmetriske mønstre – både udtale, grammatik, og betydningsforholdene. Man antager at symmetriske mønstre ganske simpelt er helt grundlæggende for vores måde at tænke på. Alt hvad man vil forstå med sproget, må man prøve at indordne i et mønster af symmetri.

Psykologer har da også udarbejdet intelligensprøver der tester folks evne til at udfylde pladser i symmetriske mønstre: hvis dag svarer til sol, så svarer nat til ...?

Det at kunne mærke huller i sproget er altså en bekræftelse på at sproget er opbygget i symmetriske mønstre. På den anden side viser netop også hullerne at ikke alt er symmetrisk og systematisk; sproget forandrer sig og mønstrene skifter, krydses og bliver flossede i kanten. Men hvorfor er der overhovedet huller?

Mønster over mønster

Man kan tænke sig flere svar på hvorfor der er huller i sproget. Det kan være at to forskellige mønstre krydser hinanden. Det har vi fx ved *udvikl.* Man kan ikke sætte *udvikle* i bydeform, selvom man kan det med de fleste andre udsagnsord. Det er fordi der også findes et princip om at en stavelse ikke kan ende på lukkelyd (*ptkbdg*)+*l*. Det sidste mønster er stærkere end det første, og så får vi et grammatisk hul for ikke at få en lydlig undtagelse.

Mønsterkrydsning er vel også grunden at man ikke kan sætte mådesudsagnsord i bydeform. Bydeform og mådesudsagnsord hører nemlig hjemme i samme betydningsmønster, men på hver sin plads. Bydeform er et påbud, *må* kan betyde en tilladelse, fx – *Du må (gerne) gå nu!*; påbud og tilladelse er modsætninger og derfor kan man ikke påbyde det man tillader eller omvendt.

Ingen brug for bedrøvedere jomfrumænd

En anden årsag til et hul kan være at man ikke har brug for at få det fyldt ud. Alle de sproglige områder er nemlig så fulde af mønstre at der som regel er mønsteroverskud. Det som i et mønster er et hul kan man sige ved at bruge andre mønstre. Man kan fx sige *mere bedrøvet* i stedet for *bedrøvedere,* bogstaverne *y* og *ø* kan bruges når man skal skelne mellem lydene *ø* og *ö*, fx i *synd*

og *søn*, man kan stadig *sove videre* og blive forstået.

Når man ikke har et ord for at være *lugteblind*, skyldes det vel at man sjældent kommer ud for at skulle tale om det (det har vel et medicinsk navn). På den måde afspejler huller det samfundsmæssige liv. Det er fx heller ikke tilfældigt at man ikke har et ord for en *mandlig jomfru*. Det er og har ikke været så vigtigt at vide om en mand er jomfru som om en pige er det – og det er også sværere at konstatere.

Falske huller

Endelig er der de falske huller, huller som slet ikke er der, fx ablativhullet i dansk, eller måske også det manglende ö. Huller findes jo kun i forhold til et mønster. Men mønstre kendes kun som kontrueret på grundlag af de ord og former der forekommer i sproget. Mønstre, principper og regler er noget sprogforskere og grammatiklærere udformer, og huller er derfor til en vis grad også gravet af dem. Det er jo egentlig påfaldende at det kun er sprogfolk der savner ö. Alle andre klarer sig udmærket uden.

Hvad er da forklaringen på hullet *sæt*? Det er ikke et falsk hul – alle savner et ord her. Der er ikke andet mønster der krydser dette betydningsområde og umuliggør formen. Tilbage er der den mulighed at vi ikke har nok brug for *sæt*. Jeg skal prøve at forklare hvorfor det ikke er helt usandsynligt. Man kan jo drikke af andre grunde end at man er tørstig, det er vel endda således at øl og andre alkoholholdige drikke indtages af folk selvom de er ganske utørstige. Derfor betyder sætningspunktet mindre ved væskeindtagelse end ved madindtagelse, og ordet bliver mindre nødvendigt.

Når man møder et hul kan man derfor gøre et af to. Enten kan man tage sig selv i nakken og (op)finde nogle andre mønstre som ikke giver nogen huller – det er det der er det videnskabelige krav til sprogfolk. Eller også kan man lave det ord der mangler. Nu gik den ikke med *sæt*, skal vi så ikke prøve med *utørstig*. – *Skal du have mere at drikke?* – *Nej tak, jeg er helt utørstig*. Og hvad med at være *udød* og *uvågen*?

Ole Togeby
f. 1947
lektor i dansk sprog
Københavns Universitet

Nogle tanker om Mål & Mæles moral

Jeg er desværre faldet for fristelsen til at drille Mål og Mæles redaktion med, at den er moralsk. Derfor er jeg nu blevet sat til at skrive, hvad jeg mener om liberalitet i sprogrigtighedsproblemer.

Min baggrund for at mene noget, og oven i købet være nødt til at mene noget, er, at jeg er dansklærer i gymnasium og på HF.

Det er herfra mit indtryk, at folk, der har sans for sproget, gerne ser, at man retter deres skriftlige opgaver liberalt, men usikre sprogbrugere kan ikke bære det at skulle skønne. De vil have faste regler. De vil ikke bruge pausekommasætning, for det er meget nemmere at lære regler end at skulle skønne.

Jeg fortænker dem ikke heri. De har problemer nok at slås med, når de skal formulere sig, så hvis noget kan gøres pr. rygmarv, så så meget desto bedre.

Det er muligt, at det følgende ikke er holdbart, men det synes, som om sikkerhed i stavning og formulering har en helt anden virkning, end at man bliver en blære, der føler sig hævet over de sølle stakler, der ikke mestrer kunsten. Jeg bygger min formodning på, at sikre sprogbrugere er mere liberale end de usikre.

Det kom f.eks. til orde i en klasse over for en tekst af Olga Jacobsen Kærsvang, hvis erindringer er udsendt i Dansk Folkemindesamlings erindringsserie. Her er en frigjort sprogbruger, der skriver af karsken bælg. Hun blev sandelig ikke accepteret uden sværdslag. Hvorfor havde en behjertet sjæl dog ikke rettet manuskriptet igennem?

Den bedrevidende del af forsamlingen hævdede, at det netop var en del af tekstens kvalitet, at den fremstod, som den gør.

Som en konsekvens af den holdning kunne man finde det rimeligt, om jeg lod eleverne skrive, som de nu kan. Meget kort sagt: det kan jeg ikke, for de vil så helt lade være med at skrive, fordi de føler sig ladt i stikken. Guderne skal vide, at jeg ikke finder det morsomt, men jeg fortsætter altså min pedantiske virksomhed og retter kammarater, raktor, læreinde, „sejle i deres egen sø", og jeg retter også „til de", for nu at tage et eksempel med fra debatten i Mål og Mæle.

Det er de svage, vi sælger, hvis vi holder op og siger, at de skulle have lært den slags, når de er 16-17 år.

Aase Bruun
f. 1926
lektor i dansk,
Kolding Gymnasium

Mål & Mæle har bedt en række sprogforskere fortælle om sprogvidenskabens discipliner: dialektologi, sociolingvistik og hvad det hedder alt sammen. I dette nummer har vi bedt en sprogforsker svare på følgende spørgsmål: Hvad laver man inden for semantikken? Hvordan gør man? Hvor foregår forskningen? Hvornår begyndte man at interessere sig for den? Hvorfor er det nyttigt og fornuftigt at dyrke semantik?

Semantik

Hvad er semantik? Det er videnskaben om ordenes betydningsindhold og -værdi.

Hvad er da betydning, og hvad er indhold? Betydning er det som et ord angiver, betegner, eller dets begrebsindhold, mening. Indhold er det som fremstilles, i modsætning til den ydre form.

Hvad er det at betegne? Det er at benævne eller angive. Hvad er da et begreb? Det er en forestilling eller en idé. Hvad er mening? Det er det bevidsthedsindhold en person ønsker at give udtryk for, hensigten.

Hvad er betydningsværdi? Det er vel de associationer og vurderinger der er knyttet til ordene. Hvad er associationer? Det er tankeforbindelser. Hvad er vurderinger? Det er bedømmelse, værdsættelse.

Sådan kan Spørge-Jørgen køre rundt i Nudansk Ordbog og Ordbog over det Danske Sprog. Man starter med at slå op under ordet *semantik*, slår så op under de ord der står som forklaring osv. Man ender så foreløbig med: semantik er læren om hvordan ord angiver noget, og om hvilke forestillinger, hensigter og bedømmelser der er forbundet med dem.

Dette er en semantisk analyse af semantik.

Semantikkens naboer

En semantisk analyse af hvad semantik er kan også bestå i at man undersøger begrebsindholdet af ordet *semantik* i modsætning til betydningen af beslægtede ord.

Semantik handler ikke, som grammatik, om formerne for bøjning og ordstilling, men om betydningen – ikke blot af bøjningsendelser og ordstilling – men også af ord og særninger.

Semantik omfatter ikke, som lingvistik, både bøjningslære (morfologi), ordføjningslære (syntaks) og lydlære (fonetik, fonologi), men kun indholdslære.

Semantik behandler ikke, som filologi, faktiske tekster historisk og for deres egen skyld, men handler om de mulige sætninger.

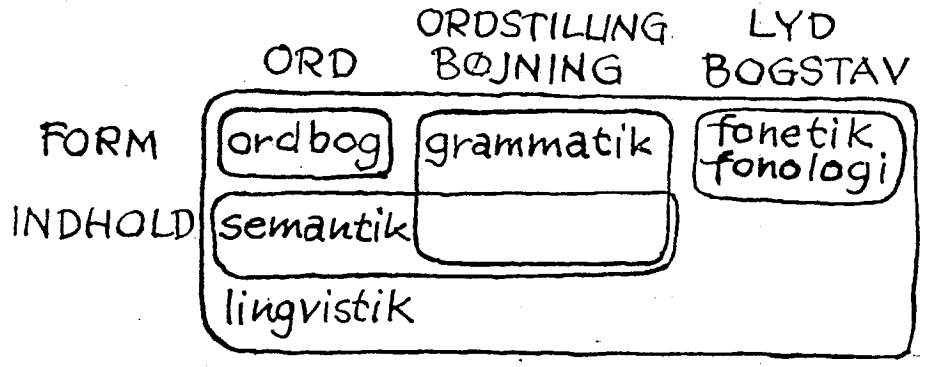

Semantik er in

Semantik er internationalt set in for øjeblikket. Så hvis man vil angive hvilke ting i verden der benævnes semantik, kan man passende pege på den store mængde af bøger der inden for de sidste 10 år er udkommet i mange lande: I England: Geoffrey Leech: *Semantics* 1974, John Lyons: *Semantics* I-II, 1977; i USA: Palmer: *Semantics* 1976, G. Lakoff: *On Generative Semantics* 1971; i Tyskland: Breckle: *Semantik* 1972, Bartsch & Vennemann: *Semantic Structures* 1972; i Polen: Anna Wierzbicka: *Semantic Primitives*, 1972, Adam Schaff: *Wstep do Semantyki* (svensk overs.: *Introduktion til semantikken*) 1967; i Frankrig: Greimas: *Semantique Structurale* 1966; Sovjetunionen: Apresjan: *Leksicevskaja semantika* 1974, og i Danmark: Poul Levin: *Semantik* 1968.

Denne opblomstring af semantikken er nok en reaktion på at sprogvidenskaben i årene før var meget orienteret mod bøjning om ordstilling. Semantik er dog ikke – skønt ordet *semantik* er fra århundredskiftet – nogen ny videnskab. Det var vel semantik – selvom det ikke hed det – når Aristoteles mente at ordklasserne i sproget, navneord, tillægsord og udsagnsord, svarede til måder noget kunne være på i virkeligheden: ting, egenskaber og processer. Og siden har man i sprogvidenskaben mere eller mindre beskæftiget sig med betydningen. Så om semantik gælder det som om så meget andet: allerede de gamle grækere ...

Hvor bedrives semantik?

Hvis man vil angive hvad semantik betegner, kan man også henvise til de institutioner hvor der bedrives semantik. Det sker især på de sproglige institutter på universiteter og læreanstalter (der findes vist ingen semantiske institutter). Men også på filosofiske, psykologiske og sociologiske institutter optager problemerne om hvad betydning er, mange forskeres tid. Endelig kan vel jurister og reklamefolk kaldes praktiske semantikere: falder den begåede handling inden for meningen med denne paragraf i loven? Hvordan kommunikerer man mest effektivt dette budskab?

Et af problemerne ved denne arbejdsdeling er den at folk fra de forskellige fag ikke læser hinanden, så resultater nået inden for ét område bruges kun lidt inden for et andet område.

Betydningsindhold og betydningsværdi

Hvad er det da for resultater man er nået til inden for semantikken? Visse

filosoffer har beskæftiget sig med forskellen på betydningsindhold og betydningsværdi (associationer og vurderinger). Det er fx en kendt sag at ord som *hustruen, fruen, konen, madammen* og *kællingen* kan henvise til samme person, angivelsen er den samme, men værdiladningerne er forskellige. Det samme gælder *ganger, hest, krikke, øg* og *kommunehvid, brækket hvid, modehvid.*

Nogle ord er ganske neutrale med hensyn til vurderingen af det omtalte, fx *skrivemaskine,,* andre er mere ladede med følelser og associationer, fx *Danmark,* mens andre igen ikke har noget præcist betydningsindhold, men en masse positiv eller negativ værdi: *frihed, fascisme.*

Med den sidste type ord har filosoffen Bertrand Russel fundet på en slags bøjning: *jeg er principfast, du er stædig, hun er stivsindet; jeg er sparsommelig, du er nærig, han er gerrig; jeg er fri, du er ledig, hun er tøjesløs.*

I politisk propaganda er disse ord med lille indhold men stor værdiladning meget hyppige. Hvilket parti går fx ikke ind for et retfærdigt samfund, frihed og lighed. Nogen særlige oplysninger om partiernes standpunkter kan det dog ikke give vælgeren.

Om at måle betydningsværdi

Psykologer har prøvet at måle betydningsværdien ved ord. De har spurgt hundredevis af mennesker om de fx mente at *videnskab* var god eller dårlig, stærk eller svag, hurtig eller langsom. Ved statistiske metoder kunne de så finde frem til at et flertal af de spurgte mente at *videnskab* er god, stærk og halvhurtig. Prøver man derimod med *dianetics* (før ordet er præsenteret i en sammenhæng) ligger det midt imellem med hensyn både til værdi, styrke og hurtighed. Hvert ord har således en bestemt plads i et 3-dimensionelt betydningsværdirum, hvor dimensionerne er værdi, styrke og hurtighed. (Se illustration!)

Folk læser derefter sætningen: *Vær med i korstoget der vil skabe et sundt Danmark. Dianetics. Det er den første præcisionsvidenskab om sindet.* Spørger man dem nu pany, vurderes *videnskab* dårligere, svagere og hurtigere end før, mens *dianetics* vurderes bedre, stærkere og lige så hurtigt som før. Når man altså sætter to ord sammen i en sætning, flytter man ordenes plads i det semantiske rum mod hinanden. (Se illustration!)

Denne form for semantiske undersøgelser har fx været brugt når nye varemærker skulle markedsføres. Er der de rette associationer ved varemærkets *sneflager* for cigaretter, eller skulle de hellere hedde *snix?* En betydningsværdimåling kan afgøre det.

Begrebsindhold og begrebsomfang

Både filosoffer, lingsvister og psykologer har interesseret sig for hvad betydning i det hele taget er. Nogle har hæftet sig ved at ord henviser til eller angiver ting og sager i omverdenen. Fx henviser *stolen* til en eller anden bestemt stol man kan se eller har talt om, og ordet *stol* henviser til en mængde af genstande. Ordet *lænestol* henviser også til en mængde af genstande, og denne sidste mængde er indeholdt i den første. Man kan derfor sige at begrebsomfanget af *stol* er større end begrebsomfanget af *lænestol.*

Andre, især lingvister, har hæftet sig ved de forestillinger ord er forbundet med og sammenhængen mellem disse

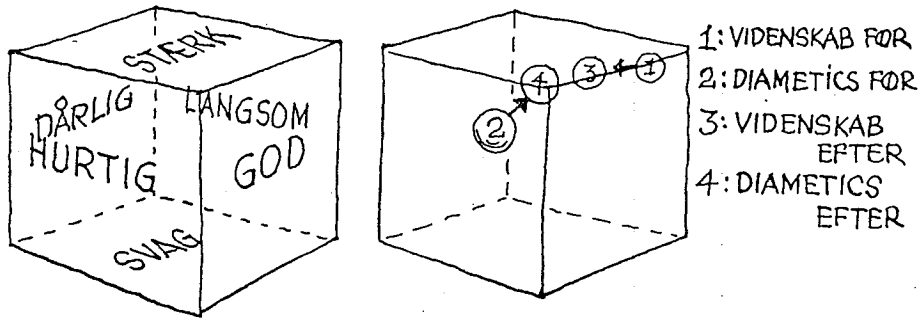

forestillinger. Ordet *stol* er fx forbundet med forestillingen om en fysisk genstand (ikke en idé), der er indrettet (ikke naturlig formet) med ben og sæde (ikke med plade eller skuffer) som en flyttelig siddeplads for én person. Ordet *lænestol* er derimod forbundet med forestillingerne om en fysisk genstand der er indrettet med ben og sæde *og* polstret ryglæn (evt. armlæn) som en flyttelig siddeplads for én person. Begrebsindholdet er derfor større i *lænestol* end i *stol.*

Henvisning og anvisning har med begrebsomfanget at gøre, henvisninger til bøger og institutter i *semantik er in* angav begrebsomfanget af semantik. Forestillingerne og deres sammenhæng har med begrebsindholdet at gøre. Den definition at semantik er læren om hvordan ord angiver noget og hvilke forestillinger hensigter og bedømmelser der er forbundet med dem, det var en beskrivelse af begrebsindholdet ved ordet *semantik.*

Abstrakt og konkret

Ordet *stol* er mere abstrakt end ordet *lænestol,* som er mere konkret. Ordet *møbel* er igen mere abstrakt end *stol,* og *brugsgenstand* mere abstrakt end *møbel.* De abstrakte ord, der har større begrebsomfang, har mindre begrebsindhold end de konkrete, og hedder netop abstrakte fordi man abstraherer, ser bort fra noget begrebsindhold når man bruger dem. I ordet *stol* ser man fx bort fra om den er polstret eller ej, i ordet *møbel* om den er til at sidde på eller sidde ved ...

Meget af al den undervisning der gives i skoler og på læreanstalter består i undervisning i at abstrahere. I zoologi skal man abstrahere fra hvor og hvornår man møder dyrene for at koncentrere sig om den zoologiske klassifikation. I matematik skal man se bort fra hvad det er der tælles fordi alt tælles på samme måde. I skriftlig dansk skal man ofte se bort fra hvad en tekst handler om for at finde hvordan alle tekster har fælles træk. Alle der lærer noget lærer på sin vis semantik – blot uden at vide det.

Semantik er samfundets kilster

Institutionerne i vores samfund består ikke blot af bygninger, personer og materialer, men også af semantik – nemlig regler og normer for hvad man kan sige til hinanden, og hvad det tæller som inden for institutionen.

Det er fx ikke nok hvis man skal love noget at man har den hensigt at ville gøre det man lover. Man kan kun give

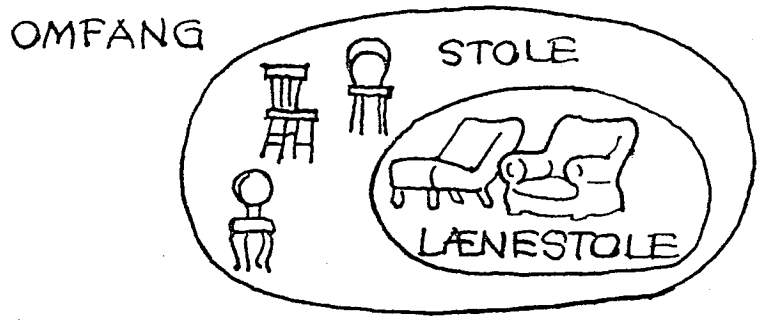

løftet fordi der er samfundsmæssig enighed om hvad der sker hvis man ikke gør det. Kommer man ikke som lovet til et møde, kan de andre blive sure, betaler man ikke som man har lovet i en kontrakt, kan man blive udpantet. Disse sanktioner giver selvfølgelig ubehagelige modsætningsforhold, men selve den semantiske regel at det at love er at acceptere eventuelle sanktioner hvis man ikke gør det lovede, det er den klister der alligevel holder samfundet sammen i de situationer. Sanktionerne opleves som retfærdige.

Semantisk patentmedicin

Sprogets store samfundsmæssige betydning har fået nogle til at mene at man ved semantiske analyser kan løse samfundsmæssige problemer. Det kan man sikkert også til en vis grad. Dialogen mellem øst og vest besværliggøres fx nok af at ordet *frihed* kan betyde så mange forskellige ting: frihed for (udbytning), frihed til (at tage et initiativ), frihed for (at blive forflyttet til en anden arbejdsplads), frihed til (at flytte arbejdskraften) osv. Megen langhalm ville ikke blive tærsket hvis man afstod fra at bruge sådanne ord udefineret. Vælgerbefolkningen ville også nok være tjent med at politikerne brugte mere betydningsindhold og mindre betydningsværdi når de talte.

Men det er en fejl at tro at man kan løse samfundets problemer med semantisk patentmedicin. Tværtimod kommer samfundets problemer til at træde så meget mere tydeligt frem når en semantisk analyse viser hvordan sprogbrugen slører forhold. Semantik kan kun fjerne slør.

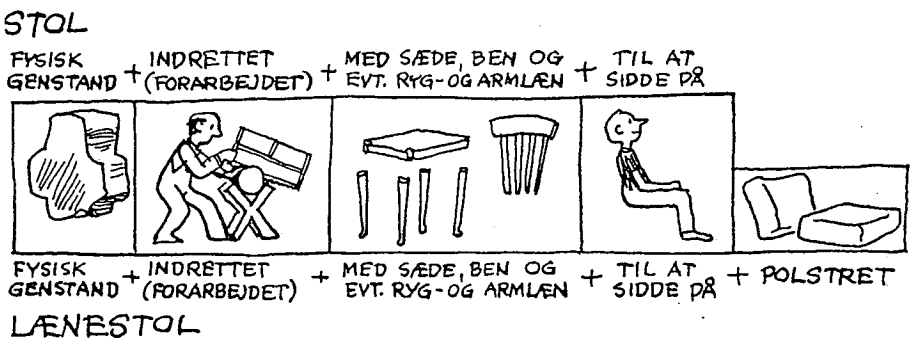

Hvorfor er semantik nyttig?

Dette spørgsmål som redaktionen har stillet, indeholder et ret interessant semantisk problem. Ligegyldigt hvad man svarer, har man indrømmet at semantik *er* nyttig. Det er en ubenægtelig forudsætning ved spørgsmålet. I næsten alle sætninger findes der ubenægtelige forudsætninger, men det berømteste eksempel er nok: *Hvornår er De holdt op med at tæve Deres kone?* Svarer man: *aldrig*, har man indrømmet at man stadig gør det og at man har en kone. Den eneste måde at komme uden om sådanne spørgsmål på er nok at kritisere den andens måde at tale på: *Sådan kan du slet ikke sige for jeg har ingen kone.* At forudsætte ting som ikke kan tages for givet af alle er egl. en ret ufin måde at føre samtaler på. I reklamer er det fx meget almindeligt: *Avenue, endelig en cigaret med stærk smag, men kun ca. det halve 'tjære' og negotin.* Her forudsættes det at vi har ventet på den længe (endelig).

Netop sådanne semantiske analyser af hvilke ubenægtelige forudsætninger der ligger i tekster vi støder på i hverdagen, er et godt eksempel på hvorfor semantik er nyttig. Semantisk indsigt kan sætte folk i stand til at gennemskue meget i den massemediepåvirkning de bliver udsat for til daglig. Det ville derfor være nyttigt med undervisning i semantik i skolen.

Faren ved semantik er selvfølgelig at også reklamefolk og politikere kan bruge den. De gør det allerede – og det sker ikke til gavn for demokratiet.

Kun hvis modtagerne er lige så gode til at afsløre meddelelserne som afsenderne er til at lave dem, kan den samfundsmæssige kommunikation undgå at køre skævt.

Det hjælper selvfølgelig ikke skolebørnene at de kan forstå at de bliver påvirket, men det er en forudsætning for at de selv kan gøre noget ved det.

Den semantiske drøm

Man kan også tænke sig semantik gjort nyttig på en anden måde. Der udfoldes mange bestræbelser på at få datamaskiner til at producere semantisk acceptable sætninger og tekster og til at svare på spørgsmål. Tænk hvis det en dag lykkedes! Oversættere ville der ikke blive brug for, læger og psykologer kunne hellige sig de sjældne og eksotiske sygdomme, patienten taler blot i databanken med sin maskine der stiller diagnosen og skriver recepten. Skønlitteratur og ugeblade kan produceres efter ønske: to dele romantik, 3 dele dramatik, happy ending i et pænere villakvarter, læsbarhed 36, 142 sider. Retssager kan databanken også klare. Den anklagede kan stå mellem en automatisk anklager, en automatisk forsvarer og en automatisk dommer, der kan alle præcedenserne udenad, dommen kommer ud af en lem til højre, og kun retsbetjentene er af kød og blod.

Nogle kalder det fremskridtsdrømme, andre kalder det mareridt – i alle tilfælde synes det at ligge et stykke ude i fremtiden. Men der arbejdes hen imod dette mål. Så er semantikken en vare der kan købes og sælges – og så er den for alvor nyttig.

Ole Togeby, f. 1947,
lektor i dansk sprog,
Københavns Universitet.

NOK

Nok er det et lille ord, men det kan vel nok betyde mange ting: *nok*. Ordet *nok* kan betyde forsikring: *stykket er nok værd at se*, løfte: *jeg skäl nok hjælpe dig*, forargelse: *det vil jeg nok sige*, indrømmelse: *nok se men ikke røre* og tilstrækkelighed: *nu kan det være nok*. Sådan står der i Nudansk ordbog.

Ordet er blandt de 100 hyppigste i sproget, og som de fleste andre hyppige ord, betyder det så mange forskellige ting at det er svært at se at det overhovedet betyder noget.

Denne artikel er et forsøg på at vise at *nok* faktisk har en kærne af betydning som går igen i de fleste forekomster. Det der varierer er blot hvilken plads ordet indtager i den betydningsmæssige konstruktion som en ytring udgør.

Ytringen som en kop

Men ytringen er med hensyn til betydning eller mening en temmelig indviklet konstruktion. Den kan bedst sammenlignes med en kop.. Som en kop består af noget stof (brændt ler og glasur) i en bestemt form, således består også en ytring af nogle ord i en bestemt rækkefølge. Det er formen og stoffet der bestemmer hvad koppen og ytringen *kan* fungere som.

Men hvad en kop rent faktisk fungerer som, det bestemmes også af dens placering. Hvis den ligger ned, kan den fx fungere som et »hul« i et spil minigolf, hvis den står på hovedet kan den fungere som bur for en fanget flue. Kun hvis den står normalt, fungerer den som beholder for en væske. Koppens faktiske funktion bestemmes altså ikke blot af dens stof og form, men også af hvilken del af koppens overflade der understøtter dens tyngdepunkt.

Sådan er det også med ytringer. De kan bestå af samme ord i samme rækkefølge, og alligevel kan de fungere på vidt forskellige måder hvis tyngdepunktet ligger forskellige steder.

Hun skal nok spise

Se fx på sætningen: *Hun skal nok spise.* Den kan have tyngdepunktet hvilende på forskellige dele og således betyde noget vidt forskelligt. Den kan være udtryk for en antagelse: *Hun skal nok spise (siden hun ikke kan lege)*, den kan være udtryk for en forarget vurdering: *Hun skal (vel) nok spise (den ædedolk)* om en der går igang med 9 syltetøjsmadder. Sætningen kan også være et løfte: *Hun skal nok spise (det lover jeg at sørge for).* Og endelig kan

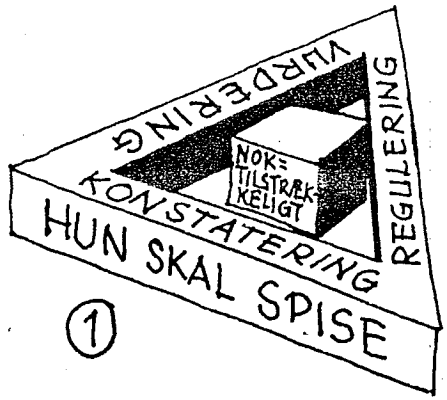

den være en indrømmelse: *Hun skal nok spise (men ikke foræde sig).*

Ordet *nok* spiller tydeligvis en rolle i denne variation i hvordan sætningen fungerer. Det skyldes at *nok* meningsmæssigt modificerer ytringens tyngdepunkt, som ikke kan ses på overfladen af ytringen (på ordene eller rækkefølgen), men som er der og som virker – forskelligt afhængigt af hvilke dele der understøtter den.

Men i alle funktionerne betyder *nok* 'tilstrækkeligt'. Denne betydning ses nok lettest hvor *nok* grammatisk lægger sig til et enkelt ord.

Tilstrækkelig

Betydningen 'tilstrækkelig' ser man let i eksempler som *hun skal spise nok, nu kan det være nok, han er klog nok til ikke at spise salat.* Ordet *nok* angiver altså at noget er tilfældet i tilstrækkelig grad til at noget andet er tilfældet. Ofte er dette andet underforstået, men man kan let indsætte det, hvis man har forstået sætningen: *spise nok*, nemlig til hun bliver sund og rask, *det kan være nok*, nemlig til at jeg ikke finder mig i det. (Se ill. 1.).

Betydningen 'tilstrækkelig' er også klar i et eksempel som *Han spiste klogt nok ikke af salaten* som betyder 'han var tilstrækkelig klog til ikke at spise af salaten' og 'det at han ikke spiste af salaten er tilstrækkeligt til at man kan kalde ham klog'.

I disse to typer af tilfælde lægger *nok* sig rent grammatisk til et enkelt ord og betegner meningsmæssigt at det er tilstrækkeligt. Mere indviklet bliver det når *nok* grammatisk lægger sig til hele sætningen.

Ytringens tyngdepunkt

Ligesom koppens tyngdepunkt kan hvile på toppen, bunden eller siden, således kan ytringens tyngdepunkt også hvile 3 forskellige steder: på det konstaterende, det vurderende eller det regulerende.

Hvis ytringens tyngdepunkt ligger på at det er en konstatering, som kan være sand eller falsk eller mere eller mindre sandsynlig, så angiver *nok* at noget er tilstrækkeligt sandsynligt til at man kan tro det, det betyder nærmest det samme som *jeg tror* eller *sandsynligvis. Hun skal nok spise (siden hun ikke kan lege)* betyder altså at 'det at hun ikke kan lege gør det tilstrækkeligt

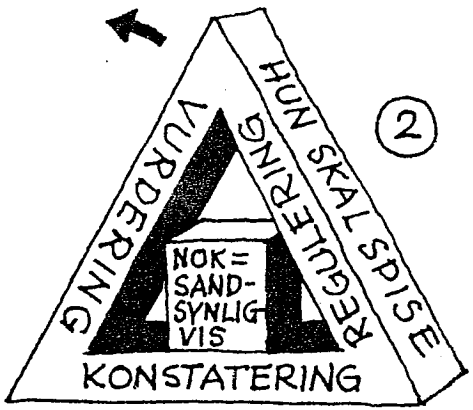

sandsynligt at hun skal spise til at jeg kan sige at jeg tror det'. (Se ill. 2.).

Mer' end nok

Ligger tyngdepunktet i ytringen derimod på at det er en vurdering, hvis der altså er tale om noget der er mere eller mindre end normalen, så betegner *nok* at det er tilstrækkeligt fra normalen til at man synes at det er for meget og bør bemærkes.

Hun skal (vel) nok spise (den ædedolk) betyder altså 'der er lige præcis tilstrækkelige grunde til at synes at det er for meget hun skal spise' eller *sandelig*. Det er det man finder i eksempler som: *I drikker nok øller. Den er nok værd at se på.* I de fleste tilfælde hvor ytringens tyngdepunkt ligger på det vurderende, kan man indsætte et *vel* og dermed understrege det overdrevne: *hun skal vel nok spise, I drikker vel nok øller.* Uden *vel* betyder *nok* så 'lige præcis tilstrækkelig til at jeg synes det er for meget'. (Se ill. 3.).

Vil du ikke nok

Hvis ytringens tyngdepunkt ligger på det regulerende, regulerer ytringen forholdet mellem taler og lytter, fx ved ordre eller løfte. Så betegner *nok* at der er tilstrækkelig tilskyndelse til at forholdet bliver reguleret. *Hun skal nok spise (det lover jeg at sørge for)*, betyder altså 'du har i tilstrækkelig grad gjort det nødvendigt at sørge for at hun spiser til at jeg må love at sørge for det' eller *visselig*. Det er altså nærmest en forstærkelse af løftet. Således fungerer *nok* i forbindelse med de fleste mådesudsagnsord hvis tyngdepunktet ligger på det regulerende. (Se ill. 4.).

Vil du ikke gå kan være et regulært spørgsmål (hvor der forventes svaret *jo*) eller en opfordring. *Men vil du ikke nok gå* kan kun være en kraftig opfordring. Man kan heller ikke have *nok* i spørgeformede sætninger der ikke er regulerende, man kan ikke sige: *Er huset ikke nok 10 meter højt?*

Et løfte er jo et svar på en bøn eller opfordring og *nok* betegner ved løfter at bønnen eller opfordringen har været tilstrækkelig kraftig.

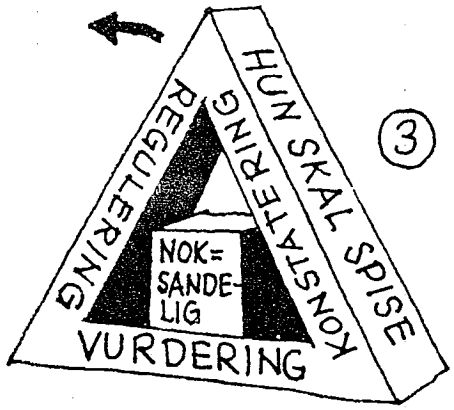

Jeg ved nok

Altså: *nok* betyder altid 'tilstrækkelig'. Hvis det grammatisk lægger sig til et enkelt ord føjer *nok* betydningen 'i tilstrækkelig grad' til ordets betydning: *sove nok, klogt nok.* Hvis *nok* lægger sig til hele sætningen, kan tyngdepunktet ligge forskelligt, men *nok* angiver at noget er tilstrækkeligt til at man netop kan lade tyngdepunktet ligge der. *Nok* kan betyde: 'tilstrækkeligt sandsynligt til at man kan tro', 'tilstrækkelige grunde til at man kan synes' eller 'tilstrækkelig tilskyndelse til at man kan love'. *Nok* knytter sig altså hvergang til ytringens tyngdepunkt, men vel at mærke kun hvis det ikke kan ses. Som koppens tyngdepunkt ligger et sted hvor der ikke er noget stof, således ligger ytrin-

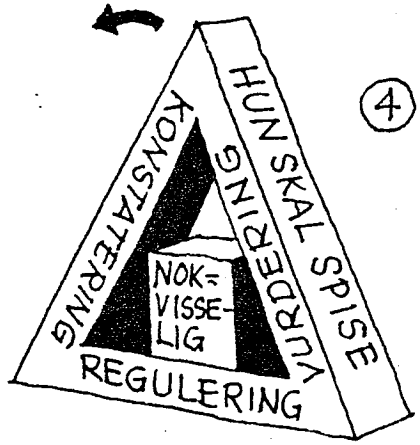

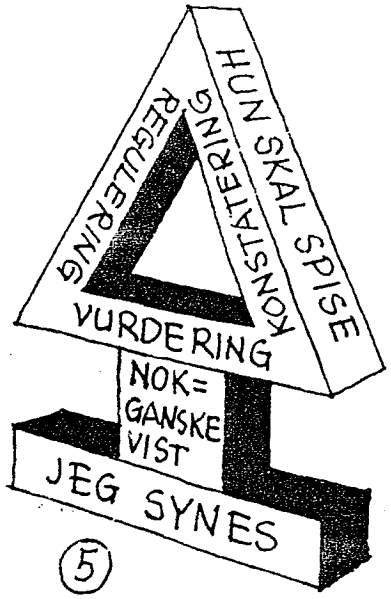

gens tyngdepunkt også ofte steder hvor der ikke er nogen ord. Alligevel kan tyngdepunktet virke. Således også med ytringens tyngdepunkt.

Men i ytringen *kan* man også gøre tyngdepunktet synligt, man kan fx sige: *Jeg ved at hun skal komme, Jeg synes at hun spiser for meget* eller *jeg lover at komme.* Og i disse sætninger med synligt tyngdepunkt, kan *nok* ikke betyde det ovenfor beskrevne. *Jeg ved nok at hun skal komme* betyder ikke 'jeg tror'. *Jeg synes nok* betyder ikke 'der er grund til at synes' og *jeg lover nok* betyder ikke 'du har bedt tilstrækkeligt'. Det er på en måde en betingelse for *nok*s betydning at ytringens tyngdepunkt ikke er synligt. (Se ill. 5.).

Ganske vist

I sætninger som *jeg ved nok, jeg synes nok, jeg lover nok* flytter *nok* så at sige tyngdepunktet uden for sætningen således at betydningen bliver 'det er tilstrækkeligt at jeg ved det . . ., det er tilstrækkelig at jeg synes det, det er tilstrækkeligt at jeg lover det'. Derved får man den indrømmende sætning som kræver en eftersætning der angiver hvad der så til gengæld er for meget: *jeg ved nok at hun skal spise, men ikke at hun skal spise op, jeg synes nok den er sød, men jeg vil ikke købe den, jeg lover nok at komme, men ikke hver dag.* Her betyder *nok* nærmest *ganske vist* og gør sætningen til en del af en større helhed. Denne betydning findes også i eksempler som: *nok se men ikke røre, den er nok god, men ikke god nok.*

Nok engang

Nok har *nok* en enkelt betydning, men ikke enkel(t) nok. For der findes faktisk ét *nok* der ikke betyder tilstrækkelig, nemlig i

Jørgen, Jørgen Jyde, sejled' i en gryde, gryden sprang, Jørgen sang: »Moar, Moar« nok engang. Her betyder *nok* 'endnu'. Og det har ikke noget med det andet at gøre.

Men bortset fra det, betyder *nok* altid 'tilstrækkeligt'. Og takket være denne enkelte betydning kan man få øje på nogle af hemmelighederne ved den betydningskonstruktion en ytring er. Den består nemlig dels af en overfladestruktur som udgøres af ordene og deres rækkefølge, dels af et tyngdepunkt, som ofte er usynligt, og som kan hvile på forskellige sider af ytringen: det konstaterende, det vurderende eller det regulerende. Det raffinerede ved *nok* er så at det meningsmæssigt kun virker på usynlige tyngdepunkter, men til gengæld i bestyrkende retning. Nok om det.

Ole Togeby,
f. 1947, lektor i dansk
Københavns Universitet.

Tekstlingvistik

Tekstlingvistik er læren om efter hvilke regler man laver tekster. Tekster er (en eller oftest flere) sætninger der hænger sammen og som fungerer som én meddelelse i en situation.

Derfor omfatter tekstlingvistikken faktisk både grammatikken, som er læren om sætningernes opbygning, og semantikken, der ofte bestemmes som læren om sætningernes indhold. Man kan også sige at grammatik og semantik er hjælpediscipliner i tekstlingvistikken.

Men tekstlingvistikken handler om andet og mere end sætningernes opbygning og indhold. Den handler også om forholdene mellem sætningerne, og om forholdet mellem helheden af sætninger og afsenderen og modtageren. Derfor er der også nogle der kalder det tekstpragmatik. Det er også rigtigt at man ikke kan beskrive sammenhængen mellem sætningerne uden at se hvorledes sætningerne forholder sig til hvad samtalepartnerne ved og vil, men i modsætning til pragmatikken betoner tekstlingvistikken forholdene inde i teksten og hvordan de er bestemt af forhold uden for den. Pragmatikken betoner snarere forholdene uden for den og ser tekstlige forhold som eksempler eller dokumentation. Tekstlingvistikken er på den måde en hjælpedisciplin for pragmatikken.

De gamle grækere

Allerede de gamle grækere lavede tekstlingvistik – de kaldte det bare ikke sådan. Men den gamle retorik behandlede lige præcis reglerne for hvordan man lavede tekster. Den omfattede også både hvordan man opbyggede sætninger, hvordan man fandt på de rigtige argumenter, hvordan man opbyggede teksten, og hvordan man fremførte sin tale. Således har både Aristoteles, Qvintillian og Cicero nærmest skrevet lærebøger i tekstlingvistik, men siden er ideen om enheden mellem alle disse dele gået tabt, og man har i middelalderen fået en særlig og selvstændig grammatik med øvelser i bøjning som vi kender det, og en stilistik ved siden af. Man kan derfor se tekstlingvistikken som et forsøg på at genskabe den gamle enhed mellem mange deldiscipliner: grammatik, logik, stilistik, talelære.

Artificiel intelligens

Også inden for en af de nyeste videnskaber laver man tekstlingvistik. Der findes overalt folk der arbejder på at få datamater til at fungere i de situationer hvor mennesker taler, fx at få datamater til at interviewe patienter og stille diagnose, eller at få datamater til at konversere eller oversætte. Denne disciplin hedder artificiel eller kunstig intelligens. Og disse folk arbejder faktisk også lige præcis med problemet om efter hvilke regler tekster konstrueres. Man har endnu ikke løst problemet om at få datamater til at konstruere korrekte sætninger. Men man er faktisk nået et stykke vej med hensyn til at få dem til at sætte sætninger sammen. Tekstlingvistik laves altså på de fleste universiteter i verden: på de sprogvidenskabelige institutter, på de psykologiske og datalogiske institutter og endelig på de litteraturvidenskabelige institutter.

Også litteraturvidenskaben behandler teorier om hvordan meningen af en tekst bliver til. Oftest interesserer litteraturforskere sig mest for litterære eller skønlitterære tekster, og mest for at analysere dem, mindre for at producere dem, men problemerne er de samme og resultaterne fra litteraturvidenskaben kan bruges i tekstlingvistikken og omvendt.

En tekst

Hvad er det da for regler man laver tekster efter, og som tekstlingvistikken handler om? For at vise det vil jeg tage en tekst som eksempel og så undersøge hvilke regler den følger:

1

Mestertyven Pylle

Der var engang en mester tyv, som hed Pylle. Han stjal alt, hvad der var værd at stjæle.

Der var engang han stjal en Saab og en Fiat 600. Han kørte dem ind på sin parkeringsplads og gik op i seng.

Da han næste morgen skulle ud og køre i dem, var de blevet stjålet af mestertyven Polle.

Han kørte dem hen til sit hus og gik i seng til om aftenen, da skulle han ud og stjæle.

Da han om aftenen vågnede og skulle ud, var bilerne borte. Det var betjent Nulle, der havde taget dem med hen på politistationen.

Så gik mestertyven Polle hen og klagede til overbetjent Kylle og sagde at Nulle havde stjålet hans biler.

Så blev Nulle sat i fængsel.

dreng 4. klasse
Hindbærbrus og kragetæer 10.

Sammenhæng

Den første regel for tekster er den at delene skal hænge sammen. Det er altså ikke nok at hver enkelt sætning i sig selv er korrekt konstrueret, der skal også være sammenhæng mellem dem. Prøv at se på følgende ændrede udgave af historien. Man kunne tænke sig at den var lavet af en datamat der kunne konstruere korrekte sætninger, men som ikke havde fået indbygget nogen regel om sammenhæng:

2

Der var engang en mestertyv der hed Pylle. Så kunne børnene ikke gå i skole mere. De kunne huske hvordan der lå papir i en forretning, sammen med nogle glaskugler. Da han kom hjem om aftenen, tænkte julemanden ikke så lidt over det pigen havde ønsket sig . . .

Hver sætning er i orden, men de udgør ikke tilsammen en tekst. Den vigtigste form for sammenhæng i ægte tekster består i at de handler om de samme personer og ting. Historien om mestertyven Pylle handler fx om Pylle, Polle, Nulle og Kylle, om en Saab og en Fiat 600. Da historien er et stykke skønlitteratur, eksisterer personerne ikke i virkeligheden, men de eksisterer i den verden som teksten er et billede af, og den ligner i mange forhold den verden vi andre lever i. Tiden går og biler bliver stående hvor de står indtil nogen flytter dem. I hver enkelt sætning i teksten refereres der altså til nogen eller noget som hører hjemme i samme verden. Det der refereres til kunne kaldes referenterne eller tekstreferenterne. Det der først og fremmest skaber sammenhæng, det er altså at der i alle sætningerne refereres til den samme verden med de samme referenter i.

Samme handling

Det er imidlertid ikke tilstrækkeligt at der i hver sætning henvises til de samme referenter. Det der siges om visse referenter skal også hænge sammen. De tilstande, processer og handlinger som referenterne indgår i skal have noget med hinanden at gøre. Har de ikke det hænger teksten alligevel ikke sammen.

3
Der var engang en mestertyv der hed Pylle. Han var 163 cm høj, og han havde et ar på højre kind. Han stjal en gang en Saab. Saab'en havde forhjulstræk og 56 HK. Den var blevet repareret efter en fejl i motorophænget. Den var blevet lavet på Saabs fabrikker i Göteborg i 1967. Man kunne ikke opspore produktionsmåneden.

Han kørte den ind på sin parkeringsplads og gik i seng. Han sov alene i en køjeseng, og han havde blåt dynebetræk på . . .

Historien er måske ikke helt umulig sådan, men den vil i alle tilfælde være mærkelig. Man skulle i det mindste vente at der senere i historien ville komme noget mere om fejlen i motorophænget. Omvendt kan man se i hvor høj grad historien om Mestertyven faktisk handler om det samme i alle sætningerne. Ikke blot om de 4 personer og de to biler, men også om at eje og at stjæle, og at blive straffet for det. Den handler derimod ikke om fart, tekniske finesser, trafikproblemer eller smarte metoder ved biltyveri – hvad den jo også kunne have gjort med de personer.

Nyt og gammelt

Hvis vi fortsætter tankeeksperimentet fra før, så kunne man forestille sig at man fik en datamat til ikke blot at producere acceptable sætninger, men også sætninger med samme personer og ting og samme handling. Alligevel ville der ikke komme acceptable tekster ud af det. For så kunne de fx lave følgende sætningsrække.

4
Så blev Nulle sat i fængsel. Han sagde at Nulle havde stjålet hans biler, og så gik mestertyven Polle hen og klagede til overbetjent Kylle.

Det var betjent Nulle der havde taget dem hen på politistationen. Bilerne var borte, da han om aftenen skulle ud og vågnede . . .

Det der ikke tages hensyn til i denne sammenstilling af sætninger, det er hvad der er kendt og gammel information for modtageren, og hvad der er nyt. Det er altså ikke nok at sætningerne handler om de samme personer og ting, der må også i omtalen af dem tages hensyn til om det er første gang de optræder eller om læseren kender dem fra før. Derfor begynder den ægte Mestertyv-historie også med at fortælle at der eksisterede en mestertyv. I anden og tredje sætning kan man så henvise til samme mestertyv med *han*.

Forgrund og baggrund

Det er dog ikke kun et spørgsmål om nyt og gammelt. Det er også et spørgsmål om personen eller tingen er i forgrunden af den handling som sætningen skildrer eller i baggrunden. Selvom personen er kendt af læseren kan man ikke henvise fx til Polle hvis han i foregående sætning har stået i baggrunden, se fx fra den ægte historie, nr. 1:

Da han (Polle) om aftenen vågnede og skulle ud, var bilerne borte. Det var betjent Nulle, der havde taget dem med hen på politistationen.

Så gik mestertyven Polle . . .

Her kunne der ikke have stået *han* for *mestertyven Polle.*

Det har også noget med forgrund og baggrund at gøre når der står *Det var betjent Nulle der havde taget dem . . .* I stedet for fx *Nulle havde taget dem.* Sætningskløvning – som den brugte konstruktion hedder – bruges nemlig kun når den gamle kendte Nulle sættes i forgrunden med det også kendte faktum i baggrunden at en eller anden måtte have fjernet bilerne. Sætningen *Det var Nulle der havde taget dem . . .* er altså nærmest en sætning der flytter om med kendte informationer på tekstens scene.

Forudsætning og mulighed

Antag at vi også kan indkode alle regler om ny og gammel information og om forgrund og baggrund i vores datamaskine. Alligevel ville den ikke kunne producere acceptable tekster endnu:

5
Der var engang en betjent der hed Nulle. Han blev sat i fængsel. Mestertyven Polle sagde at han havde stjålet hans biler og klagede til overbetjent Kylle.

Betjent Nulle havde taget bilerne hen på politistationen. De var borte da Polle om aftenen skulle ud og vågnede. Da skulle han ud og stjæle. Han gik i seng til om aftenen og kørte bilerne hen til sit hus . . .

Stadig er der noget galt. Den der laver tekster må altså ikke blot tage hensyn til om personerne er kendte eller ej, i forgrund eller baggrund, men også om forudsætningerne for hvad de gør er i orden. Det er fx en forudsætning for at kunne vågne at man sover. Derfor kan man ikke gå i seng efter at man er vågnet. Det må være før. På samme måde er det en forudsætning for at kunne køre i en bil at bilen er der. Derfor giver det ikke mening at der står at Polle kørte bilerne hen til sit hus efter at der har stået at de var borte. I en tekst udgør den ene sætning forudsætningen for det der omtales i den næste sætning. Man kan også sige at den ene sætning muliggør at den næste bliver meningsfuld. Der er altså en række regler om hvilken rækkefølge sætninger skal komme i og hvad modtageren må have fået at vide for at noget andet kan blive forståeligt. Vigtigst blandt disse regler er den om forudsætninger.

Årsag og specifikation

Andre regler om sætningernes rækkefølge handler ikke om sætningernes forudsætninger, men om den meningsmæssige sammenhæng mellem det der omtales i to sætninger der følger efter hinanden i en tekst. Den hyppigste sammenhæng mellem to handlinger eller begivenheder er nok årsagssammenhængen. Det kan fx være en foranledning: Det at Nulle i tekst 1 havde taget bilerne med hen på stationen foranledigede Polle til at klage til Overpolitimester Kylle. Det ligger i teksten – selvom det ikke står der, der står faktisk kun: *Så gik mestertyven Polle hen og klagede . . .* En eller anden sammenhæng forventer man nemlig altid at der er – og det er den mest nærliggende. Og Polles klage foranlediger Kylle til at sætte Nulle i fængsel. Der kan også være tale om en hensigt. Når Polle fx kører bilerne hen til sit hus er det for at han selv kan gå i seng. Og når han går i seng om dagen er det for at kunne være vågen om aftenen og om natten. Endelig kan der også være tale om rent fysisk årsag og virkning. Når bilerne er væk, skyldes det at Nulle har taget dem.

En anden vigtig sammenhæng mellem sætninger er den at den ene er en specifikation af den foregående, eller en sammenfatning af de foregående. Det findes også i historien om Mestertyven.

Der var engang en mestertyv der hed Pylle. Han stjal alt, hvad der var værd at stjæle. Der var engang han stjal en Saab og en Fiat 600.

Det sidste er et eksempel, eller en specifikation af det foregående mere generelle: *Han stjal alt . . .*

Ud over disse meningsmæssige forbindelser mellem sætningerne vil man i mere argumenterende tekster kunne finde at den ene sætning tjener som begrundelse for hvad der står i den foregående. Begrundelsen for at Polle klager er fx at han siger at Nulle har stjålet bilerne.

Datamater og færdigheder

Og her slutter det lille tankeeksperiment om hvad man kunne tænke sig at man kunne få en datamat til. Når det er nødvendigt overhovedet at lave dette tankeeksperiment, skyldes det at de regler som jeg ville fremstille, og som tekstlingvistikken handler om, er regler som vi alle behersker, men som vi ikke kender. Det er noget vi må kunne uden at kende.

For at lære det at kende som vi faktisk kan, må man forestille sig én der ikke kan, fx en datamat. En stor del af tekstlingvistikken består altså i at gøre det vi kan til noget vi også kender og kan formulere. Den færdighed som vi alle har i at lave tekster og bedømme om nogle sætninger er en tekst, den kan man kun give en datamat hvis man også kan formulere de regler som vi ubevidst følger.

Ideologier og hensigter

Tankeeksperimentet om datamaskinen må holde op her fordi vi er nået til grænsen for hvad maskiner kan. Det er med vores nuværende viden ikke muligt at formulere reglerne for hvordan man konstruerer acceptable sætninger så en datamat kunne gøre det. Man kan heller ikke helt præcist formulere nogen af de andre regler: reglen om samme personer, reglen om samme handling, reglen om nyt og gammelt og om forgrund og baggrund, reglerne om forudsætning, årsag og specifikation. Men man kunne godt forestille sig at man engang med tiden ville kunne formulere regler om alle disse ting. Men alligevel ville datamaten ikke kunne lave den historie som drengen fra 4. klasse har lavet.

For alle tekster bliver altid produceret med en bestemt hensigt, og den giver udtryk for forfatterens verdensbillede på en eller anden måde. Hensigten med historien om mestertyven er ikke særlig præcis, fordi det er en skønlitterær historie. Hensigten med sådan en type tekst er vel netop at formidle et verdensbillede eller en ideologi.

Tyv over tyv

Verdensbilledet i historien *Mestertyven* ligner som nævnt på mange måder den virkelige verden. Hvis man ved tekstlingvistikkens beskrivelse af reglerne for tekster undersøger hvori den afviger, så kan man finde ud af hvilken person eller ting som er hovedsagen, som optræder i de fleste sætninger. Det er ikke nogen af personerne, men de to biler. Den første tyv glider i baggrunden for den anden, den anden for betjenten, og han slutter i fængsel.

Men bilerne følger vi hele vejen. Teksten handler om ejendomsretten i samfundet. Den siger hvorfor man har ejendomsret. For hvis folk bare stjal hvad de havde brug for, så ville ingen kunne have og bruge sine ting, heller ikke mestertyvene. Men teksten viser også at det egentlig ikke er politiet der opretholder ejendomsretten. For i historien kan heller ikke politiet føle sig sikre, de bliver meldt til politiet når de fjerner de stjålne biler. Der er tyv over tyv, politi over tyv og politi over politi. Historien er så at sige et tankeeksperiment om hvad der ville ske hvis det kun kom an på at være smart og stærk. Af det absurde i historien fremgår det så, at sådan bør det ikke være. Historien har altså en holdning til hvordan vores verden bør være ved at fremstille en karikatur af den. Det kunne man kalde den verdensbillede eller ideologi.

Verdensbilledet eller ideologien kan drengen fra 4. klasse skabe, men det kan datamaskinen ikke. Den vil kun kunne gentage det som man har indkodet i den. Og da ideologien eller verdensbilledet lige præcis er det der var formålet med teksten, og læserens formål med at læse den, så vil en datamaskine aldrig kunne præstere hvad den 4. klasses dreng har gjort, at skrive en lille historie.

Afsløring og færdighedstræning

Hvad skal man da bruge hele denne videnskabsdisciplin til, når man alligevel ikke kan få maskiner til at lave historier? Så vidt jeg kan se kan den være nyttig på to forskellige måder. For det første kan den bruges til at afdække ideologien i tekster. Både for forskere, skoleelever og almindelige mennesker i hverdagen kan det være nyttigt at kende til nogle af de regler som tekster produceres efter. Derved kan man lettere trænge om bag teksten og finde hensigten med den. Nogle tekster er lige til – der står hvad afsenderen vil med den og hvad modtageren kan bruge den til. Andre tekster er mere kringlede. Afsenderen skjuler måske sin virkelige hensigt for at opnå fordele, eller er så ubehjælpsom at det ikke fremgår hvad modtageren kan bruge teksten til, fx i de fleste reklamer, kontrakter, breve fra offentlige kontorer, politikeres taler. I disse tilfælde kan det være godt at have lidt kendskab til de regler som tekster er bygget op efter.

Denne viden kan man også bruge når man går i biografen eller læser en bog.

Men der er også en anden side. Det er sådan i vores samfund at kun en meget lille del af befolkningen deltager i den offentlige debat som skulle være grundlaget for demokratiet. I en svensk undersøgelse fandt man således at 90 % af befolkningen aldrig gennem skriftlig argumentation har påvirket eller forsøgt at påvirke den politiske målsætning. Der kan selvfølgelig være mange grunde til dette, først og fremmest at det ville være håbløst at gøre det. Men en mindre del af årsagen er nok usikkerhed over for det at skrive. Derfor er det også en del af den demokratiske proces at alle føler sig sikre i at formulere sig, skriftligt og mundtligt.

Stavefejl og tekster

Alle lærer jo at skrive i skolen – kunne man svare. Ja det er rigtigt, men i skoleundervisningen lægges der mere vægt på stavning og grammatisk korrekthed end på tekstlingvistiske regler. Jeg tror at en del af folks usikkerhed ved at formulere sig offentligt skriftligt, skyldes – dels mangel på lejligheder til at gøre det – dels mangel på kendskab til at det sker efter regler lige som stavning. Som sagt er det jo noget mange kan uden at kende det. Det lærerne i skoleundervisningen kan arbejde med er derfor mere at lade børnene øve sig og blive sikre end egentlig at lære dem noget. Men det er vigtigt og derved kan de tekstlingvistiske regler også bruges som et middel for eleverne til at lære deres egne forudsætninger at kende.

De kan lære at kende hvilke regler de faktisk kan følge. Mestertyvens forfatter kan dem, men kender dem ikke, og der vil komme en situation hvor han derfor ikke tør følge dem. Lærer man ham dem at kende, vil han både kunne dem og turde bruge dem.

Ole Togeby, f. 1947
lektor i dansk sprog
Københavns Universitet

sammensatte ord (*farbror, skrivebordet*) i tabel 2. Man ser endvidere, at der i modsætning til tabel 1 optræder en del navne i tabel 2.

I lighed med tabel 1 er der i tabel 2 en del homografer, men i modsætning til forholdene ved de allerhyppigste ord, hvor det ofte er sådan, at én af læsemåderne helt dominerer forekomsterne, må man for ordene i tabel 2 være lidt mere varsom. Det kan være vanskeligt at vide, om én læsemåde vil dominere forekomsterne og da hvilken. Tekstordet *ladet* kan f.eks. være datids tillægsform af det uregelmæssige udsagnsord *lade* (*lade, lader, lod, ladet)* datids tillægsform af det regelmæssige udsagnsord *lade (lade, lader, ladede, ladet),* eller bestemt form ental af navneordet *lad.* Af de 16 forekomster er 1 navneordet, 4 det regelmæssige udsagnsord og 11 det uregelmæssige udsagnsord.

Af andre homografer i tabel 2 kan man nævne *bekendt* (*en bekendt, at være bekendt, har bekendt*), *blade* (at *blade, nogle blade*), *føre* (*at føre, et føre), skade (at skade, en skade), sko, tyve* og *frygt*. Det overlades til læseren at finde læsemåder for de sidste homografer.

Brug af oplysninger om ords hyppighed

I denne artikel har vi fortrinsvis brugt ordet *hyppig* om ord, der forekommer mange gange i vores materiale. Det, der egentlig interesserer os, er imidlertid ords *almindelighed.* Vi mener, at de ord i hver af vores tekstarter, der har en hyppighed på 4 eller derover, er almindelige i tekstarten.

Den metode, man kan anbefale, til at finde ord, der er almindelige i mere end en enkelt tekstart, er at finde de hyppigste ord i en række tekstarter, der er sammensat på samme måde som vores. Ord, der er hyppige i flere tekstarter, kan antages at være almindelige, især hvis tekstarterne omfatter de mest brugte tekster.

Man kan bruge oplysninger om almindelighed, når man skal udforme lærebøger i dansk, både for udlændinge og for danske skoleelever. De første virkeligt store hyppighedsundersøgelser på dansk (A. Noesgaard, 1934) blev netop lavet med henblik på staveundervisning i skolen.

I undersøgelser af teksters sværhedsgrad kan man også bruge lister over almindelige ord som udgangspunkt: det vil være et tegn på, at en tekst er vanskelig, hvis en stor del af den optages af ord, der ikke er almindelige.

Oplysninger om hyppighed kan bruges, når man diskuterer, om man evt. skal ændre stavningen af et ord, fordi en ny konkurrerende stavemåde synes at have bredt sig.

Som vi har set, kan man bruge hyppighedsundersøgelser til at sammenligne tekstarter. Man kan også benytte hyppighedsundersøgelser til at karakterisere en forfatters sprog, idet man kan sammenligne en hyppighedsliste over ordene i forfatterens produktion med hyppighedslisten for den relevante tekstart.

Men ligegyldigt hvad man vil bruge hyppighedslister til, er det vigtigste at sikre sig, at de er udarbejdet på en måde, så man kan bruge deres resultater. Vi mener, at vores metode er den eneste rigtige, hvis man vil finde de mest brugte ord.

Bente Maegaard, f. 1945,
lektor i anv. og mat. lingvistik,
Hanne Ruus, f. 1943,
lektor i dansk sprog,
Københavns Universitet.

KONSEKVENT KOMMA

Komma kan godt bruges til fornuftige ting. Man kan bruge kommaer til at artikulere meningen med det man skriver; man får altså sin meddelelse bedre igennem hvis man sætter gode kommaer.

Der findes to kommateringssystemer som siden 1918 har været tilladt i skolen: grammatisk kommatering og pausekommatering. Men en række funktioner har de to systemer fælles. Kommaer bruges til mellem to punktummer at markere hvor en meningsmæssig selvstændig del holder op og en anden begynder. Fx markerer kommaer hvad der står helt selvstændigt inden for sætningen, fx tiltaleord:

God dag, børn !

Lov mig nu, Poul, at være forsigtig !

Helt selvstændige og uafhængige af det andet er parentetiske led, hvad enten de er sætninger eller ej:

Jensen, den gamle gartner, var her i går.

Jensen, som tidligere har været gartner hos os, var her i går.

Jeg troede, sandt at sige, ikke et ord.

Spørgsmålet er, tror jeg, vanskeligt at besvare straks.

Parentetiske sætninger kan kendes på at man altid kan indsætte et *forøvrigt* i dem:

Jensen, som forøvrigt tidligere har været gartner hos os, var her i går.

Andre størrelser end sætninger kan være parentetiske, fx navnetillæg og efterhængte tilføjelser og specifikationer:

Den største danske å, Gudenåen, løber forbi Silkeborg.

Han er altid ude, enten i teatret eller i klubben.

Alle morede sig, navnlig over klovnenummeret.

Hun er ikke syg, vel ?

Regningen er på 20 kr., alt iberegnet.

Hun kom hjem, våd til skindet.

Hun er syg, eller i det mindste utilpas.

Fælles for de to kommasystemer er også reglerne om opremsningskomma, om komma mellem to helsætninger (hovedsætninger) der er i modsætning til hinanden, og reglen om at komma sættes for at undgå misforståelser.

Man sætter komma mellem sideordnede led hvis der ikke står noget bindeord (*og, eller*) eller hvis der står *men, dels....dels, snart....snart*:

Han købte kartofler, gulerødder og blomkål.

Skabet er dels for dyrt, dels for stort.

Han var snart højt oppe, snart igen langt nede.

To helsætninger inden for samme punktum kan være helt selvstændige, især hvis de står i modsætning til hinanden:

I går rejste min bror, i morgen følger jeg efter.

Datteren er i lære, sønnen går i skole endnu.

Endelig kan man bruge komma til at undgå misforståelser med:

Jeg havde bestemt, sammen med mine børn at cykle derhen.

Han lovede, ikke at komme.

Han lovede ikke, at komme.

Alle disse regler er fælles for de to kommasystemer. De er lette at bruge,

for kommaet sættes hvor der i talen eller oplæsning er pause, ændring af tonehøjde, stemmestyrke eller tempo. I skriften udtrykker man altså meningsmæssigt selvstændige dele med komma, i talen med lydlige skel. Det er lettere for læseren at forstå at en meningsmæssig del er selvstændig eller at en information er parentetisk når det er markeret med komma.

Ledsætninger

Men så findes der i det grammatiske kommateringssystem en regel der hedder: *komma bruges til at afgrænse bisætninger* (Retskrivningsordbog § 38 b). Det er denne regel der skaber de fleste problemer folk har med kommaer. Den kræver nemlig ikke blot at man ved hvad en bisætning er og kan finde den, men også at man præcist kan se hvor dens grænser går.

Normalt finder man bisætningerne efter kryds-og-bolle-metoden; man sætter bolle under hvert udsagnsled (dvs. udsagnsord der står i nutid, datid eller bydemåde) og kryds under det eller de tilhørende grundled, og hvergang man har et kryds og en bolle, skal der være kommaer omkring.

Dette er i og for sig godt nok. Men der indsniger sig meget let en misforståelse her. De fleste forestiller sig vist at en bisætning kan sættes efter (eller før) en hovedsætning som en bivogn efter et lokomotiv, eller en anhænger efter en bil. Hovedsætningen kan køre alene, det kan bisætningen ikke, den må altid have en hovedsætning at hægte sig på. Det er ikke en rigtig opfattelse af hvad en bisætning er.

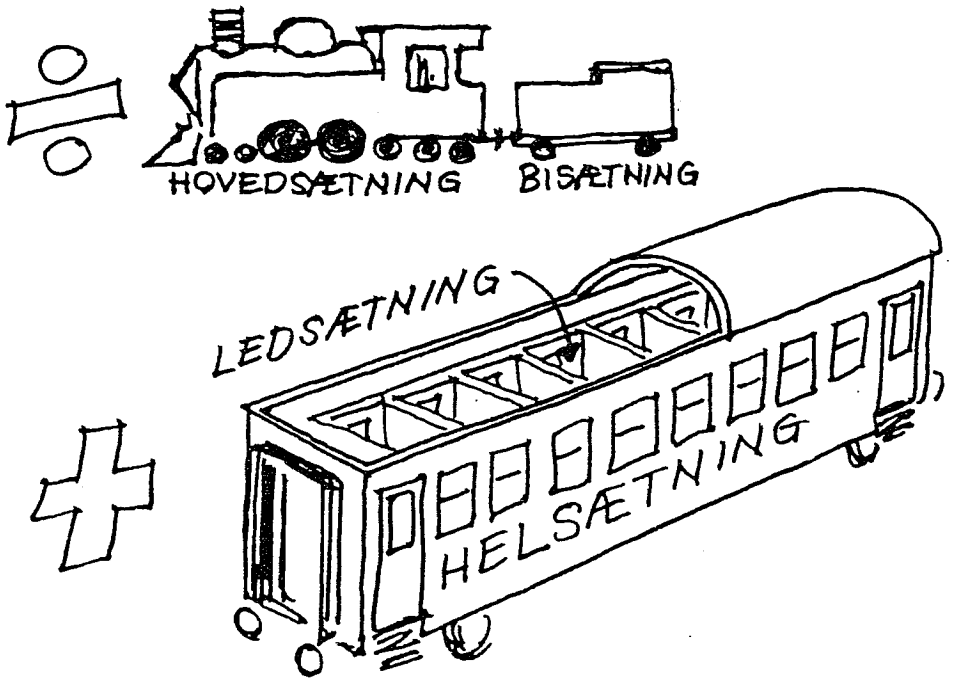

En bisætning er ikke defineret som en sætning der ikke kan stå alene (der findes også hovedsætninger som ikke kan stå alene); en bisætning er defineret som en sætning der er led i en anden sætning. Derfor er det måske også bedre at kalde det for en *ledsætning*. Tag et eksempel:

Hun så at han kom.

Så er udsagnsled, *hun* er grundled, og hvad så hun? *at han kom* er genstandsled for *så*. *At han kom* er imidlertid også i sig selv en sætning med udsagnsled, *kom,* og grundled, *han*. Denne sætning er en ledsætning fordi den er led, genstandsled, i en anden sætning. Den anden sætning kan man så kalde *helsætning* (i stedet for *hovedsætning*), og den består selvfølgelig ikke kun af grundled og udsagnsled, men også af det tredje led genstandsleddet; helsætningen lyder altså: *hun så at han kom.* Ledsætninger der er led i andre sætninger er også dele af andre sætninger, de er inden i andre sætninger. En ledsætning er ikke som en bivogn til et lokomotiv men som en kupé i en togvogn, som et værelse i et hus eller som en arm på et menneske.

Konsekvent komma

Lad os så prøve at følge reglen fra Retskrivningsordbogen på et af dens egne eksempler:

> ,Da krigen medførte, at regeringen pålagde nye skatter,,, og da skattebyrden i forvejen var stor, kan man ikke undre sig over, at borgerne klagede sig,, og at stemningen idet hele taget var trykket.

Det kræver måske et par kommentarer: *at regeringen pålagde nye skatter* er en ledsætning, vi sætter kommaer på hver side af den for at afgrænse den: *Da krigen medførte, at regeringen pålagde nye skatter, og da....* Dette er imidlertid i sig selv en ledsætning, den er årsagsledsætning i den helsætning der har *kan man ikke* som udsagnsled og grundled. Denne større ledsætning skal der også kommaer omkring: *,da krigen medførte, at regeringen pålagde nye skatter,, og da....* - Og sådan hele vejen, den er god nok. Tag et andet, lidt mere kompliceret eksempel:

> Der kom tre bedragere til en konge og sagde, at de var ganske fortrinlige mestre i at forfærdige tøjer,,og at de i særdeleshed kunne forfærdige et slags tøj, som kunne ses af enhver, der var søn af den fader, alle mente, han havde,,,men aldrig af den, som ikke var søn af den fader, man anså for hans,,,,.

Kommentar: *,han havde,* er en ledsætning som afgrænses af kommaer -, *alle mente, han havde,,* er den sætning den første er led i, men også i sig selv en ledsætning - *,der var søn af den fader, alle mente, han havde,,,* - osv.

Dette ville være at følge reglen i Retskrivningsordbogen konsekvent. At afgrænse en bisætning med kommaer kan ikke betyde andet end at sætte kommaer på hver side af den - og det må gælde på præcis samme måde for hver eneste bisætning (ledsætning) i teksten. Sådan er konsekvent komma.

Psykologisk realitet

Denne konsekvente måde at sætte komaer på ville også være en yderst rimelig funktionel måde at sætte kommaer på. Antallet af kommaer angiver nem-

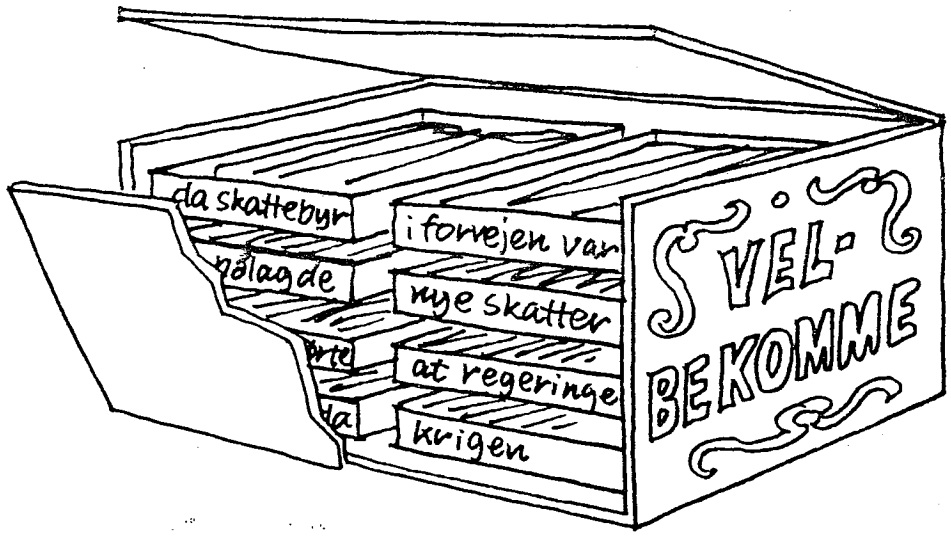

KORTTIDSHUKOMMELSEN

lig stort set hvor stor pausen på det pågældende sted skal være, og hvor tydeligt toneændringen og temposkiftet skal være. Det hænger sammen med at kommaerne afspejler psykologiske realiteter ved læsningen.

Sprogpsykologer regner med at man når man læser en tekst benytter sig af to forskellige hukommelsessystemer: en langtidshukommelse der er indrettet som et spisekammer; man kan have ordene og deres betydning på lager og kan tage dem frem når man skal spise dem. Derudover bruger man en korttidshukommelse der er indrettet som en madkasse; hvad man kommer sidst ned i den, må man tage først op, og det der kommer først ned, kommer sidst op.

Korttidshukommelsen bruges til at opbevare de første ord i en sætning og deres betydninger indtil man i læsningen er kommet hen til de ord som skal forbindes med for at give mening uden det navneord det lægger sig til, et biled giver ikke mening uden det udsagnsled det lægger sig til, og et grundled giver ikke mening uden det udsagnsled det hører sammen med ligesom et udsagnsled ikke giver mening uden det grundled det hører sammen med.

Hvis man nu ser på det første eksempel, kan man se hvorledes korttidshukommelsen virker. *Da krigen medførte at regeringen pålagde nye skatter* er et biled (årsagsbiled) som kun får sin fulde mening når man har forstået at det hører til *kan man ikke undre sig over.* Det kan man imidlertid ikke vide noget om mens øjet og bevidstheden er ved at læse *da krigen*

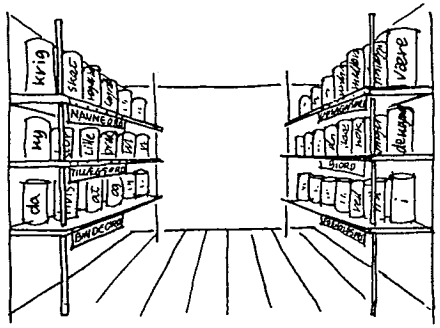

Langtidshukommelse

medførte. Derfor må man putte hele den første *da*-sætning ned i korttidshukommelsen og håbe på at man senere i læsningen vil finde noget der kan give det mening. Så læser man videre: *og da skatte byrden i forvejen var stor* - alt imens den første *da*-sætning ligger nede i korttidshukommelsen. Den anden *da*-sætning giver heller ikke mening uden *kan man ikke undre sig over,* og det er man stadig ikke kommet til; derfor må man lægge også den anden *da*-sætning ned i korttidshukommelsen. Først da kommer øjet og bevidstheden til *kan man ikke undre sig over.* Så kan de to dasætninger trækkes op af korttidshukommelsens madkasse og spises. Hvor meget der skal opbevares i korttidshukommelsen ved læsning af en sætning afhænger af sætningens konstruktion. Ved nogle sætninger skal man kun huske få størrelser, ved andre mange. Man har anslået at der i korttidshukommelsen kan være ca. 7 størrelser. Kommer man ud over dette tal, kan man kun med besvær forstå sætningen.

Det funktionelle ved den konsekvente kommateringsmetode er nu det at antallet af kommaer stort set svarer til hvor mange størrelser der på et givent sted ligger i korttidshukommelsen - eller rettere: hvor mange der på et givent sted puttes ned og tages op af korttidshukommelsen. Dette arbejde med at flytte om på størrelserne i korttidshukommelsen tager selvfølgelig tid og kræver energi, og derfor vil man på de steder hvor der flyttes mange størrelser holde pause og skifte tempo og tone.

De konsekvente kommaer afspejler altså stort set psykologiske realiteter ved læsning og skrivning, tale og lytning. Derfor svarer de også til de lydlige udtryk der er forbundet med disse psykologiske realiteter.

Den hemmelige regel

Nu er der imidlertid ikke nogen der sætter konsekvent komma. Hverken efter det grammatiske kommateringssystem eller efter pausekommateringssystemet skal der sættes så mange kommaer. Der findes nemlig i begge systemer en hemmelig regel som aldrig er blevet røbet for nogen, hverken skoleelever eller andre. Det er den hemmelige regel om hvordan man stryger kommaer. De fleste vil sikkert indrømme, hvis de tænker sig om, at de altid faktisk har fulgt en regel der siger at man ikke sætter komma foran et punktum - eller at man ikke sætter forkortelsesprik foran et punktum - at man altså ikke kan have to tegn ved siden af hinanden. (Det gælder ikke gåseøjne og parentes, og ved tankestreg er de fleste vist i tvivl.) Den hemmelige regel - som alle altså følger uden at vide det - kan da inden for det grammatiske kommateringssystem lyde således:

> Hvis et komma står ved siden af et andet tegn, stryges kommaet.

Det betyder at kommaer ikke kan stå før eller efter punktum, kolon, eller simikolon. Står to kommaer ved siden af hinanden, stryges det ene. Bruger man denne regel de steder og det antal gange det er nødvendigt, får man det som vist er meningen med Retskrivningsordbogens regel:

> Da krigen medførte, at regeringen pålagde nye skatter, og da skattebyrden i forvejen var stor, kan man ikke undre sig over, at borgerne klagede sig, og at stemningen i det hele taget var trykket.

Der kom tre bedragere til en konge og sagde, at de var ganske fortrinlige mestre i at forfærdige tøjer, og at de i særdeleshed kunne forfærdige et slags tøj, som kunne ses af enhver, der var søn af den fader, alle mente (,) han havde, men aldrig af den, som ikke var søn af den fader man anså for hans.

Nu er det blevet det en dansklærer ville kalde korrekt. Men nu artikulerer det ikke meningen på nogen hensigtsmæssig måde, og der bliver en række steder hvor det er diskutabelt om det er rigtigt sat (nemlig fx ved kommaet i parentes, de fleste ville nok sige: komma, Retskrivningsordbogen siger: nej (§40.2.b)). Problemet er at den hemmelige regel som den her er efterkonstrueret er uigennemtænkt, tilfældig og uden mening og hensigt. Man har ikke gjort sig reglen bevidst og har derfor heller ikke tænkt den igennem.

Pausekomma

Den hemmelige regel kan dog godt formuleres på en anden måde, som giver bedre mening. Den grammatiske hemmelige regel har kun det ene formål at hindre at der står to tegn ved siden af hinanden. Man kunne lave en mere raffineret regel der ikke blot stryger de tegn der er for mange, men også tager stilling til hvilke af tegnene det er der skal stryges.

I første omgang kunne man formulere det således at der ikke skal komma før en ledsætning, men kun efter en ledsætning. Det er nemlig her der for alvor tages madder op af korttidshukommelsens madkasse. *At regeringen pålagde nye skatter* er fx genstandsled for *medførte*. Ved overgangen fra *medførte* til *at* skal man altså kun lægge *medførte* i korttidshukommelsen. Efter ordet *skatter* skal man derimod tage *medførte* og *at regeringen pålagde* op og lægge *da krigen medførte at regeringen pålagde nye skatter* ned (*da*-ledsætningen slutter jo først ved ordet *skatter)*. Genstandsleddet, *at regeringen pålagde nye skatter,* hører umiddelbart sammen med udsagnsleddet *medførte*, men genstandsleddet *skatter* for udsagnsleddet *pålagde* hører kun indirekte - nemlig via *da + krigen medførte + at regeringen pålagde* - sammen med *og da skattebyrden. . .* Hvis man skulle bevare kommaernes funktion, nemlig at markere psykologiske realiteter, så skulle man formulere den hemmelige regel således:

Alle kommaer stryges, undtagen i grupper af kommaer, af dem bevares ét.

Denne regel ville i de to eksempler give:

Da krigen medførte at regeringen pålagde nye skatter, og da skattebyrden i forvejen var stor, kan man ikke undre sig over at borgerne klagede sig, og at stemningen i det hele taget var trykket.

Der kom tre bedragere til kongen og sagde at de var ganske fortrinlige mestre i at forfærdige tøjer, og at de i særdeleshed kunne forfærdige et slags tøj som kunne ses af enhver der var søn af den fader alle mente han havde, men aldrig af den som ikke var søn af den fader man anså for hans.

Og det er pausekommatering. En hemmelig regel der stryger de mindre væsentlige kommaer og bevarer de væsentligste - nemlig på de steder hvor der med det konsekvente system ville stå mange kommaer - den afspejler stadig psykologiske realiteter og tillader ikke flere kommaer ved siden af hinanden. Pausekomma afspejler altså psykologiske realiteter, metoden er et godt grundlag for oplæsning, for der er komma hvor der skal holdes pause, skiftes tone og tempo. Det er lettere at læse for kommaerne angiver hvilke steder i teksten der kræves huskearbejde af læseren: og hvor korttidshukommelsen kun belastes lidt, er der ikke noget komma. Ved grammatisk kommatering vil mange af kommaerne, fx alle dem før en *at*-sætning, stå på et sted hvor huskearbejdet er minimalt; holder man pause der vil det hindre lytterens forståelse, og standser læseren op på det sted, vil det kun være en forsinkelse af læsningen, ikke en hjælp til forståelsen.

Kejserens nye klæder

Konsekvensen af dette lille tankeeksperiment må være den at man undrer sig over hvorfor der ikke er flere der har lært pausekomma i skolen - når det nu har været tilladt siden 1918 og det er så godt. Det har nok noget med kejserens nye klæder at gøre. Det at den hemmelige regel altid har været hemmelig, det at alle har lært at følge den hemmelige regel uden at få den formuleret og uden at kende den, det har gjort at ingen har turdet sige at den grammatiske kommateringkejser ikke havde noget tøj på. Det har nok også betydet noget at de fleste har ment at hvis man ikke kunne se kommaerne, så duede man ikke til sit embede eller var utilladelig dum. Med andre ord: den grammatiske kommatering har været brugt til ikke at lære eleverne i skolen at artikulere deres mening gennem tegnsætning - men til at sortere eleverne i vindere og tabere, i de kloge og de dumme, i dem der skulle have embederne og dem der ikke duede til dem.

Men nu må det være nok. Det grammatiske komma har ikke noget tøj på. Det tjener ikke noget fornuftigt formål. Sæt i stedet for kun komma der hvor der efter den konsekvente metode ville stå to eller flere kommaer ved siden af hinanden, sæt ikke komma før ledsætninger men kun efter. Artikulér meningen med komaerne.

Ole Togeby, f. 1947
lektor i dansk sprog,
Københavns Universitet

ler: *Rumfærgeflyvningen forløb faktisk uden uheld - CD har faktisk lovet deres støtte til forliget, vi mangler kun det formelle tilsagn - hun er faktisk færdig med sin uddannelse, hun har kun et par teoretiske prøver tilbage.*

Et internationalt latin-udtryk med samme betydning, er *de facto*: *BRD anerkender de facto DDRs eksistens.*

Dialog-signaler

Om alle de tre betydninger af *faktisk* gælder det, som for de andre »småord«, at ordet ikke kan bruges i indledningen til en artikel, samtale osv. Jeg kan ikke komme farende og meddele mine venner det helt utrolige på denne måde »Der har faktisk været et kraftigt jordskælv i Hobro!« og en avisartikel kan ikke have overskriften »Underskuddet på betalingsbalancen blev faktisk 8 mia. mindre end sidste år.« Det må hedde fx »I tror det ikke, men der har været et kraftigt jordskælv i Hobro« og »Underskuddet på betalingsbalancen blev mod al forventning 8 mia. kr. mindre end sidste år.«

Faktisk bliver ligesom *jo, vel, nok, da, skam, også, altså* osv. brugt af samtalepartnerne til at udsende signaler om selve dialogen eller kommunikationsforløbet: 'detteher bliver du ikke glad for at høre' (faktisk) - 'dette ved du i forvejen' (jo) - 'dette er ikke helt sikkert' (vel) - 'dette modsiger det der lige er sagt' (da) osv.

Derfor skal samtalen eller korrespondancen være i gang inden man kan bruge *faktisk*.

Det fjerde faktisk

Faktisk er behandlet i Ordbog over det Danske Sporg bind IV fra 1922. Artiklen fylder i alt 40 linjer, og heraf bruges de 34 til at beskrive og dokumentere den betydning jeg har kaldt den oprindelige. Til de to andre anvendelser bruges der kun 6 linjer.

Det kan betyde at den moderne brug af ordet først for alvor har bredt sig efter 1920. Og succesen har altså været så stor at dansklærere og andre har måttet advare mod ordet. Det er måske grunden til at det er så svært at finde *faktisk* på tryk - også i skuespiltekster af Panduro, Rifbjerg og Soya, som ellers alle er meget præcise talesprogsgengivere.

Der er ikke noget galt og foruroligende ved at en ordbetydning forskubber eller udvider sig lidt. Det sker hele tiden i alle sprog. For så vidt er der ikke noget at indvende mod de nye betydninger af *faktisk*.

Man kan derimod nok sige at det er en dårlig idé at bruge *faktisk* i hver tredje sætning eller deromkring. Det er der nogle få ord der er beregnet til (*og, at, der, det, i, for* o.a.), men de andre bliver bare tømt for betydning og funktion, og så har vi det fjerde *faktisk*: tomt, grimt og unyttigt som en gammel sardindåse.

Erik Hansen f. 1931
Professor i dansk sprog,
Københavns Universitet.

Talen i Oslo

I februar holdt Ritt Bjerregaard en tale i Oslo over emnet: er den skandinaviske model død? Den blev trykt som to kronikker i Politiken 13. og 14.2. Talen vakte opsigt i Danmark; blandt andre Kjeld Olesen kommenterede 25.2. talen i et åbent brev, også i Politiken: Kære Ritt!

Ritt Bjerregaards taler giver ofte genlyd. I denne artikel skal jeg prøve at undersøge hvorfor. Det kan selvfølgelig have noget at gøre med hvad hun mener, men det kan også skyldes måden hun mener det på. Er der noget påfaldende med Ritt Bjerregaards sprog og stil når hun skriver hvad hun har sagt? Når hun taler uden forberedelser er det noget andet, men altså: hvordan skriver hun taler?

Retoriske figurer

Det er vist en almindelig opfattelse at der ikke findes store talere mere. I gamle dage: Demosthenes, Cicero, Robbespierre, Viggo Hørup. Men i dag - nej. Alt synes at drukne i fjernsynssminke og sekunddemokrati.

Det er dog ikke rigtigt; Ritt Bjerregaard er faktisk en udmærket taler - også målt med retorikkens alen. Hendes tale i Oslo er fx på mange punkter fuldt på højde med de store mestres, velkomponeret, letløbende, men samtidig prægnant sprog, mange retoriske figurer. Tag fx indledningen (som altså ikke er talens indledning men kronikkens):

Hvis arbejderbevægelsen havde været opbygget for at realisere nogle politiske og faglige mål, så kunne vi godt opløse foreningen eller gå over til anden virksomhed, ligesom Landforeningen til tuberkulosens bekæmpelse. Men sådan er det som bekendt ikke.

Dette er en helt klassisk logisk slutning eller syllogisme. *Hvis a, så b Ikke a. (konklusionen står der ikke): ergo ikke b.* Det er den første tanke man får: at Ritt Bjerregaard vil bevise at den skandinaviske model ikke er død på den måde. Der er bare det ved det at det ikke er en gyldig argumentation. Man kan ikke slutte på den måde. Hemmeligheden er at hun ikke er ude på at bevise at partiet ikke skal opløses, men at det er et interesseparti. Og så skal syllogismen læses således: *Hvis a, så b.* (2. præmis udeladt - den retoriske figur ellipse:) *ikke b,* med ord: *vi vil ikke opløse partiet, ergo: ikke a,* med ord: *arbejderbevægelsen er ikke en idé-bevægelse.*

Sammenligningen midt i syllogismen er heller ikke ueffen: *opløse foreningen eller gå over til anden virksomhed, ligesom 'Landsforeningen til tuberkulosens bekæmpelse'.* Denne forening har intet formål - for tuberkulosen er blevet bekæmpet; overført: et parti med politiske og faglige mål har ingen funktion, for alle politiske mål er nået.

Hele dette indviklede spil på vores forventninger med underforståede pointer, alt dette virker kun fordi det hele er skruet sammen med en lang *hvis ....så*-sætning og en ganske kort sætning efter. Det giver den rette rytme.

Men sådan er det som bekendt ikke er konklusionen på det foregående. Det ser man også af at det er denne sætning der specificeres ved det følgende:

> *Arbejderbevægelsen - de faglige organisationer og socialdemokratiet - er ikke lavet for at fremme gode og nyttige formål. Den er ikke lavet for at varetage det almene vel. Den er kun forpligtet over for betalingsbalancen eller udenlandsgælden i det omfang det spiller en rolle for arbejderbevægelsen.*

De tre parallelle specifikationer af hvad der ikke er tilfældet er igen en klar retorisk figur. Som indledning til denne kronik er denne specifikation også yderst effektiv. Den tager udgangspunkt i en forestilling som de fleste af os har, nemlig at socialdemokratiet har gode og nyttige formål, men går ud fra at denne forestilling er forkert. Intet kan gøre én mere interesseret i at fortsætte læsningen end netop at blive taget hvor man står og lokket med en benægtelse af hvad man tror på.

Ordspil og ræsonnement ved modsætning

> *Arbejderbevægelsen er lavet for at tjene arbejderklassens interesser, og det er noget helt andet.*

Her kommer så endelig den forventede definition på hvad arbejderbevægelsens formål er når de ikke er gode og nyttige. Men forskellen er svær at fange, så derfor kommer der da også en definition på hvad en *interesse* er:

> *Et menneskes interesser har ikke at gøre med, hvad han eller hun finder interessant, men hvordan den pågældende bærer sig ad med at tjene sit brød og skaffe sig sit udkomme.*

Det der bruges her, er det retoriske greb som hedder paronomasi eller ordspil; ordene *interesse* og *interessant* lyder næsten ens, men betyder noget vidt forskelligt. Ordspillet fremhæver den specielle og præcise betydning af ordet *interesse*, men uden at brugen af ordet kræver indforståethed af læseren. Igen ræsonneres der ved modsætninger: *X er ikke a men b.* Vi gribes i vores fordomme og uvidenhed og rettes af Ritt. Definitionen slutter også retorisk:

> *At tjene sit brød og skaffe sig sit udkomme*

er det der hedder disjunctio eller varieret gentagelse. De to udtryk står for det samme, men giver tanken mere fylde og bringer de usikre læsere tilbage i de faste udtryks sikre havn - det kender vi.

> *I vores kultur bedømmer vi som bekendt os selv og hinanden ud fra den måde, vi skaffer os vores udkomme. Hvad er du? Med dette spørgsmål mener vi ikke, om du er glad eller bedrøvet, om du er kristen eller muhamedaner, om du er baron eller fuglekonge, men hvad du bestiller, hvordan du tjener dine penge, om du er smed eller bager, om du er arbejder eller bonde.*

Det begynder næsten at blive trivielt, men også dette afsnit kunne give masse citater til en udførlig lærebog i stilistiske virkemidler. *Hvad er du*?, den indflettede replik (sermocinatio) gør talen levende midt i den ellers indviklede definition. Og igen ræsonneres der ud fra modsætninger, og med parallelismer og varierede gentagelser i begge halvdele: *ikke om a eller b, om f eller g, o eller p, men hvad, hvordan, og om p eller g, s eller t.* Jeg skal ikke fortsætte demonstrationen af at

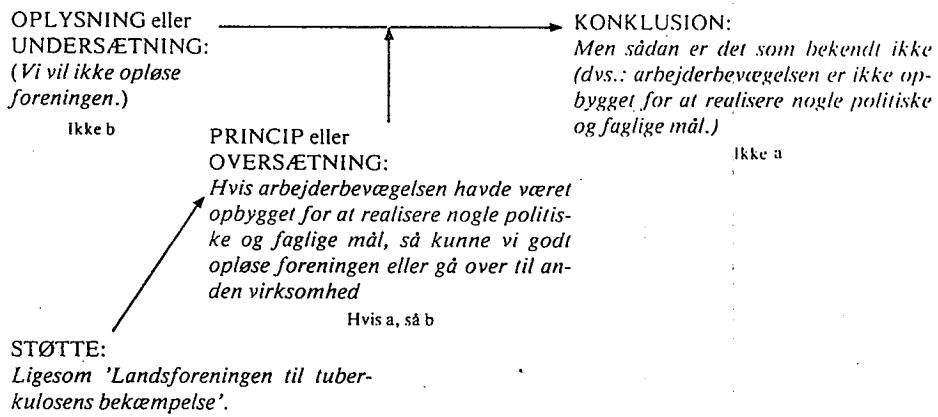

kronikken er fuld af de samme figurer igen og igen.

Ikke den høje - ikke den lave

Men det kunne nok være på sin plads at vise at stilen er mere og andet end retorisk gentagelse og taletekniske greb. Det retoriske er - skønt det i talen er brugt i vidt omfang - ikke påtrængende. Man kommer ikke til at tænke på tomme tønder og hul retorik. Det skyldes for det første at Ritt Bjerregaard er kræsen i sit valg af virkemidler: hun bruger ikke *alle* de klassiske stilfigurer, fx ikke billedsprog eller anden leg med ordbetydninger (metafor og metonymi) i nævneværdigt omfang. For det andet holdes ordvalget på det absolut neutrale; ikke den høje stil, ikke den lave, men den der er fuld af - ord der ikke støder nogen.

Skønt første del af talen er en gennemgang af marxistiske teoriers grundlag, så er der undgået enhver form for marxistisk jargon, der kunne skræmme pæne socialdemokratiske og radikale Politiken-læsere. Klassekampen - der er et af nøglebegreberne i marxistisk teori - kaldes:

> *....bringer vi os uvægerligt i modsætning til dem, der køber folks arbejdskraft.*

Kapitalister kaldes ikke sådan. Det er for sekterisk. På den anden side ville ordet *arbejdsgiver* være for idyllisk; det klinger af 'dem der er så gode at *give* arbejde til os andre'. Nej, kapitalister kaldes (med den retoriske figur parafrase):

> *dem der køber folks arbejdskraft, og som har interesse i at kunne behandle, ikke alene arbejdskraften, men også dem, der leverer arbejdskraften, som ting - som noget der kan stilles til side og tages frem igen, som kan bruges eller kasseres.*

En - også blandt socialister - præcis definition, der undgår enhver uheldig bitone eller association, almindelige ord til et nok lidt provokerende indhold. Senere lægges der et par træk til i beskrivelsen af kapitalisterne, tonen skærpes (hvad der på retorisk hedder gradatio):

> *dem der bestemmer hvad der skal laves....dem som får udbyttet eller løber risikoen....dem som bestemmer (og som løber med profitten).*

Når vi får det langsomt, som gentagelser der klinger i vores ører, og som

bliver lidt mere præcise og grove for hver gang, så glider det hele ned.

Understatement

Særlig omtale fortjener nok den måde Ritt Bjerregaard omtaler de sociale nedskæringer på. Det hedder ikke: *studiestøtten må forkortes.* Det hedder heller ikke: *vi har ikke råd til længere pensionsalder.* Det hedder:

> *Det er ikke i arbejderklassens interesse at forkorte, hvad man har kaldt 'det beklagelige interval fra studiestøttens ophør til modtagelsen af folkepensionen.*

Denne ironiske formulering - som meget ligner det man kalder understatement - afvæbner enhver modstand med det samme. Et samfund uden produktive aldersklasser kan ingen gå ind for.

Helheden

Ikke blot i stilen, men også i de store linjer er der linje og stil over Ritt Bjerregaards tale; dispositionen i anden halvdel af talen kan beskrives således:

I. arbejderbevægelsen er et interesseparti - ikke et idéparti.
II. Arbejdernes interesse er:
- at ændre ejendomsretten til produktionsmidlerne
III. - bredde i uddannelsen
IV. - afskaffelse af arbejdsløsheden
V. sociale ydelser kun til de dårligst stillede
VI. Derfor ikke hug med pragmatisme.

Efter den appetitvækkende indledning, hvor vi ægges af påstanden om at Socialdemokratiet ikke har gode og nyttige formål, redegøres der i logisk rækkefølge for hvad arbejdernes interesser da er; det vigtigste og mest grundlæggende først, så mere og mere overfladiske ting.

Et enkelt af disse afsnit kan fortjene et nøjere studium. Se fx på det afsnit om de sociale forhold. Som i alle politiske spørgsmål, må det vigtigste problem i forbindelse med socialpolitikken være: hvad er målet for den, og hvilke midler og omkostninger er der for den.

Først nævner Ritt Bjerregaard målet, som i hele kronikken modsætningsvis:

> *Pensioner og institutioner er ikke mål i sig selv. Målet må være, at så mange som muligt kan integreres i samfundet...*

I næste typografiske afsnit kommer så omtalen af midler og omkostninger:

> *Hvad enten vi kan lide det eller ej, så skal hovedparten af såvel de sociale udgifter som af de offentlige udgifter i det hele taget bæres af de jævne mellemindtægter, d.v.s. af almindelige mennesker - faglærte-arbejdere, skolelærere, kontorfolk: kort og godt arbejderklassen.*

(Læg mærke til de retoriske figurer; først distributio, så akkumulation, d.v.s. kort sammenfatning, læg også mærke til hvor meget tilløb der skal til brugen af ordet *arbejderklassen.*) Næste afsnit er så igen en overvejelse af forholdet mellem midler og mål, af et retfærdighedsprincip, og det sidste afsnit i denne del af kronikken er en sammenfatning af det om de sociale forhold. Igen efter de bedste klassiske mønstre.

Taler godt og har ret?

Og hvad så? Nu har jeg forsøgt at vise at Ritt Bjerregaards kronik som tekst er ret vellykket; det er en god tekst. Men har hun også ret? - Det er ikke nødvendigvis tilfældet.

Teksten vakte som sagt opsigt. Kjeld Olesen svarede også i Politiken: Kære Ritt, Socialdemokratiet har skam gode og ædle formål: solidaritet med ulande og at få den enkelte til at blomstre, føle sig tryg, være givende. Kjeld Olesen mener altså noget andet end Ritt Bjerregaard om et af de centrale punkter i talen. Men heller ikke han behøver at have ret.

Det vellykkede ved talen viser sig netop ved at den giver genlyd; den er så klar og ikke triviel, at man kan diskutere med den. Senere antydede man i Politiken (Christen Schmidt 27.2.) at Kjeld og Ritt kun var ude i debat for at hyppe personlige politiske kartofler, d.v.s. at de lavede manøvrer for at styrke deres egen kandidatur som partileder, når Anker Jørgensen smed tøjlerne. Men denne kritik er efter min mening ikke retfærdig.

Alle andre politikere bruger ¾ af den tid de taler, til at snakke om alt andet end mål og midler, nemlig om hvor gode, ærlige, loyale og dygtige de selv er, og hvor egoistiske, løgnagtige, troløse og ueffektive deres politiske modstandere er. Det er det der gør mange politiske taler så inderligt uinteressante. Den slags står der ikke noget om her! Teksten er heller ikke fyldt med logisk tomgang og selvfølgeligheder af typen: *vi må gøre det nødvendige.* Her står noget. Og det står der på en god og klar måde.

Selv om man ikke er enig med Ritt Bjerregaard i hendes politiske holdning - hvad enten den opfattes som for meget eller for lidt rød - så må man anerkende at hun siger hvad hun mener, klart nok. Nok har hun ikke ret, men hun gør det lettere at nå frem til en politisk debat som kunne danne grundlaget for politiske beslutninger.

Ole Togeby, f. 1947
lektor i dansk sprog
Københavns Universitet

lige tilfælde ophæves, f.eks *jeg går på grundkursus fordi det går ikke så meget i detaljer* (for: *fordi det ikke går så meget i d.).*

Talesprogspræget er fælles for stilene som helhed, de dialektprægede så vel som de ikke dialektprægede fra Hirtshals Kommune og kontrolgrupperne. I Hirtshalsstilene optræder der desuden spredte dialektord og -udtryk. Der bruges helt gennemført *ishuset* om 'isboden', *trals* (dvs. *trælsj* for: 'besværligt' forekommer i flere tilfælde. Det hedder meget udbredt *hvordant* i stedet for *hvordan* og *sådant* i stedet for *sådan: mange steder har de det godt nok sådant, at ... Kød købes ved en slagter* (i stedet for: *hos),* og juleaften er familien *løsten i en kop kaffe,* skriver en 4. klasser.

Undertiden består det jyske islæt i en speciel, gennemført synsvinkel, som den rigsmålstalende kan have vanskeligt ved helt at tolke stilistisk. F.eks. gennemfører en pige i 4. klasse, der skriver om sine juleforberedelser og oplevelser i selve julen, at omtale sig selv som *man.* Stilen slutter således: *og så er julen først om et år igen og det glæder man sig til og det gør du vel også.* Hvilket næppe er at tolke som cimbrisk beskedenhed.

Vibeke Sandersen, f. 1936
lektor i dansk sprog
Danmarks Lærerhøjskole

*

VRIS

Når vi låner ord ind i sproget, sørger vi for en udtale der på en rimelig måde ligner udtalen i de sprog vi låner fra. *Balkon, outsider* og *fingerspitzengefühl* udtales ganske vist ikke som det rene og skære fransk, engelsk og tysk, men det er nu altså sådan vi gør det!

Vi er fx klar over at et *n* i slutningen af et fransk ord udtales som *ng* – på dansk altså: *Salon, bassin* osv.; og at et *t* til slut slet ikke udtales: *tricot, filet, buffet.*

Men engang imellem går det galt, for de franske regler er lidt mere indviklede. Der er fx. stoffet *poplin. Poplæng!* Så franske er de ikke en gang i Frankrig, de siger såmænd *popeline* lige ud af landevejen. Og så er der en *entrecôte,* altså et dyrt stykke oksekød. I Frankrig siger de *entrecôte* med et højt og tydeligt *t,* men vi skal af en eller anden grund være mere franske end franskmændene, så vi stryger *t*'et – ligesom i *tricot,* der bare staves på en helt anden måde. Alle slagtere, tjenere og mange andre i Danmark siger *entreco.*

Det er den slags sprogfejl man kalder overkorrektheder. De opstår når man kommer til at gøre noget forkert, netop fordi man gør sig gevaldig umage.

Det sker også med vores engelske fremmedord. Det er rigtigt at *ea* som regel udtales som *i: beat, teak, gear.* Men ikke altid, fx ikke i ordet for *steg* eller *bøf.* Det staves *s-t-e-a-k,* men udtales *stækj.* I England, altså. For i Danmark er man efterhånden enig om at det hedder *stijk.* De talrige restauranter med navnet *Steak house* hedder vist aldrig andet end *stijkhaws,* og har man råd til at bestille en *T-bone steak,* kan man være sikker på at tjeneren retter en til det skrupforkerte *T-bone stijk.*

Det er ikke det at et par fremmedord bliver udtalt på en skør måde. Det er der så mange der bliver.

Problemet er at man enten bliver tvunget til at lade sig tyrannisere til at bruge de gale udtaler, eller må optræde som en bedrevidende blære over for sine medmennesker ved at holde fast ved det man har lært i skolen.

Så jeg holder mig nu til fiskefileter og cafeteriaer. Det er i øvrigt også billigere. EH

*

NUDANSK ORDBOG

Alfabetik er fantastisk. Den kan bringe dét sammen som i virkeligheden er langt fra hinanden, og adskille det der hører sammen. I Nudansk Ordbog (NDO) står således *djævel* lige før *DK* og *DKP, kolibri* står ved siden af *kolik,* og *sjæl* står ved siden af *sjælden.* Man skal passe på ikke at ane en dyb mening med det. Hensigten med alfabetikken er nemlig en anden; at sætte os i stand til at finde en hvilken som helst dims blandt over 50.000 andre lignende dimser. Dimserne er ord, og er ordene ordnet alfabetisk, kan man finde præcis det ord man ønsker i ordsamlinger på flere tusinde og hundrede tusind ord. Alfabetik er fantastisk.

Alfabetik er forudsætningen for at man kan lave ordbøger. Hvis man ikke kunne finde frem til de ønskede ord, havde man ikke brug for at samle dem i store samlinger. Nok er det godt at gemme dem som hø, men det er ikke ligegyldigt i hvilken rækkefølge man spiser dem. En ordbog er altså en alfabetisk ordnet samling af ord. Sådanne ordsamlinger kan nu have mange forskellige formål: de kan være forråd af ord på fremmede sprog med tilhørende oversættelse, de kan være forråd af stavevejledninger, forråd af orddefinitioner osv.

Ordbogstyper

Af ordbogstyper kan man først og fremmest nævne de fremmedsprogede ordbøger: dansk-engelsk og engelsk-dansk, dansk-tysk og tysk-dansk osv. Formålet med dem er helt klart og der skal ikke bruges mere plads på dem her. Inden for kategorien enkeltsprogede ordbøger findes så igen en hel række forskellige typer. Typen af oplysninger om hvert enkelt ord kan variere. I en retskrivningsordbog gives der kun oplysninger om ordets stavemåde og bøjning, den er normativ og stavenormen er forudsætningen for at alfabetikken virker. I en udtaleordbog skal der ud over det skrevne ord, som er nødvendigt for alfabetikken, angives ordets udtale i en eller anden form, ofte en særlig lydskrift. En udtaleordbog vil også have en normativ karakter; ordet skal udtales som det står.

I en etymologisk ordbog får man oplysninger om ordenes oprindelse og slægtskab; i en synonymordbog får man oplysninger om ordenes betydningsligheder; og i en begrebsordbog –

som ikke er ordnet alfabetisk, men meningsmæssigt, men som har et alfabetisk ordregister – får man oplysninger om ordenes betydningstilhørsforhold i videre forstand: hvilke ord betyder næsten det samme, hvilke hører til samme betydningsfelt, og hvilke er dele af samme helhed? I en hyppighedsordbog kan man få oplysninger om det enkelte ords hyppighed og rang i en hyppighedsliste; i en retrograd ordbog, som er en ordbog hvor ordene er ordnet alfabetisk efter ordenes bogstaver taget bagfra, kan man få oplysninger om hvilke ord der ender på det samme; i en sprogbrugsordbog kan man få oplyst hvilke forbindelser med andre ord et givet ord kan indgå i; og endelig kan man i et leksikon få at vide hvilke ting og sager, fysiske lokaliteter, historiske personer ordene henviser til.

Specialordbøger

Ordbøger kan også variere med hensyn til hvilket ordstof de inddrager. I en fremmedordbog er kun medtaget ord der er lånt ind i sproget fra andre sprog, ofte ord af teknisk eller videnskabelig karakter; i en slangordbog er kun medtaget ord som anses for at være mindre pæne, som ikke ofte bruges på skrift eller i pænere selskab; i en dialektordbog findes ord som tales i afgrænsede områder. Der findes særlige ordbøger om ordforrådet i ældre tekster og andre om hvilke nye ord der er kommet i en bestemt periode. Endelig findes der særlige navnefortegnelser og specielle forkortelsesordbøger.

På dansk findes alle de omtalte ordbøger (på nær udtaleordbogen – der er ved at blive lavet én), og de opfylder hver deres specielle behov, ofte hos et meget lille antal mennesker. Derfor findes der også en sidste type ordbog, nemlig den ordbog der bringer alle de forskellige typer af oplysninger (undtagen oplysningen om den baglæns alfabetiske plads) og som medtager lidt af alle de særsprog som ellers kan have deres specialordbog: alt-i-et-ordbogen.

Af alt-i-et-ordbøger kan man så igen nævne 3 typer: den der principielt tager alt med, sådan er den store *Ordbog over det Danske Sprog* i 28 bind; den der skal være lille, billig, handy, til at bruge for ethvert skolebarn fra 4. klasse, sådan er *Dansk skoleordbog,* med sine ca. 17.000 ord; og så er der ikke den tykke, ikke den tynde, men den der er fuld af alle de ord som almindelige mennesker har brug for, hverken mere eller mindre; sådan er *Nudansk Ordbog.* Den indeholder ca. 58.000 ord, lidt fremmedord, lidt slang, lidt gamle ord, lidt nye ord, retskrivning, udtale, etymologi, betydning. Kort sagt *Nudansk Ordbog* er virkelig et forsøg på en alt-i-et-ordbog.

Skønsomhed

Det vigtigste ved en ordbog der prøver at være alt-i-et, det er om afvejningen af de forskellige hensyn foretages med skønsomhed; er proportionerne mellem de forskellige typer af oplysninger rimelig, er udvalget af ord fra de forskellige områder foretaget med overblik? Nudansk Ordbog er i efteråret 82 kommet i 11. udgave, så det skal her undersøges om afvejningen i denne ordbog er foretaget med skønsomhed; denne artikel er så at sige en anmeldelse af Nudansk Ordbog 11. udgave.

Det første man støder på er nok dette at NDO kan bruges som retskrivningsordbog. Jeg tror ikke der kan findes mange ord blandt de ca. 58.000 i NDO hvor stavning og bøjning ikke er i overensstemmelse med den officiel-

grund·mur (afl. af *grundmuret*) mur, der helt igennem er af (mur)sten. – **grund·muret** adj. (til *grund* I 3; egl. 'solidt bygget') *et g. hus* ɔ: hus, der er bygget af sten fra grunden; – overf. *en g.* (ɔ: grundfæstet, urokkelig) *overbevisning.*

grund·rids (efter tysk *grundriss:* til *grund* I 3) tegning af (grundtrækkene af) en bygning i vandret snit.

grund·skole (til *grund* I 3) om skole(klasser), der giver grundlæggende undervisning.

grund·skud (til *grund* I i betydn. 'havbund'; egl. 'skud, der rammer et skib i eller under vandlinjen') nu kun overf. om knusende slag o.l.: *hans selvsikkerhed fik et g.*

grund·skyld (til *grund* I 1) den del af de faste ejendomsskatter, der hviler på jord i ubebygget tilstand.

grund·sprog (til *grund* I 3) – **1.** ursprog (hvorfra andre sprog nedstammer): *det indoeuropæiske g.* – **2.** originalsprog (hvori noget først er skrevet): *oversætte et værk fra grundsproget.*

grund·sten (til *grund* I 3) sten, der danner fundament; spec. om de første sten, der højtideligt nedlægges i fundamentet til større bygning. – **grundstens·nedlæggelse.**

grund·stof (til *grund* I 3) stof, der (ifølge den traditionelle fysik) ikke kan spaltes i uensartede bestanddele.

grund·støde; *-ning* (til *grund* I i betydn. 'havbund') støde på grund; især i perf.partc. og som vbs.: *skibet er grundstødt; grundstødningen skete på Hatter-Rev.*

grund·sætning (til *grund* I 3 og 4) – **1.** (filosofisk, matematisk) sætning, der danner grundlag i et system, og som ikke søges bevist; aksiom; maksime. – **2.** regel, princip: *have faste grundsætninger.*

grund·tal (til *grund* I 3) – **1.** helt, positivt tal; også: tal, der ligger til grund i et talsystem (alm. tallet 10). – **2.** talord, der angiver antal; mængdetal (modsat 'ordenstal').

grund·tone (til *grund* I 3) dybeste tone i en skala.

Grundtvig, SN; efter ukendt dansk stednavn, antagelig en sammensætn. af adj. *grund* og subst. *vig.* – **grundtvigi'aner** *-en, -e* (se *-ianer*) tilhænger af grundtvigianismen. – **grundtvigia'nisme** *-n* (se *-isme*) N. F. S. Grundtvigs anskuelser og den deraf opståede åndsretning. – **grundtvigi'ansk** adj., ntr. d.s. (afl. af *grundtvigianer,* se *-sk*) (nu sjæld.). – **grundtvigsk** adj., ntr. d.s. (afl. af *Grundtvig,* se *-sk*) *grundtvigske ideer.*

grund·vand (til *grund* I 1) det vand, der findes ved jordoverfladen over et vandstandsende lag. – **grundvands·pumpe.**

grund·vold (fællesnord.: middelda. *grunwol,* oldnord. *grundvǫllr:* til *grund* I 3; 2. led er vist *vold* 'slette, forhøjning', jf. *vold* I) *huset står på en svag g.; staten ryster* eller *rystes i sin g.*

grunker subst. plur. (vist egl. 'dynge, bunke'; jf. skånsk *grunka* samle, forælld. svensk *grunk* bundfald; besl.m. *grums*) opsparede rigdomme (der dyngedes op på kistebunden); formue, penge.

gru·opvækkende adj.

gruppe *-n, -r* (lånt i slutn. af 18. årh. gennem tysk og fransk fra ital. *groppo* forening) *en g. træer; drøvtyggerne er en g. inden for pattedyrene;* – politisk anvendt om parti, del af partier ell. samling af partier. – **gruppe·arbejde, -billede.** – **gruppe·dynamik** (undersøgelse af) den måde, hvorpå en gruppes medlemmer indbyrdes påvirker hinanden. – **grup'pere** *-ede; -ing* (gennem tysk *gruppieren* fra fransk *grouper* afl. af *groupe* gruppe) *børnene gruppererede sig efter alder.* – **gruppe·sex.** – **gruppe·teater** teater skabt af en gruppe skuespillere ell. amatører m. fælles ansvar og fælles syn på teatrets opgave.

Grurup, Thy. – 1. led muligvis et subst. besl.m. oldnord. *grúi* (aske)dynge. – 2. led *-torp,* s.d.

grus *-et,* uden plur. (ænyda.; måske fra plattysk *grus,* jf. tysk *graus;* besl.m. *grutte, gryde, gryn, grød*) småsten (ofte blandet med sand): *der er et lag g. på havegangen:* om murrester, ruiner: *bygningen lå i g., var sunket i g.* – *g. i maskineriet,* se *maskineri.* – **gruse** *-ede; -ning:* strø grus på. – **gruset** adj. (afl. af *grus* ell. perf.partc. af *gruse*) belagt med grus. – **grus·grav, -harpe** (2. led *harpe* II)

grusom adj., *-me* (afl. af *gru;* se *-som;* jf. plattysk *grusam,* tysk *grausam*) *en g. tyran; en g. handling;* – m. svækket betydn.: *en g. masse penge.* – **grusomhed** *-en, -er* (se *-hed*)

grut, en ell. et (afl. af *grutte*) groftmalet korn. – **grutte** *-ede; -ning* (fra plattysk *grotten* besl.m. *grund* I) knuse, male groft.

gruyere [*gry'jær*] *-n, -r* (efter distriktet *Gruyère* i Schweiz) art schweizerost.

gry I *-et,* uden plur. (afl. af *gry* II; sjæld. før 1800) (poet.) dagens begyndelse: *i g. og kvæld.*

gry II *-ede* (fællesnord.: oldnord. *gryja;* besl.m. *grå.* jf. bornholmsk *grâna* lysne ad dag, tysk *es graut* det gryr) *dagen, morgenen gryr; en gryende mistanke, angst.*

gryde *-n, -r* (fællesnord.: middelda. *grydæ, grytæ,* oldnord. *grýta;* afl. af germansk **greuta-* (oldnord. *grjót*) sten; besl.m. *grus, gryn, grød;* egl. 'beholder af sten') – **1.** *en g. suppe; små gryder har også øren* siges fx, når man ikke vil have, at børnene hører, hvad der bliver sagt. – **2.** grydeformet hulning i klitter: *der var læ for blæsten i gryderne.* – **gryde·fuld,** en, *-e* (jf. *håndfuld*) *en g. kartofler.* – **gryde·klar** især om fjerkræ, der er plukket og renset. – **gryde·lap, -låg, -ske.**

Grymer, SN; af fornavnet (mandsnavnet) middelda. *Grimar;* 1. led er nært besl.m. oldnord. *grima* maske, 2. led er urnord. *-harjaR* kriger. Bondetilnavn på Lolland og Falster.

gryn *-et,* plur. d.s. (fællesgerm.: oldnord. *grjón,* ældre tysk *grien* sand, grus; besl.m. *grus, gryde, grød;* egl. 'noget søndermalet, knust') *lave grød af g.;* overf., om barn: *sådan et lille g.!*

Grynderup, Himmerland og Vendsyssel. – 1. led er gen. af mandsnavnet oldda. **Grundi,* oldnord. *Grundi.* – 2. led *-torp,* s.d. Sa. navn er *Grynnerup,* Viborg Amt, og *Grønderup,* Fyn.

le, grønne, *Retskrivningsordbog*, udgivet af Dansk Sprognævn. NDO har endog i forhold til *Retskrivningsordbog* den fordel at den jævnligt revideres således at man i den kan finde hvordan man staver ord der ikke er kommet med i den grønne retskrivningsordbog, fx ord som *bistro, gruk, gruyere.*

Navne

NDO omfatter også – hvad mange ordbøger ikke gør – navne, både fornavne, efternavne og stednavne. Ca. 12% af ordstoffet, eller 6.000 ord, er navne. Det er godt stof og af interesse for mange mennesker hvad fornavne kommer af. Det fx meget morsomt at få at vide at *Erik* er et »mandsnavn, olddansk **Æirikr* enehersker; sidste led = gotisk *reiks* herre, øvrighedsperson, et keltisk lån i germansk; navnet hører oprindeligt hjemme i germanske fyrsteslægter«. Men hvor mange ville nogen sinde drømme om at slå efternavnet *Grubbe* op? Og hvad er kriteriet for hvilke stednavne der udelades? Jeg kan godt slå op hvad *Trekroner* fortet ud for København kommer af, men ikke at *Trekronergade* har navn efter noget helt andet. Det forekommer mig således at slægtsnavne og stednavne i en alt-i-et-ordbog er et luksusudstyr som kun meget få mennesker vil vide at værdsætte. De 4.000 ordpladser kunne måske være brugt til noget andet.

Udtale

På dansk svarer skrift og udtale nogenlunde godt til hinanden således at man, hvis man har skrivemåden, efter faste regler kan udtale ordet. Det er derfor et godt og rimeligt princip at NDO kun angiver udtalen når den afviger fra de almindelige regler.

NDO benytter, som det står i nøgle til bogens brug, en stærkt forenklet lydskrift. Denne praksis er imidlertid på flere punkter uheldig. I stedet for at indføre særlige tegn for blødt *d* og *g* indfører ordbogen en særlig konvention om at bindestreg efter bogstavet angiver at det er blødt. Det forekommer mig intuitivt uforståeligt: */dana'id-er/* over for */pje-de'sta'l/*. Selvom lang vokal ellers betegnes med en vandret streg over vokalen, fx *enquete/ angkæt/*, så er den vandrette streg over *i* erstattet med et accent aigu, fx i*/dana'íd-er/* i samme nøgle til bogens brug. I de oldnordiske ord i NDO betyder det mærkelige tegn der er sat sammen af et *o* og et *e* med en lille streg i midten for oven, langt *ø*, mens det i udtaleangivelsens kursivskrift angiver *æ*. Systemet for udtaleangivelse er således mildest talt usmart, og for at gøre det hele fuldkomment, er der i selve nøglen til bogens brug 4 udtaleangivelser som ikke er i overensstemmelse med den moderne og helt korrekte sprogbrug som jeg selv følger. Jeg udtaler ikke ordet *flirte/'flörte/* som ordbogen angiver, men */'flöte/*, ikke ordet *piedestal/pje-de'sta'l/*, men /pie-de'stal'/ ikke ordet *feudal/föw dal/*, men */föw da'l/* (og det er forkert på en anden måde inde i ordbogen) og ikke ordet *diagnose/diag-'nose/*, men */dia'nose/* eller */dia-'gnose/*. Får NDO på udtaleområdet normativ kraft er det således temmelig katastrofalt. Men heldigvis vil kun de færreste mennesker prøve at forstå notationssystemet.

Ordenes oprindelse

Den type af oplysninger der lægges mest vægt på i NDO er nok oplysningerne om ordenes oprindelse; oplysningerne er fyldige, umiddelbart forståelige (når man kender forkortelserne) og interessante. Se fx hvad der står om *grænse I*: »(ænyda; fra plattysk *grensze*, tysk *grenze*; ordet er oprind. slavisk, jf. polsk *granica* grænse, afl. af *gran* kant, hjørne; jf. *mark*), eller om *grød*: (fællesnord.: middelald. *grøt*; orldnord. *graut* (om au/ø se SprO § 26); jf. tysk *grütze*; besl. m. *grus, gryde, gryn*; egl. 'knust masse')«. Det er nok det mange går til ordbogen efter, efter at få at vide hvad ordet kommer af og hvad det er beslægtet med. Samtidig får man så en henvisning til det der i forlagets følgeskrivelse kaldes »den forbilledlige sproghistoriske oversigt, en dansk minisprogshistorie« som findes foran i bogen. Her får man at vide hvilke lydlove der gør *au* til *ø* på hvilke tider. Der er således i ordbogen gode og pædagogiske vejledninger til forståelsen af et stort sprogvidenskabeligt område.

I gennemsnit udgør oplysningerne om ordenes oprindelse de to af de typisk fem linjer der står om et ord. Med andre ord får man 440 sider om etymologi og 660 om alt det andet til sammen. Det er måske at overdrive lidt. De etymologiske oplysninger søger folk jo kun af morskab, de skal ikke bruge dem til noget. De kan derimod have brug for at få at vide hvordan ord staves (og det får de), hvad de betyder og hvordan de bruges, men jo flere sider der bruges til etymologi, des færre er der til betydning og brug. Så det er måske lidt overdrevet. Det er måske en sen afspejling af hvordan sprogvidenskaben så ud for over 100 år siden, hvor den historiske sprogvidenskab var enerådende og hvor retstavning og valget af det rette ord var noget man kunne, ikke noget man talte om.

Ordenes betydning

I moderne enkeltsprogede ordbøger er det et princip at man prøver at definere ordenes betydning ved hjælp af et begrænset antal andre ord. Man kan fx finde engelsk-engelsk ordbøger der arbejder med et definerende ordforråd på 1000 eller 2000 ord. Noget sådant er ikke forsøgt i Nudansk Ordbog. I det hele taget gøres der meget lidt ud af orddefinitionerne. I en række tilfælde er der slet ingen angivelse af ordets betydning, fx ikke for ord som *gruelig, grundig, grundlag, gryde, grynt, græde, grænse, grød*. Man kan altså i ordbogen ikke få at vide hvad disse ord betyder. En udlænding kan således intet få ud af at bruge NDO. En engelsk-engelsk ordbog er ellers det vigtigste hjælpemiddel for mange danskere der skal lære engelsk.

Man kan også se at orddefinitionerne hovedsagelig er medtaget for ordbogsredaktørens skyld, nemlig for at adskille homonymer, dvs. ord der staves ens men betyder noget forskelligt. Det angives fx at ordet *vej* dels kan betyde 'færdselsåre', dels 'retning' (*hun gik den vej*) og dels 'afstand' (*lang vej hjem*). Dette er som regel ikke noget problem for folk der sidder og skal skrive noget og leder efter det rigtige ord; det er kun et problem for dem der skal alfabetisere ordene. Det almindelige skrivende folk har brug for, er at skelne præcist mellem synonymer, dvs. ord der skrives forskelligt men betyder næsten det samme. De kan fx have brug for at slå op hvad forskellen er på *vej* og *gade*. Men det kan man ikke få i NDO for der er ingen betydningsangivelse ved *gade*, og der gives i den relevante definition af *vej* ('færdselsåre') ikke nogen træk der kan bruges til at skelne mellem *vej* og *gade*. Forskellen

er vel at en gade er en 'færdselsåre omgivet af huse, evt. høje huse', mens en vej ligger mere åbent. Skel mellem synonymer prøver NDO ikke i noget tilfælde at lave.

Den fineste betydning

De forskellige betydninger som et og samme skrevne ord kan have, er nummererede, fx defineres ordet *betyde* »1. tilkendegive... 2. om tegn, ord o.l.: angive, betegne... 3. have værdi eller indflydelse«. Principielt er det vel ligegyldigt hvilken betydning der får hvilket nummer, men for den der leder, er det lettest at det er den første der er den rigtige. Det vil det kun i sjældne tilfælde være i eksemplet med *betyde*, betydning 2. må være langt den almindeligste, mens betydning 1. næsten ikke bruges af nogen mennesker. Det er ikke et enestående tilfælde med *betyde*. Under *dublé* angives det fx at det 1. betyder »det at dræbe to stykker vildt ved skud affyret hurtigt efter hinanden. – 2. metal overtrukket med mere værdifuldt metal«. Under *klare*, hvor der for øvrigt ikke angives betydning men kun bringes eksempler med oversættelse, angives først *klare en væske*, dvs. 'befri for urenheder', så overført: 'magte noget' *godt klaret*. Under *strippe*: »1. fjerne hovedribberne fra tobaksblade. – 2. klæde sig af.« Hvordan kan redaktørerne med så søvngængeragtig sikkerhed som den første betydning hver gang vælge den som ingen mennesker kender eller bruger, mens den normale, hyppigst brugte betydning kommer sidst. Jo, det hænger nok sammen med at den oprindeligste betydning anses for den fineste og derfor står først. Det holder nemlig stik i alle de anførte eksempler, den oprindeligste betydning kommer først. Den rimeligste løsning havde selvfølgelig været at sætte den hyppigste betydning først den næsthyppigste dernæst og så fremdeles. Den samme holdning kommer frem i ordet *egentlig* i de etymologiske parenteser for den oprindelige betydning – ofte uden at den moderne og anderledes betydning overhovedet nævnes, fx ordet *grød*.

Den uaktuelle betydning

Værst er det dog hvor betydningsangivelsen direkte er vildledende. Fx står der at *krydseren gav skibet et skud for boven* bettyder 'affyrede et skud foran det for at standse det', og overført kan det betyde 'give en advarsel'. De fleste mennesker forstår i dag ved ordene *et skud for boven* et ødelæggende slag. Under *trampolin*: 'fjedrende springbræt eller madras'; definitionen udvisker helt forskellen på den farlige og i skolerne forbudte *trampolin*, som kan defineres som 'stof der med fjedre er spændt ud på en ramme så man kan hoppe på det', og så det ufarlige *springbræt*. Ved ordet *gruppe* er det ikke angivet at det også er en matematisk teknisk term, ved *grundrids* står der ikke at det kan være andet end tegning, ved *grundtal* mangler flere af de matematiske betydninger og til sidst, prøv at se hvad der står om *grundvand*: 'det vand, der findes ved jordoverfladen over et vandstandsende lag'. Kan man af den definition forstå at det er noget der er nede i jorden? Og om *grønsvær*: 'sammenhængende græsvækst'. Kan man af den definition overhovedet forstå hvorledes man kan *spille fodbold på grønsværen*?

Der er i det hele taget ikke gjort ret meget ved de orddefinitioner: de mangler, de tjener ikke nyttige formål, de er upraktisk organiserede og ofte direkte vildledende.

Omfang og udvalg

Som sagt er NDO en ordbog der prøver at tage noget med af alt, de vigtigste fremmedord, de kendteste slangord, de mest blivende af de nye ord, og de nødvendigste af de gamle. Alt kan NDO med sine 1100 sider ikke have med. Jeg har prøvet at tælle hvor mange ord der er udeladt på én side af NDO ved at se hvor mange der står i Ordbog over det Danske Sprog (ODS) på samme alfabetiske plads. Jeg har valgt side 356 som omfatter ord fra *gru* til *grundløn*. Mellem *gru* og *grundløn* er der i ODS 132 ord som ikke findes i NDO, som ellers har 45 ord på den side. Der er altså i NDO foretaget et kraftigt udvalg. Fx har man i NDO udeladt *grubbe, grud,* og en lang række sammensætnninger med *grund-*, fx. *grundblad, grundbrev, grundbue*. Det er efter min mening et helt berettiget valg. Man har også i NDO udeladt *grundflade* (geometrisk), *grundlovsdag, grundlinie* (geometrisk), men medtaget ord som *grundere, grundet* (fx i *grundet vand*), *grut* og *grue* (ildsted). Det sidste er efter min mening alt for mange fejlskøn inden for ét opslag – der er vel det samme antal på hvert opslag. En alt-i-ét-ordbog hviler på skønsomhed, og dette er ikke skønsomt.

Hvis man går uden for lige dette opslag i bogen kan man lede forgæves efter ord som: *grafitti, diligence, obsklasse, periodeklasse, poster, reificere, bodystocking, dip*. Og det er med vilje de ikke er taget med; redaktøren af ordbogen har til sin rådighed haft Dansk Sprognævns lister over nye ord og heri står alle disse ord. Det er selvfølgelig ikke alle døgnflueord som skal med i en ordbog som NDO. Men der må være tale om en afvejning, og denne afvejning har været præget af alt for stor forsigtighed og konservatisme. Man kan slet ikke kalde det en nudansk ordbog når den først i denne udgave har medtaget ord som *filibuster, krækprosa, mullah* og *paranoia*. Især ikke når der på hver eneste side er ord som er så gamle eller dialektale at kun få mennesker bruger dem.

Nudansk ordbog

Alt i alt er det fantastisk at man kan få en ordbog som Nudansk Ordbog for 218 kr. Den er et uvurderligt hjælpemiddel for alle almindelige mennesker der interesserer sig for at bruge sprog godt og rigtigt. Som retskrivningsvejledning er den perfekt, man kan få mange sjove og interessante oplysninger om navne og andre ords oprindelse og slægtskab og man kan finde mange gode og velvalgte eksempler på hvorledes man skal bruge de enkelte ord.

Men, der er også et men, man kunne godt for de samme penge have fået fyldt de 1100 sider på en mere hensigtsmæssig måde. Man kunne have fået præcise og afgrænsende definitioner på alle ord, man kunne have fået et lidt mere moderne udvalg af ord og man kunne have fået endnu flere eksempler. Ordbogen hedder *Nudansk Ordbog*, men dens styrke er ikke det *nu*-danske, men det traditionelle. For nudansk er ikke hvad det har været. Og en ordbog om nudansk kan ikke indrettes efter hvorledes videnskaben så ud for 100 år siden.

Ole Togeby, f. 1947.
Lektor i dansk sprog
Københavns Universitet.

NUDANSK ORDBOG 1-2, 11. udgave,
pris 218 kr. indb.
Politikens Forlag.

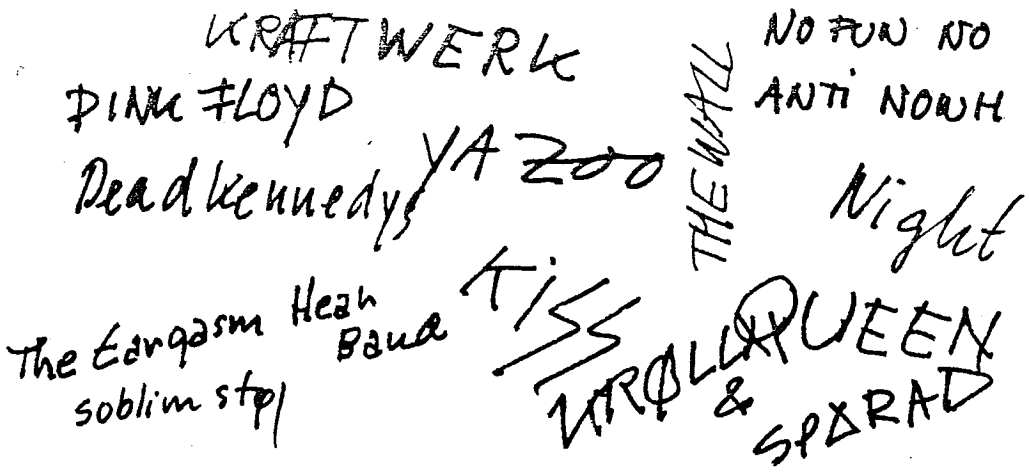

Skriften på væggen

Hvis man ikke må skrive på væggen – hvorfor har Gud så givet os eksemplet? Sådan står der på ikke helt få vægge, ofte på lokumsvægge. Der kan også stå: *Det er noget svineri at skrive på denne væg,* eller *Denne væg udkommer snart som billigbog* eller bare: *pik* og *Kilroy was here.*

Det er altsammen skrevet med kuglepenne eller lynskrivere eller sprøjtemalingsdåser på vægge og mure. Det er det man kalder *graffiti.* (Ordet kommer af det italienske ord *sgraffito* der er betegnelsen for den ridseteknik, hvor man ridser igennem det ene lag puds, så der dannes et billede af det lag puds af en anden farve der ligger inden under). Disse graffiti handler om sig selv og har så at sige defineret hvad en graffito er ved at betone at det er forbudt. En graffito er en anonym, uadresseret, skriftlig meddelelse på en uautoriseret kanal, ofte en væg eller mur. Væggen eller muren er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse. Det er f.eks. ikke en graffito at der på en mur står *HANDELSBANKEN,* på en anden *Cykler fjernes uden ansvar* og på en tredje *Ludvig Holberg havde her sin embedsbolig som professor ved universitetet fra den 21de juni 1740 indtil sin dødsdag den 28de ianuar 1754.* Kommunikationskanaler, herunder massekommunikationskanaler er nemlig privat ejendom, så det væsentlige ved en graffito er at den er sendt ad en kanal som afsenderen ikke ejer selv – enten fordi det er en anden der ejer den, eller fordi det er offentlig ejendom (og ikke udlagt til offentlig brug for kommunikation). Det er ikke selve meddelelsen der er forbudt, hverken sprogligt – *al makt tel de orblinne* – eller juridisk – (på muren til Rosenborg kaserne:) *Totalt ophør – alt skal væk.* For graffiti er altid anonyme og unddrager sig det ansvar som et forbud forudsætter. Det er kanalen der er forbudt.

Støt folkestyret – tal her!

Nogle mennesker kalder det hærværk. Det er en temmelig indsnævret synsvinkel at lægge på det; der kan selvfølgelig være husfacader der er smukkere uden denne ekstra udsmykning, men der er også altid meddelelse, udtryk for frustrerede og indestængte følelser, vid og humor, og underholdning og tidsfordriv i graffiti, og det opvejer for mig langt de uheldige sider der kan være. Grunden til at der laves graffiti er jo nemlig den at de fleste mennesker på grund af massekommunikationsmonopolerne ikke kan komme til udtryk ad andre kanaler end de forbudte. Hvis man vil kommunikere i massemålestok, fx om politik, kan man betale en annonce i avisen, som fx denne excentriske eksildansker med for mange penge:

> **Nr. 5.**
> **Niels Helveg Petersen, solidarisk med det folketing, der har bragt Danmark ud i store vanskeligheder, vil nu inddrage alle rigets gode kræfter til at frelse det. Forhåbentlig får de lov til at frelse det, uden dets tings indblanding.**
> **J. Nørgaard, Postbox 148, Caracas 101, Venezuela.**

Politiken, 28/10 83 s. 10

Man kan også komme til orde ved at skrive på væggen, eller f.eks. på et spejl på et toilet:

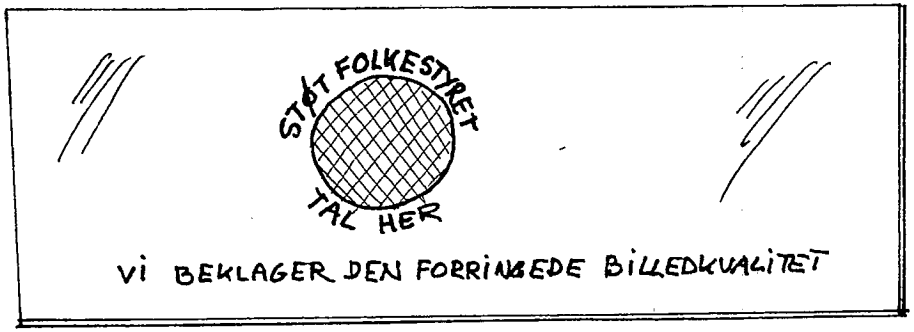

Hovedårsagen til at der overhovedet kan laves graffiti, dvs. meddelelser ad forbudte kanaler, det er jo dybest set at nogen har forbudt andre at bruge disse kanaler til kommunikation, kort sagt at det er en vare som kan ejes, at massekommunikere. Tænker man sig nemlig et samfund hvor alle har fri adgang til de tilgængelige massekommunikationsmidler, så ville graffiti være en logisk umulighed. Væggene og murene er altså ytringsfrihedens sidste udvej. Og det er jo meget mere effektivt at skrive med store bogstaver på Langebro i København: MER I SU – det kan ses langt omkring når broen går op – end at stille sig op på Israels Plads, på folkets talerstol, og sige det samme – gadeskiltet er iøvrigt malet over med DET FRIE PALÆSTINA PLADSEN. Skal alle have lov til ikke blot at ytre deres mening, men også at få den massekommunikeret, kan det kun ske på væggene – som samfundet er indrettet nu. Og hvad er så mest dyrebart for os: Ytringsfriheden eller ejendomsretten?

Snyd din dansklærer - skriv på lokum

En anden grund til at graffiti er så udbredt som det er, kan være af mere psykologisk art. De fleste mennesker har i danskundervisningen i skolen – måske ved siden af nogle færdigheder i at stave og skrive – lært én ting, nemlig den at de ikke skal tro at de kan skrive. Den næsten eneherskende undervisningspraksis med at lave røde streger under fejlene får eleverne til at opleve skriftlig fremstilling som en aktivitet, der kun kan have én kvalitet, nemlig at være mere eller mindre ukorrekt. Derved opbygges der i de fleste elever en psykologisk størrelse der svarer til Freuds overjeg, som censurerer, ikke adfærden i almindelighed, men kun det at skrive. Man kunne kalde denne instans Den Store Dansklærer, den dårlige samvittighed der altid dukker op hos folk: Er det nu korrekt, det jeg skriver, hvad ville min dansklærer have sagt til det, bliver jeg nu til grin?

Graffiti er nu en måde at snyde Den Store Dansklærer på. Den Store Dansklærer kan nemlig ikke komme med ind på lokummet, og går ikke rundt om natten på gaderne. Anonymiteten sikrer graffitisten mod kritik af at der er fejl. Ja der kan ligefrem ligge en hemmelig fryd i at lave fejl i graffiti-teksten:

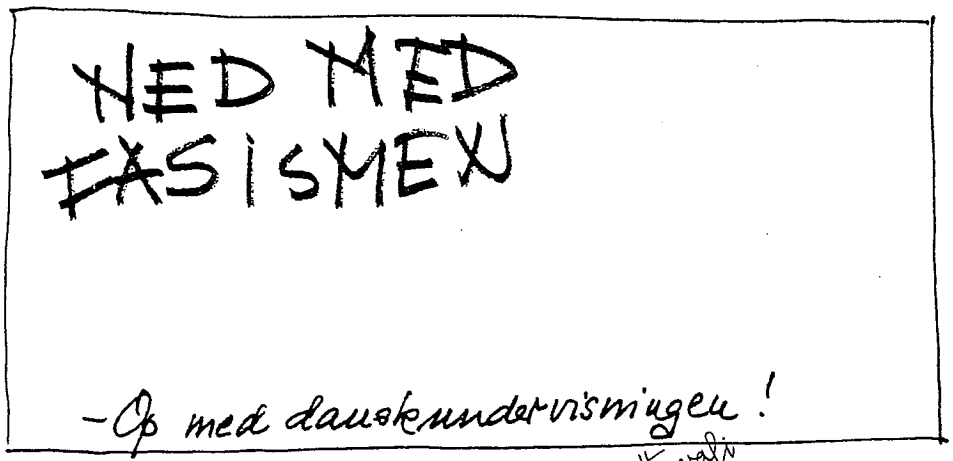

Eller: HAPLOGI NU Mix dittotto graph

(En haplologi er bortfaldet af den ene af to enslydende sammenstødende lyd eller stavelser, fx *alkoholdig* af *alkoholholdig*.) Graffiti omgår altså ikke blot de ydre forbud og begrænsninger af ytringsfriheden, men også den indre selvcensur, samvittigheden og kulturens fernis. Derfor er det der kommer frem på væggene også ofte om emner der ellers er tabu: sex, lort, religion og psykisk sygdom:

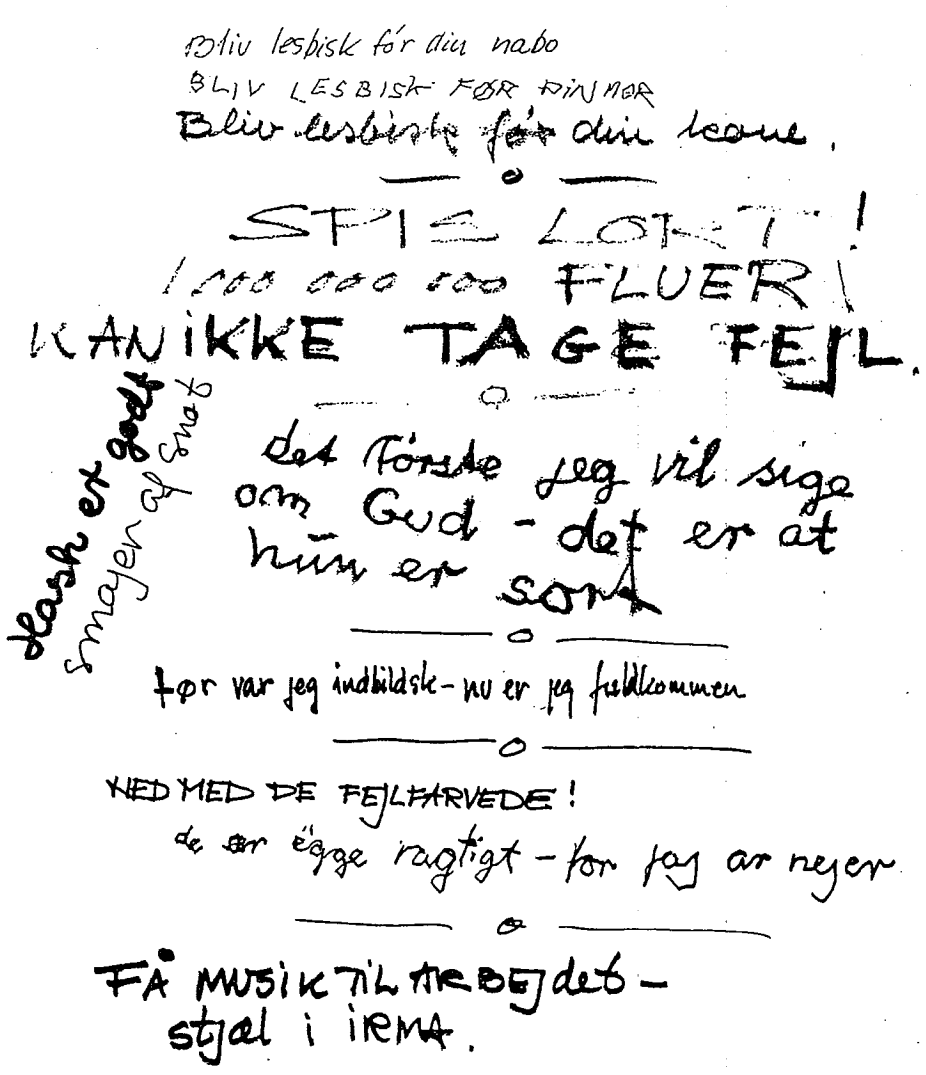

Det er jo heller ikke så mærkeligt at netop menneskets afsondringer og forplantningsorganer falder graffitisterne i tankerne netop på wc'erne, det er jo oftest kun her de kommer frem i dagens lys. De er ofte blevet fortrængt fra bevidstheden af Den Store Dansklærers gode ven Overjeg'et; snyder vi den ene, kan vi lige så godt snyde den anden med det samme.

FESTUS HIC FUITUIT CUM SODALIBUS

Mange har sikkert en fornemmelse af at graffiti er noget der i den senere tid er kommet fra Amerika, som så meget andet. Det er de indskrifter vi ser i Danmark nok også til en vis grad, men selve det at lave graffiti er så gammelt som mennesket. Der er meget der tyder på at

genren graffiti ikke blot er ældre end 2. verdenskrig, men ganske simpelt er den ældste genre overhovedet. Hulemalerierne i Altamira i Spanien og Lascaux i Frankrig, fra 30.000 f. Kr. er jo unægteligt skriftlige meddelelser på vægge eller mure. Spørgsmålet er så blot om kanalen har været autoriseret som kommunikationskanal eller ej. Og netop utilgængeligheden af de huler billederne er malet på og den kendsgerning at hulerne ellers ikke viser spor af at have været brugt til beboelse eller noget andet, dette tyder på at hulemalerne har malet under lignende forhold som nutidens graffitister, under stadig angst og på trods af højere magter.

Verdenshistoriens berømteste graffito er nok den som Guds finger skrev på væggen, ganske uautoriseret, hos kong Belsazzar, og som er beskrevet i Daniels bog kap 5:

5.5: Men i samme stund viste der sig fingre af menneskehånd, som skrev på væggens kalk i Kongens palads over for lysestagen, og kongen så hånden som skrev. (...)
5.25: Og således lyder skriften: Mené mené, tekel ufarsín! Og ordene skal tydes således: Mené betyder: Gud har talt dit riges dage og gjort ende derpå. Tekél betyder: Du er vejet på vægten og fundet for let. Perés (samme ord som ufarsin) betyder: Dit rige er delt og givet til Medien og Persien.

Der er mange af graffitiens væsentligste egenskaber beskrevet i disse linier. Afsenderen er anonym, men det øger kun frygten hos autoriteterne, for de ved at det er deres autoritet der trues. Meddelelsen er skrevet uadresseret på væggen, men dem der føler sig ramt er de virkelige adressater. Teksten er ikke umiddelbart til at forstå for de uindviede, og de indviede hører til blandt samfundets udskud (det var kun Daniel, som var fange hos kongen, der kunne tyde ordene). Teksten er en trussel mod den herskende orden, ikke blot ved at bruge uautoriserede kanaler, men også i indholdet.

Den næste væsentlige station i graffitiens historie er nok Pompeji, som blev begravet i lava og aske fra Vesuv år 79. Her har man nemlig ikke blot bevaret de officielle vægudsmykninger, men også de uprofessionelle skriblerier som er skrevet oven på det officielle. Der kunne fx på en mur stå: *festus hic fuituit cum sodalibus* oversat: *Festus har sammen med vennerne kneppet her,* og på en anden: *admiror paries te non cecidisse ruinis qvo tot scriptorum taedia sustineas,* oversat: *jeg beundrer dig mur, at du ikke er faldet i ruiner, du bærer så mange skribenters afskyeligheder.* Allerede dengang handlede mange graffiti om dette at skrive graffiti, som denne der har været brugt uafbrudt i 2000 år: *Alle skriver her på væggen, undtagen mig.*

Hen igennem Europas middelalder er der masser af graffiti, og den hyppigste er selvfølgelig den at folk har indridset deres navne, på væggen i fangekælderen, på muren i tårnet osv.

Mere interessant er den nyskabelse som lokumsvers udgør. Ikke blot indridses et navn, men der skrives også på versefødder og med rim:

En lokumsdigter blandt poeter
Er som et røvhul blandt trompeter.

Her i dette rige
er vi alle lige
Mester, svend og lægdomsmand
skider i den samme spand.

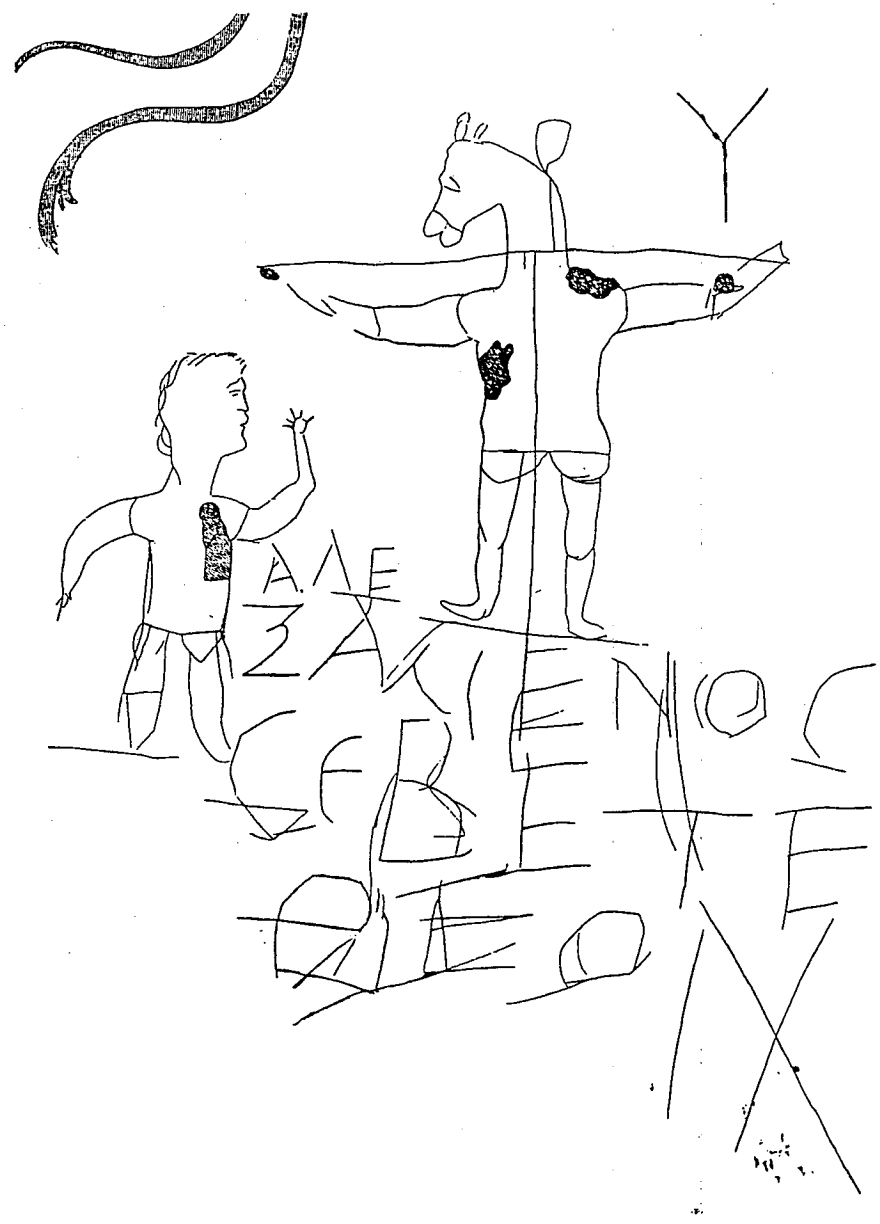

I. SPOTKRUCIFIKSET FRA KEJSERPALADSET PAA PALATINERHØJEN I Rom. Der står: Alexamenos dyrker sin gud.

Hånd i hånd
hånd i den
den i hånd
den i den.

To for kys og to for slik
to fordi jeg holdt din pik
Tolv for fire gange fisse
Betalt. Louise.
Regning fra en luder.

Sidste kapitel af graffitiens historie sprayes som udsmykning af undergrundsbanen i New York. For nogle år siden – det er vist ved at være på retur – var alle tog i New Yorks undergrundsbane overmalet i de festligste farver over det hele, man kunne ikke engang se ud ad vinduerne eller se på ruteplanerne eller noget som helst. Det var store børn der med spraymaling havde malet deres – ikke navne eller forbogstaver, men deres dæknavne eller identifikationsmærker på vognene om natten. Det var (er) farligt og forbudt, så det var noget af en manddomsprøve at få sat sit mærke på så mange vogne som muligt. Det skulle være håndværksmæssigt udført med så mange forskellige farver, så mange stjerner og løvefødder som de andre gange; et mindre udstyret navnetræk ville være en falliterklæring. Og hvad var så skønnere end at stå på stationen og se sit mærke komme kørende, jo oftere des bedre. Der står ingenting. Ingen kan forstå det, andre end dem der kan genkende tegnene. Mærkerne kan så gå i arv fra generation til generation og fx hedde CAY, CAY II, CAY III osv. En af grundene til denne kulturs forfald var nok den at de bedste af disse undergrundsmalere blev anset for at være ægte kunstnere, togvæggene begyndte at udkomme som kunstbøger med silketryk, og drengene blev sat til at udsmykke hele vægge for store summer. Skriverierne holdt op med at være graffiti fordi kanalen blev autoriseret.

Anarki eller kaos

Man kan inddele graffiti i grupper på flere forskellige grundlag: deres placering (inde eller ude), deres indhold (politiske, gruppetegn eller vittige) og deres originalitet.

Graffiti der er skrevet på lokummer har en helt anden funktion end dem der er skrevet på mure i byen. Det er jo nemlig helt sikkert at skrive på lokummet, der er man alene, mens der er en vis fare for at blive opdaget og pågrebet når man maler på en mur. Indegraffiti er således spontan filosoferen over verden og dens grænser, mens udegraffiti er velplanlagt aktion med sociale mål.

Et par eksempler på indegraffiti:

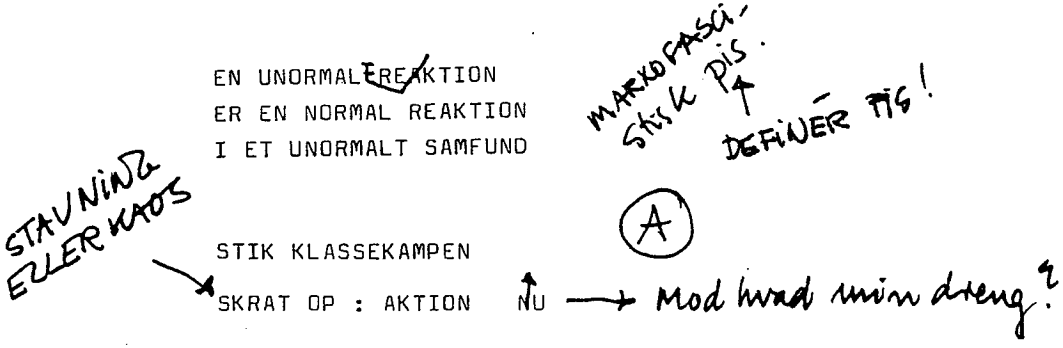

Og et par eksempler på udegraffiti:

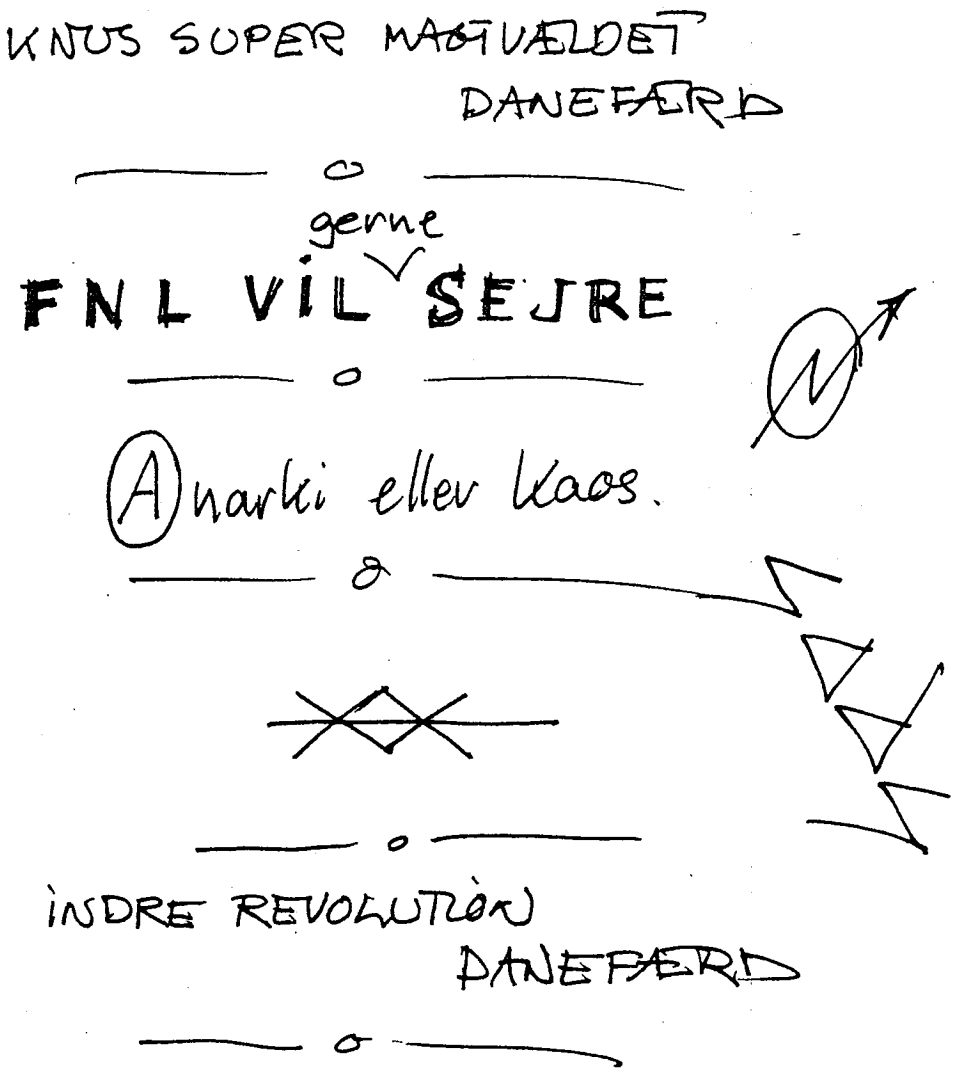

Begge typer er selvfølgelig præget af at det ikke er helt let at skrive på vægge eller mure. Der kræves en kort og fyndig formulering hvor alt rummes i et par ord. Man får det der kaldes en lapidarisk stil, en stil der er passende til at indhugge i sten. Men indegraffitisten har alligevel flere muligheder. Der er tid til at blive poetisk, til citater og henvisninger, og til at lade tanken udfolde sig.

Karakteristisk for indegraffiti er også dette at det ene er kommentar for det andet, og baggrund for det tredje. Især små forandringer med stor virkning er yndede: fx *reaktion* til *erektion.*

Udegraffiti er en tand kortere og derfor ofte reduceret til mystiske tegn og gerninger, som ofte kun forstås af de indviede. ANARKI ELLER KAOS er næppe helt forståelig for de fleste, for *anarki* betyder jo ganske simpelt for mange mennesker præcis det samme som *kaos,* og hele udtrykket betyder så nærmest: *bandit eller røver.* Men det var slet ikke ment sådan af den anarkist der skrev det – hvis det nu var en anarkist der skrev det, og ikke bare en yderligtgående desorientalsk medløber. Det var ment således at alt det styre man har nu, opfattes som kaotisk; og det eneste alternativ til dette kaos, det er den mest udviklede og raffinerede styreform, den uden noget herredømme: anarkiet. Men som sagt, kun de indviede forstår det. Hvis de indviede overhovedet kan holde styr på hvem de er. Fx går mange store børn rundt og mener at dobbeltkrydset ⚒ betyder børnemagt, mens yngre voksne mener at det betyder dobbeltanarki, nemlig to a'er oven i hinanden, det ene på hovedet. Mange ved nok at Ⓐ er et BZ-tegn og at ☮ betyder antiatomvåben, men det er også klart at der er mange der piller ved den dybere mening fx:

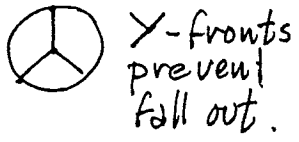

USA ud af EL SALVADOR

Nogle graffiti er overvejende politiske. De er somme tider skrevet med skabelon og de står utallige steder rundt på byens mure: *Væk med atomraketterne, kvindekamp er klassekamp, KLOR = MORD, hæng Weide, LEVE ALBANIEN.*

Andre er overvejende musikalske, dvs. det er navnet på et band:

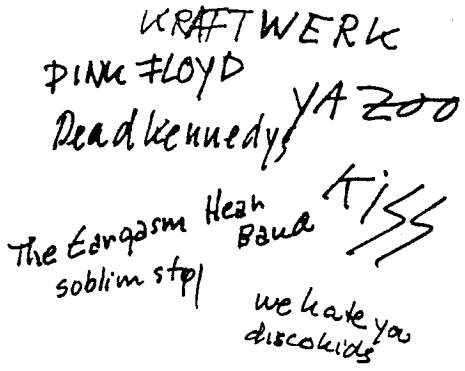

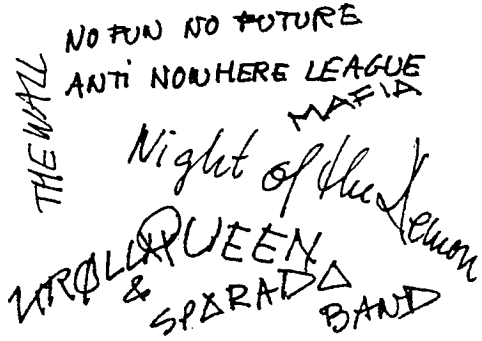

Funktionen af sådanne graffiti nærmer sig den som initialerne i New Yorks undergrund har. De skal ikke meddele noget til nogen som ikke ved det i forvejen, og det er også plat umuligt at se det hvis man ikke lige ved det. Men byens samlede graffiti af denne art udgør nok en slags barometer for hvilke orkestre der har flest fans på et givet tidspunkt. Tilhængerne kæmper om at dominere gade- og lokumsbilledet, og en af de mest dominerende er nok:

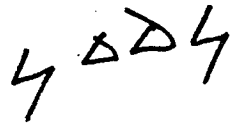

Beslægtet med navnene på musikgrupper er de faste mærker som markerer grupper eller tilhør til en bestemt form for undergrund; mest almindelig er *Kilroy* og *Örva:*

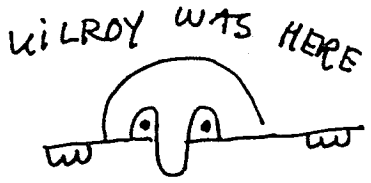

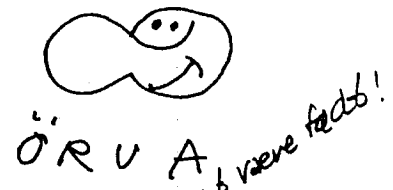

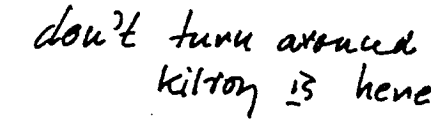

Forklaringen står på væggen af en tunnel under Borgmester Christiansensgade i Sydhavnskvarteret i København: *Kilroy was here. Kilroy kontrollerede krigsskibe i den amerikanske flåde. For at markere at han havde været der, skrev han: Kilroy was here. Soldater som skrev det efter bragte det med sig til toiletter i Europa og således blev hans navn mere kendt end nogen generals.*

NEKROFILE FOR AKTIV DØDSHJÆLP

De bedste graffiti er de vittige. Humoren er ofte i graffiti – på grund af den lapidariske stil – betydelig mere koncentreret end i en almindelig dåsevittighed som fortælles mundtligt blandt folk. Prototypen på graffitigheden er nok det klassiske løgnerparadoks. Det går i korthed ud på at en person siger: *jeg lyver.* Men hvis det så er løgn at hun lyver, så taler hun jo sandt, og hvis det så er sandt at hun lyver, så er det jo løgn at hun lyver osv. Et paradoks kan således defineres som en modsigelse der følger korrekt af konsistente præmisser, og det skyldes altid at et sprogligt formuleret udsagn henviser til sig selv og derved ophæver sin egen gyldighed, herunder ophævelsen af egen gyldighed. På murene kan denne teknik varieres på utallige måder:

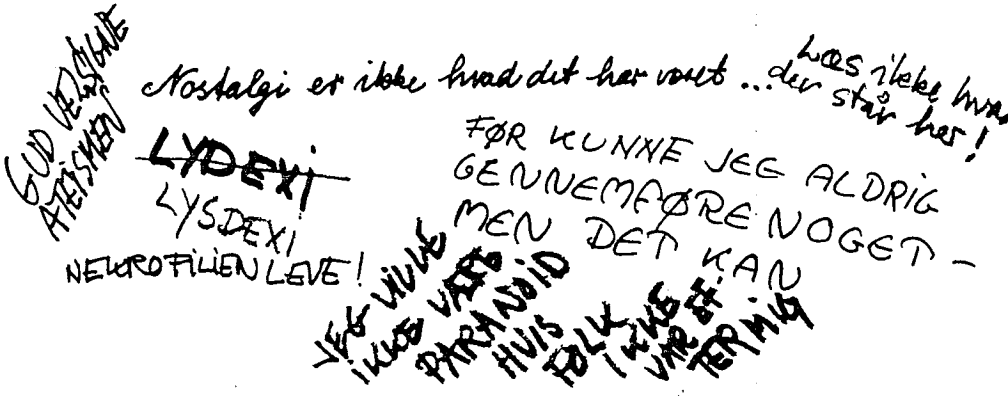

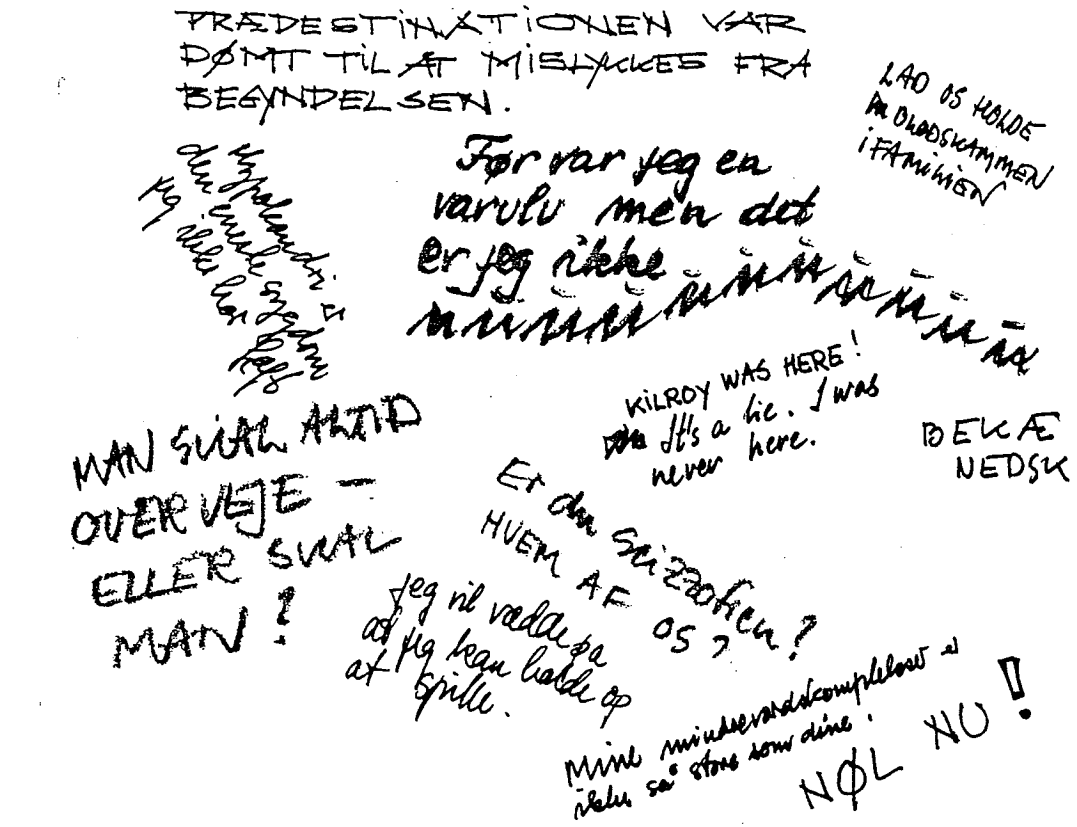

Dybden i alle denne type graffitigheder er egentlig uudgrundelig. I det omfang vores virkelighedsopfattelse er bundet til at vi kan formulere os om verdens virkelighed i sproget, er den slags sprogselvmord også rystende for vores opfattelse af selve virkeligheden. Hvad er egentlig virkeligt, når menneskelige ytringer ikke er ytringer?

Andre er blot morsomme, poetiske, selvmodsigende eller tvetydige formuleringer om noget af verden:

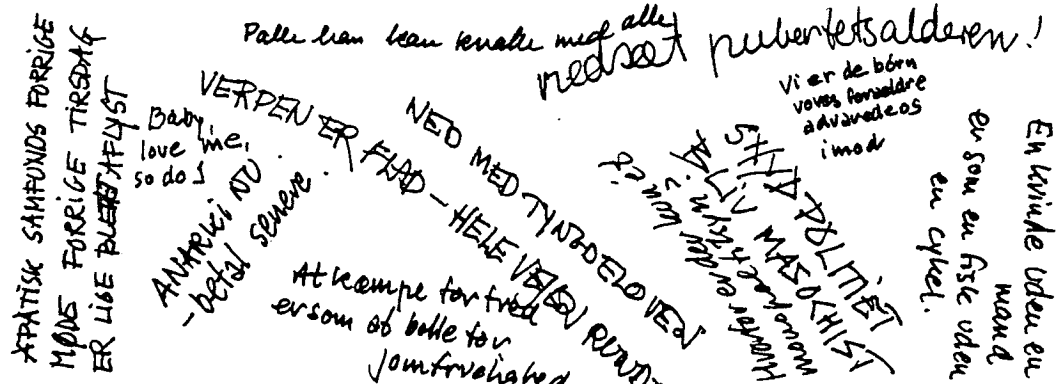

Teknikken er den samme som i alle andre vittigheder, og mangfoldigheden er så stor så den ikke kan kommenteres nu og her.

DANSK GRAFFITY LAUG

Kun et fåtal af alle graffiti er originale. Langt de fleste er skrevet af efter andre graffiti. Nogle mennesker optræder nærmest som kolportører af denne litteratur når de rejser rundt i byen, i landet og i verden. I den senere tid er der udkommet ikke helt få trykte samlinger af graffiti både på engelsk og dansk, og på nogle velegnede vægge, især i tunneler, kan man se alle de klassiske graffiti skrevet, ikke blot de samme som står i bøgerne, men også i samme rækkefølge som i bøgerne.

Andre graffiti er blevet mangfoldiggjort af ophavsfolkene fra begyndelsen. Fx blev der over hele København malet i hundredevis af kopier af – DANEFÆRD-indskrifterne på én nat: *Knus supermagtvældet – DANEFÆRD, feminin kraft – DANEFÆRD, indre revolution – DANEFÆRD.* Det var samme sprøjtemaling over det hele, så det var vel en planlagt trykkeproces, der skete her. Det interessante var så hvor hurtigt indskrifterne forsvandt igen – graffitiernes udbredelse afhænger af hvor længe de kan ses. På HANDELSBANKEN blev indskriften fjernet inden kl. 10 om formiddagen, på fjernsynsforretningen tog det et par dage, på tøjforretningen et par måneder, og på Nationalmuseets kolonnade vil det sikkert blive stående de næste tusind år.

Der findes dog én form for originalitet i graffitierne – en form som er helt enestående for genren – nemlig den totalt dementerende minimale tilføjelse med en anden håndskrift. Her sprudler viddet med en sådan hast at man får tillid til dansk kultur:

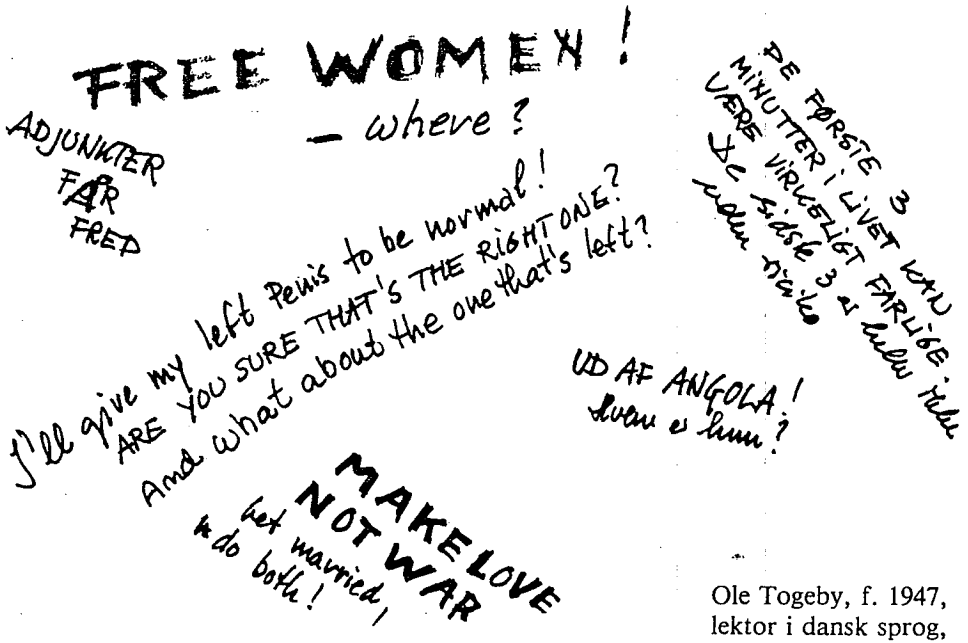

Ole Togeby, f. 1947,
lektor i dansk sprog,
Københavns Universitet

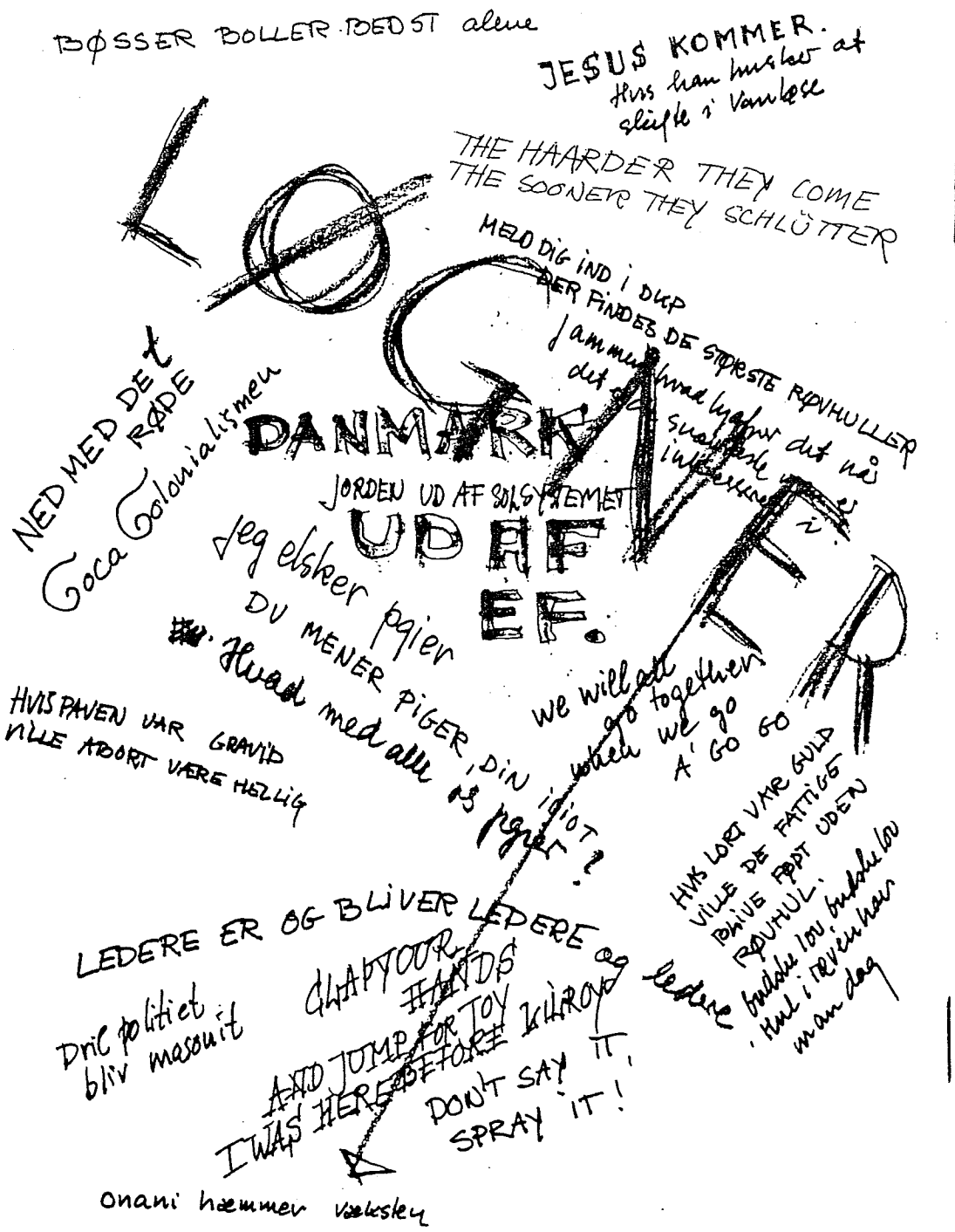

Mål&Mæle·4

9. årgang 1984

Lyd, betydning, retning

Når man skriver *vidste* og ikke *veste,* så hænger det sammen med skriftens morfematiske princip; når man skriver *ordsprog* og ikke *gorpsdro,* så hænger det sammen med skriftens retningsprincip.
Læs om skriftens principper og deres betydning for læsningen Side 7

Den danske sprog

Er det sværere at lære dansk end at lære engelsk? Er det sværere for en araber at lære dansk end for en dansker at lære engelsk? Er tyrkiske elever vrangvillige, når de ofte svarer *det vil jeg ikke?* Læs om den danske sprog og fremmedarbejderbørnene Side 12

Regionalt skriftsprog

Må man skrive *i førstningen* og *vi brættede ærmerne op?* Eller skal det rettes som dialekt? Og hvis man ikke retter, er der så frit slag (eller slaw)? Læs om regionalt skriftsprog Side 16

Op med danskundervisningen

NED MED FASISMEN – OP MED DANSKUNDERVISNINGEN, SKRAT OP – STAVNING ELLER KAOS. Det er hvar der står på vægge rundt omkring. Læs om graffiti og om hvad der står om skrift – på væggen Side 20

Sprogligheder 2
Skrift og læsning .. 7
Den danske sprog er en svær en 12
Kan man tillade danskerne at skrive dansk? 16
Skriften på væggen 20

SKRAT OP
↗
STAVNING
ELLER KAOS

**graffito,
wc på Københavns
Universitet Amager**

Vittigheder

En vittighed er en forklædt præst der lader som om at det er på skrømt han vier de par hvis familier ikke kan tåle forbindelsen med hinanden. Det er en af de bedste definitioner på vittigheder. Denne artikel skal handle om hvorfor.

Det vigtigste ved vittigheder – til forskel fra andre korte tekster som anekdoter, ordsprog, aforismer og den slags – det er nok den psykologiske mekanisme der udløser latter hos dem der hører vittigheden. Hvad er da den psykologiske mekanisme?

Den psykologiske mekanisme kan beskrives således: først opstilles der for lytteren en gåde med en ramme for hvor løsningen kan falde. Pointen, som kommer i stedet for løsningen, dukker imidlertid op uden for rammen, i den 4. dimension og det medfører for lytteren at den psykiske energi som var bundet inden for rammen til løsning af gåden, bliver overflødig. Den overflødige energi finder ved den værdiernes revolution som pointen udgør, udløsning i latter.

Gåden

Først gåden. Alle vittigheder er en slags gåder, nogle direkte andre mere indirekte. Se fx:

– Hvorfor kan en hest ikke blive elektriker?
– Fordi den taber pærerne.

En mørk og stormfuld nat kom en mand gående ad vejene omkring Randers. Han frøs og rystede af kulde da han bankede på døren på en kro ved landevejen. Tjeneren lukkede op, vagabonden fortalte at han ingen penge havde, men at han havde et lille nummer at vise frem hvis han så til gengæld fik en cognac til at varme sig på. Han fik sin cognac og måtte frem med sit nummer. Op af lommen trak han et lille bitte koncertflygel, en mus i kjole og hvidt og en kanariefugl i en smuk balkjole. Musen satte sig hen ved flyglet og spillede, og kanariefuglen sang de smukkeste arier til. Tjeneren var begejstret og spurgte hvorfor han dog gik rundt på landevejene, når han havde et nummer han kunne blive verdensberømt på. – Nej, sagde vagabonden, det går ikke; der er fup i det, det kan jeg ikke optræde med. – Jo, vedblev tjeneren, det er et helt vidunderligt nummer, du kan tjene en formue på det. Det er helt fantastisk. – Nej, det går ikke; det er fup: kanariefuglen kan ikke synge, det er musen der er bugtaler.

Det første er jo helt klart en gåde, og der er ikke ret meget andet i vittigheden end løsningen på gåden. Men hvad er gåden i den anden vittighed? Gåden i den anden vittighed stilles i den sidste linje før pointen – som er den aller sidste sætning: *kanariefuglen kan ikke synge, det er musen der er bugtaler.* Og gåden er så dette: hvad kan gøre at et så fantastisk cirkusnummer ikke er noget værd? Hvad er det der forbinder fattigdom med det store illusionsnummer?

I gåden indføres først vittighedens modsætningsmotiv, det der er emne for vittigheden, her: fattigdom og det strålende cirkusnummer. Gåden går så ud på hvorledes disse modsætninger på meningsfyldt måde kan forbindes i ét univers. Hvordan kan de begge være sande?

Når enhver vittighed indeholder en gåde, indeholder den også en løsning, og det er denne løsning man kalder pointen. Pointen skal være en overraskelse, ellers ville der ikke være tale om en gåde. Pointen angiver hvorledes de to motiver, der umiddelbart synes uforenelige, kan forbindes i et univers.

Rammen

Her kommer en gåde, som ikke er en vittighed, men som kan illustrere noget meget vigtigt om den psykologiske mekanisme ved vittigheder; tag lidt tid til at tænke over gåden og læs først derefter videre i teksten. Gåden lyder således:

Forbind disse 9 prikker med fire rette linier uden at løfte pennen fra papiret:

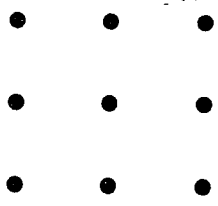

Løsningen står på sidste side af denne artikel. Når 9 ud af 10 ikke kan løse opgaven, så er det fordi de – selv om det ikke har været nævnt i instruktionen – indsætter den ekstra regel at linjerne ikke må gå ud over de yderste prikker i kvadratet. De indsætter altså opgaven i en ramme, som de selv leverer. Sidder opgaven i denne ramme, kan den ikke løses, og kun hvis man altså bliver sig bevidst at man ikke er begrænset af rammen fordi man selv har sat opgaven ind i den, kan man løse opgaven. Et eksempel til med præcis den samme pointe:

På tegningen kan man se hvor Det Røde Hus ligger og hvor Det Blå Hus ligger. Opgaven er nu:
Hvor ligger Det Hvide Hus?

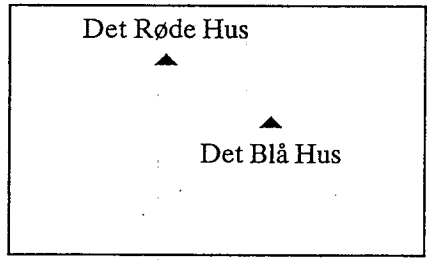

Tænk nu lidt over problemet! Løsningen kommer i næste sætning: Det Hvide Hus ligger i Washington. Rammen som læseren der ikke kan løse opgaven, selv har sat opgaven ind i, det er den ramme der står på papiret. Der står jo nemlig ikke noget i opgaveformuleringen om at Det Hvide Hus skal ligge i rammen. Prøver man at finde løsningen inden for denne ramme, kan man ikke løse opgaven. Kun hvis man bliver sig bevidst at man selv har sat opgaven ind i denne ramme kan man gå uden for den.

Implikaturen

Hver gang man læser eller hører en tekst, sætter man den automatisk ind i en ramme, ellers kan man slet ikke forstå sammenhængen mellem tekstens dele. Den ramme man sætter de fleste tekster ind i, det er en ramme af normal sund fornuft. Et par eksempler kan belyse dette fænomen. *Far er ædru i dag,* denne sætning indsættes i den ramme at far normalt ikke er ædru, ellers ville der ikke være grund til at nævne det.

En elev sætter sig ind ved det grønne bord, trækker et kort hvor eksamensopgaven står, og siger så til den eksaminerende lærer, mens censor hører på det: – *Den opgave har vi ikke aftalt at jeg skulle have.* Det er ikke usandt hvad eleven siger hvis de faktisk slet ikke har aftalt noget, men det sætter læreren i en meget ubehagelig situation fordi censor ikke kan gøre andet end at sætte sætningen ind i en ramme af sund fornuft hvor den slags benægtende sætninger kun siges hvis afsenderen, altså eleven, har grund til at antage at modtageren, altså læreren, mener det der benægtes, altså at de havde aftalt den opgave. Den engelske filosof Grice kalder dette fænomen en *implikatur,* dvs. noget som følger af sætningen, ikke med logisk nødvendighed, som ved en *implikation,* men noget der følger af vanerne om hvordan sproget bruges.

Vittighedens ramme

Alle vittigheder har implikaturer, og det er dem der udgør den ramme som tilhøreren selv sætter op og som forhindrer at gåden kan løses:

> En fyrste var engang på rejse rundt i sine lande. I en landsby så han i folkemængden der havde stimlet sig sammen, en mand som fuldstændig lignede ham selv. Han gik ned til ham og spurgte: – Har din mor nogen sinde tjent ved hoffet? – Nej, svarede manden, men det har min far!

Gåden i denne opgave er ikke: hvad har det med sagen at gøre om moderen har tjent ved hoffet? Det er kun den indledende øvelse der får alle der simulerer lidt åndsfriske, til som en rimelig implikatur at tænke: fyrsten må have fået den tanke at manden og han selv har samme far, at fyrstens far altså har lavet et lille sidespring, og at manden i mængden altså er et uægte barn. Gåden i vittigheden lyder noget i retning af: hvordan kan den magtesløse bondemand værge sig mod antydningerne om at han er et uægte barn? Den »sunde« fornuft der som en ramme af læseren sættes om denne historie, det er det feudale samfunds dobbeltmoralske fornuft der går ud på at fyrster er ægte født, mens bønder kan være uægte børn, og at fyrstelige mænd kan og bør have friller, mens fyrstelige kvinder selvfølgelig ikke er deres mænd utro.

Ligesom et billede af et hav i stormvejr eller af en halvbar sigeunerpige kan passe ind i et almindeligt borgerligt hjem blot der kommer en ramme om, så kan en tekst også passe ind i den offentlige orden blot den sættes ind i en passende ramme.

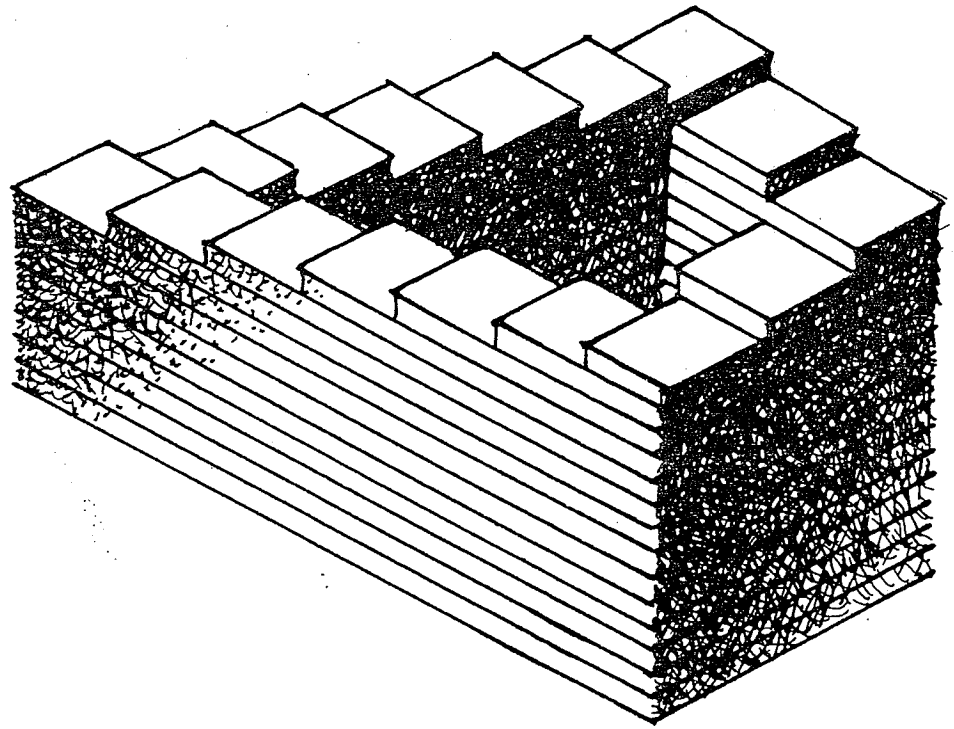

Også tegninger sættes af beskueren ind i en ramme af sund fornuft, dvs. i en verden hvor fysiske love og regler for perspektiv gælder.

Den 4. dimension

Når vittighedsfortælleren ved hjælp af gåden har fået tilhøreren til at sætte opgaven fast og sikkert ind i en passende ramme, så åbnes der med pointen pludseligt for den 4. dimension. Dette kan måske bedst illustreres med et eksempel på en vittighed hvor kun de færreste umiddelbart fatter pointen, hvor altså den 4. dimension er lige så usynlig som til daglig:

> To tvivlsomme forretningsmænd har haft held til at skabe sig en formue og prøver nu at albue sig ind i det fine selskab. De får deres portrætter malet af en af tidens fasionable malere, og i guldrammer bliver de vist frem ved en reception i den store stil. Blandt gæsterne er der en kendt kunstkritiker, og den ene af forretningsmændene fører ham hen til væggen hvor de to portrætter hænger side om side. Kritikeren ser på billederne en tid lang og ryster på hovedet som om han mangler noget. Til sidst peger han på den bare væg mellem de to billeder og spørger: Og hvor er Frelseren?

For at forstå pointen må man om kunst vide at et yndet motiv for store malere har været Golgatha med de tre kors; i midten hænger Frelseren, og på de to andre kors hænger de to røvere der blev korsfæstet samtidig. Så forstår man at kunstkritikeren med sit spørgsmål i virkeligheden siger: portrætterne skriver sig ind i den fineste tradition, det er to røvere de forestiller.

Gåden i denne vittighed er denne: hvordan kan kunsten, som kunstkritikeren er repræsentant for, og som de tvivlsomme forretningsmænd udnytter til deres egne formål, klare sig mod penge og magt og spidse albuer? Rammen som læserne lægger ind er faktisk de rammer der er om forretningsmændenes portrætter. Pointen forbinder nu med en bro, som kun findes i den 4. dimension, de to sider af motivets modsætning: kunst og pengemagt.

Den 4. dimension omfatter ikke blot portrætterne i deres rammer, men også deres plads på væggen og hele situationen de bliver vist frem i, en dimension som forretningsmændene ikke havde regnet med. Den fjerde dimension er så at sige en ny ramme som motiverne sættes ind i, en ramme hvor motivernes forening er indlysende og hvor forholdet mellem dem ofte er vendt på hovedet i forhold til i gåden. I gåden var pengemagten ovenpå, og udnyttede kunsten, i pointen er det omvendt, de tvivlsomme pengemænd er blot det motiv som kunsten fremstiller. Der er helt vendt op og ned på styrkeforholdet.

Når jeg kalder denne nye ramme for den 4. dimension, så er det fordi det ikke blot er en ny ramme der skærer motivet af på en anden måde end den første, men en ny måde at betragte modsætningsmotivet på, som ligger uden for og omfatter den første måde. Den anden ramme omfatter den første og man kan derfor ikke forestille sig den anden ramme når man tankemæssigt befinder sig inde i den første ramme, lige som man ikke kan forestille sig hvordan tingene forholder sig til hinanden i den 4. dimension når man lever i en 3-dimensionel verden.

Den 3. dimension

En virkelig god illustration af dette kan man få ved at forestille sig hvorledes den 3. dimension ser ud fra en 2-dimensionel verden. Består hele verden af en flade med to dimensioner, så kan man skelne mellem fx store og små figurer, mellem en prik og en linje, mellem en polygon og en cirkel, og mellem figurer der står stille og figurer der bevæger sig som en bille på et papir. Hvis der i denne flade verden dukker en prik op der vokser og vokser til den når en vis størrelse og så bliver mindre og mindre lige til den forsvinder helt, hvad er så det? Man er tilbøjelig til at sige at det er en række forskellige figurer, prikker af forskellige størrelser der ikke hænger sammen, men afløser hinanden i hurtig rækkefølge i den todimensionale verden, fx som en tegnefilm er lavet.

Det er faktisk en tre-dimensional kugle der passerer gennem den todimensionale verden.

På samme måde i vittighederne. Motiverne ser helt forskellige ud i den sproglige sunde fornufts 3 dimensio-

Også på billeder kan man forene modsætninger på den 4. dimension; hvor skulle man ellers kunne finde denne trekant?

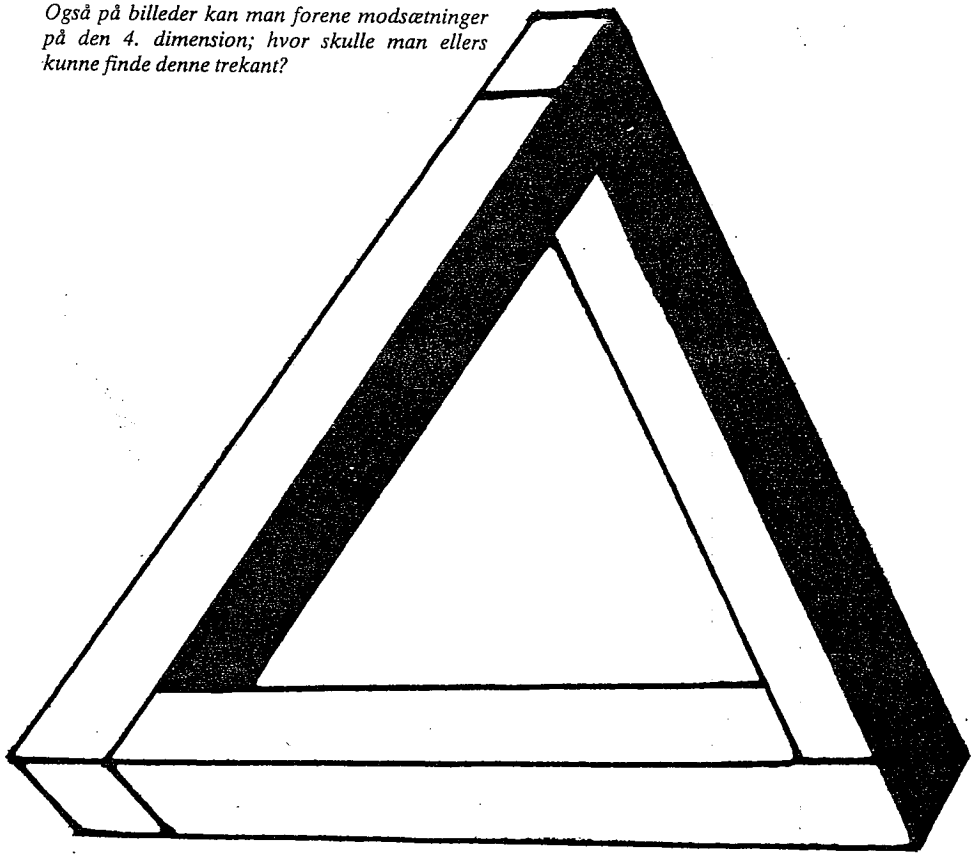

ner og så i pointens 4. dimension. Det der i den 4. dimension er broen der forbinder modsætningens to sider, er i den 3-dimensionale verden usynligt fordi det er tvetydigt og ækvivokt. Det der ikke kan forbindes i den 3-dimensionale verden hænger perfekt sammen i den 4. dimension. Tag eksemplet med *den taber pærerne!* Den verden der bygges op som ramme, er som dem der er i Anders And og andre tegneserier; dyrene optræder som mennesker. Hvordan forener man så de to motiver: det at være hest og det ikke at kunne blive elektriker? Det kan man kun i den 4. dimension, hvor ordene *taber pærerne* er broen der forbinder de to motiver.

Tag eksemplet med *det er musen der er bugtaler:* her viser det sig i pointen at fattigdommen ikke skyldes mangel på evne hos vagabonden til at sælge sit nummer, men at nummeret skyldes mangel på evne til at synge hos kanariefuglen. Der vendes op og ned på værdierne, vagabonden er med sin helt usandsynlige ærlighed ude over alternativet: illusionsnummer eller fattigdom. I hans verden er alternativet: illusion eller ærlighed.

Værdiernes revolution

Den 4. dimension er ikke et nyt motiv i vittigheden. Teksten handler stadig om de samme emner og de samme modsætninger. Det der indføres med den 4. dimension, er vittighedens tema, dens tankemæssige budskab, det som vittigheden vil sige *om* emnet, og det er ofte at værdiernes orden skal vendes på hovedet, eller: værdiernes revolution.

Temaet i *det er musen der er bugtaler* er tydeligvis den omvending af værdiernes orden som kommer frem i pointen; givet vi har et illusionsnummer, er det ikke fattigdommen som er modsætningen, men ærligheden; hvad gør det at man er fattig når man har hjertets rigdom?

Temaet i – *Nej, men det har min far* er den at der i et dobbeltmoralsk værdisystem altid må findes et negativt billede der svarer til det positive, og de magtesløse har i denne negativ-verden selvfølgelig lige så meget overtag som de mangler det i den herskende tingenes orden.

Temaet i *Hvor er Frelseren?* er præcis det samme: den værdiernes orden som synes at herske i verden, at kunsten kan udnyttes af pengemagten, kan meget hurtigt vendes på hovedet således at kunsten sætter pengene på plads.

Paradokset

Det hører med til vittighedens psykologiske mekanisme at der altid opstilles flere paradokser undervejs. Det første paradoks er nok dette at vittigheder – af den type som hidtil har været citeret, som kan kaldes dåsevittigheder – kun kan bringes hvis man på forhånd gør opmærksom på at det er en vittighed der kommer. Det kan ske ved en bemærkning af typen – *Har I hørt den om ...* eller – *Jeg kan en mægtig god en om ...* eller *her er et eksempel: ...*

Denne indledningsformular – som faktisk også findes før hver vittighed i denne artikel – betyder så meget som *dette er ikke sandt* eller *vi har lige helle i forhold til den virkelige verden og vores relationer i den.* Man kan nu spørge: er selve den sætning der siger *dette er ikke sandt,* en del af det der ikke er sandt? For så er det jo faktisk virkeligheden det handler om, og så er vi langt inde i det første paradoks, og det gør at læserne ikke rigtig ved om det der nu kommer, kun er en historie, eller om den måske også handler lidt om virkeligheden.

Gådens paradoks er dette: i gåden stilles der et spørgsmål. Tilhøreren er nu klar over at der må være et svar, en måde hvorpå gådens dele kan hænge sammen. Men tilhøreren ved også at det skal være noget uventet der er løsningen, noget overraskende. Med andre ord: tilhøreren sættes til at vente på det uventede. Og det er der jo noget paradoksalt ved. For hvis det er ventet kan det jo ikke være uventet, men hvis man opdager det og derfor lader være at vente, så bliver det uventet osv.

Og pointen i vittigheden, som viser hvorledes motivets to modsætninger alligevel hænger sammen i den 4. dimension, er også et paradoks, både set i forhold til den normale sunde fornufts 3 dimensioner, og i forhold til den virkelige verden som læseren ikke ved om vittigheden i grunden handler om.

I pointen vendes værdiernes orden ofte på hovedet. Men det sker kun i den 4. dimension som i forvejen er den tredimensionale verdens negativbillede, så når man sætter værdiernes revolution i negativ, hvad ender så egentlig med at være de gældende værdier til sidst? Også dette er et paradoks.

Også på billeder kan man finde paradokser; se fx på disse bukser.

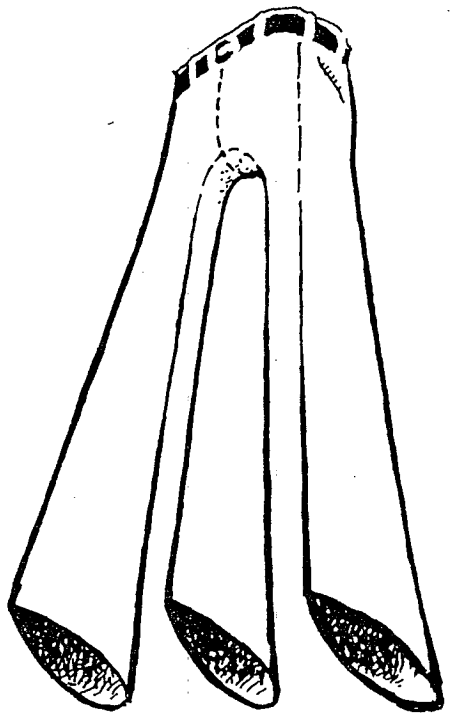

Når vittigheden indledes med at vittigheden sættes ind i en boble af uvirkelighed, og pointen i vittigheden der-

næst så at sige sætter vittighedens gåde ind i en boble af uvirkelighedens uvirkelighed, er vi så i virkeligheden kommet ud i virkeligheden igen? Det er pointens andet paradoks. Og læg mærke til at dette pointens andet paradoks så at sige ophæver både indledningsformularens paradoks om at der måske ikke er virkelighed inde i den boble der er inde i virkeligheden, og pointens første paradoks om hvorledes resultatet bliver af negativvendingen af værdiernes revolution.

Tag som eksempel den med *den taber pærerne.* Vi er gået med til en virkelighed hvor dyr opfører sig som mennesker, i og med vi har forstået gåden: *Hvorfor kan en hest ikke blive elektriker?* I pointen får vi så vendt op og ned på dette ved at konstatere at en elektriker ikke kan være en hest. Og hvad er det så der gælder, og hvad er det der vendes på hovedet: en verden hvor heste er som mennesker eller en hvor mennesker er som heste?

Eksemplet med – *Nej, det har min far.* I pointen vendes magtforholdet mellem fyrste og undersåt pludselig om på grund af tvetydigheden i den dobbeltmoralske værdiordning. Men er vittigheden så en kritik af den feudale dobbeltmoral eller er den tværtimod et forsvar for den, den kan jo vende begge sider op, blot den revolutioneres rigtig?

Kort sagt: Vi har lige helle fra at have helle fra virkeligheden.

Overflødigheden

Det mest særegne ved vittigheder er dog hverken gåden, rammen, den 4. dimension, værdiernes revolution eller paradokset; det er latteren. Hvad kommer den af? Mange psykologer med Freud i spidsen har behandlet dette problem, og det ser ikke ud til at der er kommet nogen forklaringer der er mere overbevisende end Freuds.

Teorien om latteren kan simplets forklares således som Arthur Koestler gør det i sin bog om *The Act of Creation:* sammen med de tankemekanismer, som er forklaret ovenfor, foregår der også en følelsesmæssig proces; til vittighedens motiv knytter der sig følelser og de har en meget større vægt end tanken, og når tanken pludselig forsvinder ind i den 4. dimension, kan følelsen ikke følge med, men fortsætter på grund af den større enerti lige ud ad sin bane. Forladt af tanken finder den udtryk i latteren. Latteren er altså den overflødige og hjemløse følelses udladning.

Problemet er nu hvilke følelser det er der bliver overflødige og hjemløse. I den om *den taber pærerne* er der næsten ingen følelser; sådanne vittigheder udløser da næsten heller ikke nogen som helst latter, højst et træt smil. I den med *det er musen der er bugtaler* er det den overbærende medfølelse med den stakkels naive og dumme vagabond der pludselig viser sig at blive overflødig, og både i den med – *Nej, det har min far* og i den med *Hvor er Frelseren?* er det afmagtsfølelsens indestængte ærgrelse der pludselig slet ikke er nødvendig. Her er det meget simpelt; den følelse der bliver overflødig, er den man som tilhører overtager når man identificerer sig med en person i historien, med vagabonden, med bonden, eller med kunstkritikeren.

Hæmninger

Der er imidlertid også historier hvor det ikke er så lige til hvad det er for nogle følelser der er på spil:

– I Svendborg blev der forleden holdt en konkurrence i electric boogie; ved I hvem der vandt?
– Det gjorde en spastiker der var på vej over efter en sodavand.

– Jeg er ligeglad med hvem din far er, du skal ikke gå her hvor jeg fisker!

Den store filminstruktør Cecil B. de Mille skulle en gang lave en film om Jesus. Han havde fået Yul Brynner til at spille hovedrollen, og det hele gik mægtig fint lige til man kom til scenen med Peters fiskedræt. Yul Brynner kunne ikke gå på vandet, og man kunne ikke få lavet nogen apparater der så naturtro ud, og som kunne få ham til det.

Så forhandlede man med paven i Rom om man ikke kunne få Jesus ned på jorden igen og være stand-in for Yul Brynner i lige denne scene som var så svær – det var jo et fromt formål. Og se det lykkedes. Jesus kom ned på jorden igen, man fik instrueret ham om hvad han skulle sige, og man gjorde alt klar til optagelse. Men da Jesus skulle ud og gå på vandet skete der det at han ganske langsomt men sikkert sank ned. Cecil B. de Mille blev meget oprevet og råbte til Jesus mens han endnu stod i vandet: – Hvorfor kan du ikke nu, når du kunne for 2000 år siden? – Dengang havde jeg jo heller ikke huller i fødderne endnu.

Jeg ved godt at man faktisk ikke griner ad vittigheder når man læser dem og ikke har vittighedsfortælleren for sig, men man kan alligevel nok mærke at ved disse vittigheder er enten grinet større eller mere svedent end ved de foregående. Det skyldes nok at det ikke er reelle og tilladelige følelser der bliver hjemløse her, som i de foregående. Og så kommer næste del af Freuds forklaring.

Freud beskriver meget anskueligt hvorledes vittigheder ikke er noget der laves af vittighedens forfatter som fx en novelle. Den er et indfald. Den laver sig selv bag om ryggen på vittighedsfortælleren.

Freud beskriver det således at der er et førbevidst ønske som imidlertid ikke er acceptabelt enten i det sociale selskab eller bare i bevidsthedens verden. Dette uacceptable førbevidste ønske smutter så ned i underbevidstheden og bliver forklædt (nemlig i den tvetydighed som kun afsløres i den 4. dimension), og i denne forklædning kan det smutte forbi den hæmning eller den censur der ellers normalt forhindrer at uacceptable ønsker overhovedet kommer op i bevidstheden. Kommet forbi censuren afslører det førbevidste ønske sig så i pointen; gåden var bare forklædningen. Det der fremkalder latteren er så ikke det førbevidste ønske, det kommer jo frem i dagens lys, det er derimod hæmningen der bliver overflødig. Der kommer slet ikke det stormløb mod dens bastioner som den var indstillet på fordi det førbevidste ønske smutter forbi i forklædning, og dens modstand bliver helt overflødig.

Freud siger altså med andre ord at det ikke er enhver følelse der kan blive overflødig, men at det kun er hæmnin-

ger der kan blive overflødige. Det er de følelser der værner om bevidsthedens og dens orden, der bliver gjort overflødige, det er det han sidenhen kaldte over-jeget, samfundets og moralens repræsentant i bevidstheden.

Blasfemi

De sidste 3 eksempler synes at bekræfte dette. Religion er på mange måder i vores samfund tabuområde, det er på en måde noget som mange finder helligt og vigtigt, men det er på en anden måde noget som man ikke rigtigt taler om, og der er især problemet om hvad der er virkeligt og hvad ikke, som det kan være svært at tage stilling til, for det ville forstyrre ordenen i vores bevidsthedsmæssige univers. Derfor er der en vis modvilje, eller måske endog en hæmning mod at diskutere sådanne sager. Pointen i *du skal ikke gå her hvor jeg fisker* kommer tydeligvis bag på mange, og den eneste følelse der kan blive arbejdsløs her, det er hæmningen mod at diskutere virkelighedsværdien ved sådanne historier.

Det samme kan siges om *dengang havde jeg jo heller ikke huller i fødderne.* I denne sidste er der dog også mange ting som folk kan opfatte som blasfemiske, fx at Jesus skulle være stand-in for Yul Brunner.

Ved en lille privat optælling har jeg lagt mærke til at de fleste kvindelige tilhørere til *det var en spastiker* reagerer ved for det første ikke at grine og ved for det andet at sige at de ikke kan lide sådanne historier. De fleste mandlige tilhørere reagerer ved at grine og ikke sige noget.

Historien er vel egentlig ikke diskriminerende. Jeg tror fx – uden at have afprøvet det – at de fleste spastikere ville synes det var en god historie, men at break dance-konger måske ville finde den upassende. Alligevel kan jeg godt forstå hvorfor ikke alle giver efter for latteren i denne sammenhæng. Den hæmning som efter Freuds teori skulle blive arbejdsløs i denne historie er jo nemlig ikke aggression mod eller medlidenhed med spastikere, men angsten for overhovedet at tale om og tænke på spastikere. Det er jo en besværlig side ved vores samfundsliv at der findes folk der ikke er som alle andre, og det er den almindelige reaktion i vores samfund at de skal gemmes væk både fra samfundets synlige side og fra bevidstheden.

Når nogle mennesker så ikke synes at denne historie er sjov, så er det altså ikke fordi de i modsætning til andre ikke har noget imod spastikere, så er det fordi de ikke er bange for at tale om spastikere. Det er altså folk der ikke fortrænger de besværlige tanker om mulige afvigelser hos sig selv og deres nærmeste.

Således også de to vittigheder om Peters fiskedræt. De er på sin vis også meget fromme. De tager jo nemlig historien alvorligt og prøver den så af på tanken. Dem der griner af dem, det er dem der har fortrængt problemet om bibelshistoriens virkelighed.

Den forklædte præst

Jeg har lovet at bringe løsningen på 9-priksproblemet. Her er den:

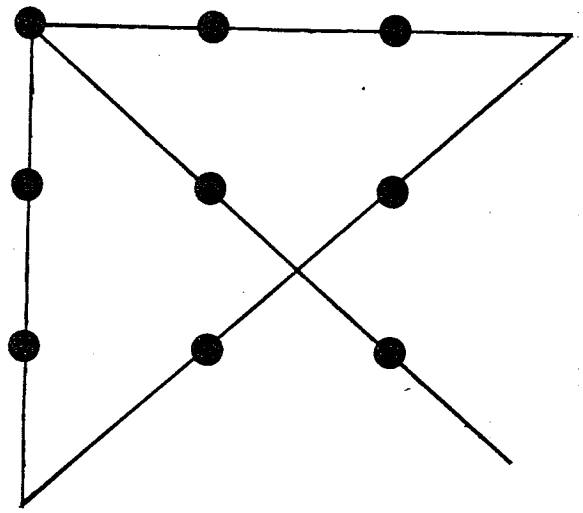

Og så er hele den psykologiske mekanisme der udløser latter af en vittighed forklaret. Den bestod af følgende led: Først var der en *gåde* der fik modtageren til at sætte en *ramme* af sund fornuft op for hvorledes *motivets* modsætninger skulle forenes. Det viser sig så i pointen at modsætningernes forening kun findes i *den 4. dimension,* hvor til gengæld der sker en *værdiernes revolution.* I den normale 3-dimensionale verden er dette *tema* forklædt eller tvetydigt, og kan derfor omgå bevidsthedens *hæmninger* og censur der derefter bliver *overflødige.*

Det er jo en lang og temmelig omstændelig forklaring, men i den definition som er nævnt i indledningen er næsten det hele med: en vittighed er en forklædt (den 4. dimension) præst (rammen) der lader som om at det er på skrømt (paradokset) han vier (værdiernes revolution) det par hvis familier ikke kan tåle forbindelsen med hinanden (motivets modsætning).

Ole Togeby f. 1947
lektor i dansk sprog
Københavns Universitet.

Det man normalt kalder for vittighedstegninger, er ikke tegnede vittigheder, men tekst-vittigheder med illustrationer til. Illustrationen har ofte den funktion at udgøre rammen og evt. gåden for den vittighed som har tekstens replik som pointe.

Lad tusind sprogblomster blomstre

Junkere

Junkere og junkere er flere forskellige ting. Ordet kan betyde stiknarkoman, men også en særlig slags adelsmænd, der oven i købet har lagt navn til nogle småkager. I bagerens vindue ligger der kammerjunkere og boller, som folket så vittigt siger.

Før sidste valg var jeg til et møde, hvor en yngre kvindelig folketingskandidat spillede plader og læste op af Oscar Hansen. I et af digtene forekom linjen »Lad baroner og grever og junkere i flok ...« Hun udtalte ordet på engelsk manér (djånkere), hvad der gav verslinjen en højst ejendommelig flavour.

Normalt er det svært at gennemskue hvordan de sproglige mekanismer fungerer oven i hovedet på andre mennesker, selv personer der står én nært. I det her tilfælde var det let: hun var lige netop de par år yngre end mig selv, der gør at hun ikke har lært om junkere (= adelsmænd) i skolen, mens hun til gengæld har læst og hørt om narkomaner dag ud og dag ind. Et generationsspørgsmål: de sproglige mekanismer præges af hvornår vi er født. Københavns befolkning kan deles i to halvdele: den ældre del kommer engang imellem til at sige sporvognskort i stedet for buskort, de yngre gør det aldrig. Thi de har ingensinde set en levende sporvogn.

Den måde man behersker sit modersmål på kan opdeles i tre slags. Der er de ord man bruger til daglig og som man altså kender betydningen af. Det aktive ordforråd kalder sprogforskerne det. Så er der de ord, som man ganske vist kender betydningen af, men som man aldrig selv bruger, det passive ordforråd. Og endelig de ord, der vitterlig udgør en del af sproget, men som man aldrig selv kommer i berøring med, fordi man ikke færdes i de kredse hvor de bruges. I den adelige betydning kendes *junker* af bedagede sjæle som undertegnede, narkobetydningen er mere udbredt blandt de yngre, og hvem husker endnu på at det også kan betegne en tysk flyvemaskine?

DATAMASKINEN I MODERSMAALSUNDERVISNINGEN.

Matematiktime. Eleven faar til opgave at lave et program p} klassens mikro-datamaskine der kan udregne gennemsnittet af en raekke tal. Eleven saetter sig hen og indtaster:

Du finder gennemsnittet af en raekke tal ved at laegge alle tallene sammen og dividere summen med antallet af tal. Naar jeg giver dig en raekke tal, find saa gennemsnittet, skriv "gennemsnittet er", og udskriv derefter med to decimaler det gennemsnit du har fundet for tallene!

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25

Maskinen udskriver:
GENNEMSNITTET ER 13.00

Her bliver eleven klogere, klogere paa matematik og gennemsnit, fordi hun eller han bliver noedt til at taenke igennem hvorledes et gennemsnit regnes ud, og at man skal huske at angive hvor mange decimaler man vil have med. Paa den maade kan datamaskinen v{re et godt og morsomt hjaelpemiddel i fx matematikundervisningen. Eleven kan bruge den til at taenke igennem hvad konsekvenen er af en bestemt ide, eleven kan fx se hvad der sker hvis man ikke angiver antallet af decimaler.

Men desvaerre kan man ikke tale til maskiner i menneskesprog. Man maa altid bruge et af de kaudervaelsk der hedder programmeringssprog. Her er det samme program som det ser ud i det programmeringssprog der hedder Pascal:

Programmet indtaster:

```
 1 PROGRAM SNIT (INPUT OUTPUT);
 2 VAR TAL:ARRAY(1..25) OF INTEGER
 3    I:1..25;K,T:INTEGER;
 4
 5 FUNCTION SNIT (I:INTERGER): REAL;
 6    VAR J, SUM: INTERGER;GENNEMSNIT: REAL;
 7    BEGIN SUM:=0;
 8      FOR J:=  1 TO I DO SUM + TAL(J);
 9      SNIT:= SUM/I
10   END;
11
12 BEGIN RESET (INPUT); I:=1;
13   WHILE (NOT EOF) AND (I>25) DO BEGIN
14     READ (T); WRITE (T:4);
15     TAL(I):= T; I:=I+1;
16   END;
17 FOR K:1 TO (I-1) DO WRITE(TAL(K):3);
18 WRITELN;WRITELN('GENNEMSNITTET ER', SNIT(I-1):8:
19 END.
GO
```


19 20 21 22 23 24 25

maskinen udskriver:

GENNEMSNITTET ER 13.00

Og s} er det som om fordelen af det hele g}r tabt. Det er som at g} over }en efter vand, hvis eleven skal l{re alle de indviklede regler om hvorn}r man skal s{tte semikolon og hvorn}r punktum, hvorn}r man skal skrive reset input og hvilket ciffer der angiver margenen og hvilket et antallet af decimaler - alt sammen for at l{re hvordan man udregner et gennesnit. Undervisningen i programmering bliver en slags gigeunge der tager al pladsen fra de andre fag i skolen. Det der skulle v{re hj{lpemidlet for alle de andre fag, bliver til et m}l i sig selv.

Det man s) gIr i undervisningsprogrammerne for Ijeblikket - for alle de maskiner skolerne allerede har indkIbt skal jo bruges - det er at lade l{rere der har meldt sig frivilligt, eller professionelle programmIrer lave selve programmet (linje 1 til 19), og s) lader man eleverne indtaste talr{kken. De ser s) at maskinen svarer med at udregne gennemsnittet. Og det er efter min mening n{rmest det modsatte af undervisning, eleverne l{rer ikke noget om gennemsnit, de l{rer ikke noget om hvorledes datamaskiner fungerer, de l{rer ikke at en datamaskine fungerer som en madkasse: hvad man f}r ud af den, er intet andet end (konsekvenserne af) hvad man har puttet ind i den. For eleverne kan det kun blive ren mystifikation. Eleverne tror mere eller mindre at maskinen kan t{nke, at man kan udveksle replikker med en maskine, og at den fort{ller en noget. Det gIr den ikke. Det er programmIren der gIr det.

DATAMASKINER I SKOLEN

I disse aar bliver der indkoebt dyre databehandlingsanl{g til baade folkeskoler og gymnasier. Man mener at det er paa tide at indfoere datalaere, orintrering om informatik og samfund, og datamaskinestoettet undervisning i skolen. Det er givetvis en rigtig tanke at naar EDB indfoeres overalt i samfundet, maa skolen forberede eleverne ogsaa paa det. Det er som med sexualundervisning: det er bedre at eleverne laerer om det i skolen, end at de m) hente deres oplysninger andre steder; der bliver de nemlig givet daarligere, og med andre hensigter end dem der er til elevens bedste fx p) grillbarernes spillemaskiner, hos dataforhandleren, og p) kammeraternes hjemmekomputere. Men hvad er det saa eleverne skal laere om databe- handling i skolen ? Skal de laere om de samfundsmaessige forandringer som kan ventes og planlaegges i forbindelsen med den saakaldte tredje teknologiske revolution ? Skal de laere at programmere, saaledes

at de selv kan blive dem der planlaegger fremtiden? Eller skal datamaskinerne indfoeres som et undervisningsmiddel p) linje med overhead projektoren og videomaskinen? I denne artikel vil jeg proeve at svare p) disse spoergsmaal i forbindelse med modersmaalsundervisningen. Svaret bliver ikke det samme i alle fag. Jeg kan fx forestille mig at der i fag som matematik og fysik maa ligge muligheder for udnyttelse af datamaskinen til ting som man ikke tidligere havde kunnet goere, man kan fx simulere forsoeg som man ikke har ressourcer til at gennemfoere; maskinerne skaber en eftertragtet fornyelse af undervisningen. Omvendt er det svaert at se hvad man kan bruge dem til i gymnastik og sang. Men her vil jeg koncentrere mig om hvad man kan bruge datamaskinerne til i modersmaalsundervisningen fra 1. klasse til studentereksamen.

MODERSM]LSUNDERVISNINGENS FORMAAL

Formaalet med modersmaalsundervisningen er at indfoere boernene i det sproglige faellesskab, at laere dem at tale og lytte, laese og skrive: Derudover skal modermaalsundervisningen give eleverne en indfoering i den nordiske litteratur, s) de kan forstaa og tolke tekster og ogs)aalaese hvad der staar mellem linjerne, og saa de faar sans for kvalitet. Det maal skal ikke forandres fordi datamaskinen indfoeres i skolen. Det man kan spoerge om, det er om forhold omkring datamaskinerne forandrer nogle af de forhold som er emne for modersmaalundervisningen, om nogle af emnerne i forbindelse med databehandlingsmaskiner falder ind under modersmaalsundervisningen, eller om datamaskinerne vil kunne goere det lettere at naa
de maal som allerede er opstillet. Med andre ord: vil det sproglige faellesskab forandre sig? Er det blevet noget andet at skrive, laese, lytte og tale? Kan man laere at laese eller skrive lettere med en datamaskine end med en bog og en blyant?

Bliver det sproglige faellesskab et andet efter at databehandling er indfoert mange steder i samfundet? Er det altsaa noget andet eleverne skal foeres ind i, naar de foeres ind i det sproglige faellesskab? Det er vel ikke urimeligt at sige det. En del af de kanaler som man kan betjene sig af hvis man skal kommunikere, baade med en enkelt anden og med mange andre samtidig, vil v{re reserveret dem der kan bruge datamaskiner. Mange af de henvendelser vi som borgere i samfundet faar fra offentlige myndigheder og fra private firmaers kontorer vil v{re produceret p} databehandlingsanlaeg, s} det kan v{re svaert enten at komme igennem med noget eller at forstaa hvad der skrives hvis man ikke ved hvilke regler der gaelder for kommunikation over datamaskiner.

FORANDRINGER AF SPROGET

Derfor maa eleverne selvfoelgelig laere disse regler. De maa proeve hvordan det er at bruge dette medium eller denne kanal til kommunikation. De maa ogsaa bibringes en vis forstaaelse for hvad man skal acceptere af forandringer af sproget som betaling for de fordele man faar ved databehandling. Denne artikel er fx skrevet p} en datamaskine som ikke har de danske bogstaver {, | og }, og derfor maa jeg skrive bogstaverne om. Maskinen kan heller ikke lave sm} afsnit, dvs. afsnit der markeres med enkelt linjeafstand og indrykning p} 3, saadanne afsnit rykker den op p} foregaaende linje. Hvis man skal undgaa dette, maa man lave afsnit med dobbelt linjeafstand. Men dette er selvfoelgelig en mangel p} artikulationsmuligheder for mig; jeg ville gerne kunne skelne mellem store og sm} afsnit, og det kan jeg ikke nu. Er der andre af den slags aendringer i sproget paa grund af databehandling? Jeg tror at det er de to vaerste, og de er af en saadan karakter at man ikke skal acceptere dem. Hvis maskinen ikke har de bogstaver man skal bruge, maa man have en anden maskine.

Og hvis den ikke kan lave de afsnit som man gerne vil, må den (eller rettere tekstbehandlingsprogrammet) skiftes ud.

Men andre forandringer kender jeg ikke. Det er jo nemlig ikke nogen forandring af sproget at der er indført en række nye ord til at betegne forhold ved databehandling: *bit, byte, buffer, default* og hvad ved jeg. Ofte er det endda ord som også kan bruges uden for datasproget og som man har manglet, fx default; det betyder den standardværdi der indsættes, eller det der sker, når der ikke er grund til noget andet, det der i sprogvidenskab ellers er blevet kaldt det der er merkmahllos. Det der er sket på ordforrådets område, det er blot at sproget er blevet rigere og mere nuanceret og det skal man ikke være ked af; men man skal fortælle eleverne om det, så de kan læse og forstå hvad de måtte komme ud for.

Den talende maskine

Det ser for øjeblikket ikke ud til at man kan nå at lære eleverne egentlig at programmere. Det er ikke umagen værd, så længe programmeringssprogene er så svære og de forventelige fordele så små. Men der arbejdes hæftigt mange steder på at gøre det muligt at programmere maskiner i menneskesprog; så man både kan tale med sin stemme til den, og så man skulle kunne bruge de almindelige menneskesprogs ord (evt. i en eller anden normeret udgave). Der arbejdes også mange steder på at lave oversættelsesmaskiner, maskiner der kan oversætte fra et naturligt sprog til et andet.

Skal man også være bange for forsøgene på at få datamaskiner til at tale menneskesprog? Eller for oversættelsesmaskinerne? Kan man tænke sig at det sprog man skal tale med maskiner i, er så afstumpet at det også afstumper sproget mellem mennesker indbyrdes? Eller at det maskinerne oversætter til, er så stereotypt at man mister enhver sans for stil og sproglig velklang hvis man læser for meget af det?

Det er svært at sige hvad der er det rigtige i denne situation. Umiddelbart vil man sige at det ikke er acceptabelt med menneskesprog til eller fra en maskine hvis det ikke er rigtig menneskesprog. Og de nuværende bestræbelser på at lave oversættelsesmaskiner har da også som mål at lave oversættelsesmaskiner af høj kvalitet.

På den anden side vil det være et stort fremskridt hvis man kan bede en maskine om noget (som den kan) i noget der ligner menneskesprog - som i det første eksempel -, snarere end i et eller andet programmeringssprog. Så kan man lige pludselig bruge datamaskinen til den såkaldte datastøttede undervisning også i modersmålsundervisningen. Her kommer et eksempel på det man kunne lave hvis eleverne kunne programmere i menneskesprog.

Begrebsdefinitioner

Eleverne skal have til opgave at definere hvad indholdet i de forskellige familiebetegnelser er. Det er altså en opgave i klassifikation eller semantik eller hvad man vil kalde det, men bestemt et emne under modersmålsundervisningen. De får fx en database med følgende oplysninger:

Margrethe, Ingrid og Benedikte er piger.
Frederik IX, Frederik, Joachim og Henrik er drenge.
Frederik er barn af Margrethe
Joachim er barn af Margrethe
Frederik er barn af Henrik

Joachim er barn af Henrik
Margrethe er barn af Ingrid
Benedikte er barn af Ingrid
Margrethe er barn af Frederik IX
Benedikte er barn af Frederik IX

Eleven får nu til opgave at definere hvad 'forældre' er, og skal så på grundlag af denne definition i databasen kunne finde alle forældrene. Eleven begynder på sine definitioner:

X er ophav til Y hvis Y er barn af X
X og Y er forældre hvis X er ophav til Z og Y er ophav til Z.

Efter at eleven har lavet dette program kan hun eller han så spørge databasen:

Hvem er forældre?

og den vil svare:

Margrethe og Henrik, Margrethe og Henrik, Henrik og Margrethe, Henrik og Margrethe, Henrik og Henrik, Henrik og Henrik, Margrethe og Margrethe, Margrethe og Margrethe, Frederik IX og Ingrid, Frederik IX og Ingrid, Ingrid og Frederik IX, Ingrid og Frederik IX, Frederik IX og Frederik IX, Frederik IX og Frederik IX, Ingrid og Ingrid, Ingrid og Ingrid.

Det eleven så kan lære om indholdet af et begreb som 'forældre', det er følgende: Det gælder kun at folk er forældre sammen når de har fælles børn - hvis de er forskellige personer. Som definitionen står nu vil maskinen beskrive Henrik og Henrik som forældre - to gange endda, både som ophav til Frederik og som ophav til Joachim.

Reglen skulle altså se således ud:

X og Y er forældre hvis X er ophav til Z og Y er ophav til Z, og X ikke er den samme som Y, Z er en mængde af børn.

Man kan også lære at folk kun er forældre en gang selv om de har flere børn. Hvis man slår op i ordbøger der har begrebsdefinitioner eller i bøger om semantik, vil man se at det kun er de bedste af dem der har disse pointer med. På denne måde kan en datamaskine gøre elever til bedre ordbogsredaktører end mange af de professionelle - hvis den kan programmeres i menneskesprog og den kan vise eleverne konsekvenserne af deres egne tanker.

På den måde kan jeg godt se at datamaskiner kan bruges også i modersmålsundervisningen, således at eleverne bliver deres egen undervisningsprogrammør. Men som sagt i første afsnit kan det næppe betale sig at lære dem at programmere for at få de stadig forholdsvis beskedne fordele der er ved at bruge datamaskiner. Det vil først kunne betale sig når maskiner kan programmeres i noget der ligner menneskesprog. Og det kan de ikke endnu.

Hvad skal datamaskinen så bruges til i modersmålsundervisningen?

Jeg har argumenteret for at brug af datamaskinen hvor eleven ikke er sin egen undervisningsprogrammør, snarere er underholdning og fordummelse, end undervisning. Jeg har også beklaget at det ser ud til at omkostningerne ved at lære eleverne at programmere nok er for store i forhold til det udbytte man kunne få fx i et fag som modersmålsundervisning.

Men kan man så overhovedet bruge alle de indkøbte datamaskiner i modersmålundervisningen? Ja, men på en anden måde end de fleste nok har tænkt. Man kan tænke sig at maskinerne opstilles således at der er (mindst) en mikro-datamaskine i hvert klasseværelse - lige fra 1. klasse til 3. G. Til den skal der så være flere skærme og flere tastaturer og en udskriver. Maskinen skal være udstyret med et tekstbehandlingsprogram. Maskinen fungerer som klassens fælles skrive- og trykkemaskine.

Lige fra første klasse kan eleverne få tilbud om at skrive tekster på tekstbehandlingsanlægget. Som det er nu, kan børnene i 1. og 2. klasse jo ikke skrive egentlig tekster; de går til skrivning og skriver sætninger af, og de kan skrive et par linjer i deres hæfter. Men de kan ikke skrive rigtige tekster, historier, oplevelser eller essays.

Hovedårsagen til at de ikke kan skrive hele tekster er den at de ikke har fået så meget træning i at forme bogstaver. Men det betyder jo ikke at de ikke allerede behersker alle de andre regelsystemer der skal i sving for at lave større tekster, regler om hvorledes afsnit bygges af sætninger, regler om begyndelser og slutninger, regler om modtagerrelevans og pointer osv. Det viser sig jo at selv børnene i første klasse faktisk har fornemmelser for disse ting og godt mundtligt kan fortælle fx historier med pointer. Disse evner er det skolens opgave at gribe og udvikle. Det sker ikke for øjeblikket - fordi børnene jo ikke kan skrive endnu, med blyant.

Børnetastaturer

Prøv at sætte en datamaskine med et tekstbehandlingsprogram og en udskriver op i en første klasse og se hvad der sker. Børnene kan skrive meget mere end lærerne tror. Og de vil elske det. Men børns fingre er for korte til at kunne bruge de tastaturer der findes til voksne, kan man indvende - lige som deres ben ikke kan nå gulvet når de sidder på en voksen stol. Men man kan jo godt lave stole i børnehøjde, således kan man også lave tastaturer til børnefingre, og det findes allerede bl.a. i en udgave med kun fem taster der med en tast skiftes, så de kan bruges til alle alfabetets både store og små bogstaver.

Og resultatet bliver jo så flot at børnene kan føle at de har lavet en rigtig bog, den kan få lige højrekant, der er fine afsnitsmarkeringer, de kan skrive med forskellig typografi - hvis tekstbehandlingsprogrammet og udskriveren er gode nok.

Men så vil børnene slet ikke lære at skrive i hånden. De vil være helt hjælpeløse hvis de så er i byen uden deres hjemmekomputer, vil nogen måske indvende: -Sikke noget sludder. Man holdt ikke op med at lære at tale da skriften blev opfundet. Man kan da træne skrift på præcis samme måde som man har gjort hidtil. Og elevernes lyst til at skrive vil jo være meget større, således at de vil få trænet det meget mere end de ellers ville. Endvidere vil deres krav til orden, opstilling og overskuelighed af det skrevne jo være steget betydeligt: de vil ganske simpelt komme til at få en bedre håndskrift af at lære at skrive på tekstbehandlingsanlæg.

Stavemaskinen

Mange tekstbehandlingsanlæg har også staveprogrammer. De kan virke på forskellige måder, men fx kan der ske det at hvis eleven skriver et ord, eller staver et ord på en måde som ikke står i programmets staveordbog, så lyser maskinen ordet op og skriver på en særlig kommentarlinie: »det ord kender jeg ikke, gør du?« eller noget i

den stil. - Jamen det er jo det rene fordærv - så lærer børnene ikke at stave, vil nogen måske indvende. Nej tværtimod. Staveproblemer vil med et staveprogram blive sat på den rette plads.

Selvfølgelig skal eleverne lære at stave. Men i den traditionelle undervisning har det fået en alt for dominerende plads. Mange elever opgiver at skrive længere tekster fordi de staver så dårligt. Måske lærer skolen også eleverne at stave i løbet af skoletiden, men en ting er sikkert som *d i forbudt*: de lærer at de ikke skal tro at de kan skrive. Langt det meste af den undervisning de har fået i at udforme skriftlige tekster er jo blevet brugt til røde streger under deres stavefejl. Der vil altid i deres baghoved siden hen i livet sidde en nagende tvivl: ved du nu hvordan dette ord staves? Skulle du ikke hellere skrive et andet som du ved hvordan staves? osv. Med en maskine med staveprogram vil eleven kunne skrive af karsken bælg. Alle fejl vil blive registreret og eleven vil kunne tage stilling til det - og frem for alt skrive den rigtige stavemåde allerede mens teksten formuleres - og ikke som ved rettelser bagefter som en straf, måske endog 3 gange. Eleverne vil se det rigtige med det samme, vil tænke over problemet med det samme og således lære at stave meget hurtigere og sikrere end uden en maskine.

En fryd at rette

Den store fordel ved tekstbehandling er jo i det hele taget at det er så let at rette og ændre i en tekst. Problemer som aldrig blev løst i den traditionelle stilskrivning vil det nu være en leg at løse: Antag at lærerens kommentar til en tekst som eleven har produceret, er at afsnittene kommer i en uheldig rækkefølge, man skal have det mest vigtige til sidst eller noget i den retning.

Ved almindelig stilskrivning ville kommentarer så bare stå i margenen på elevens stil. Med et tekstbehandlingsanlæg ligger teksten i flydende skrift på en diskette. Eleven kan gå ind og flytte om på de afsnit som der er tale om, og få teksten skrevet ud i den nye version - på 5 minutter. Så kan både lærer og elev se hvorledes en tekst med den anden komposition så ville virke.

Alt det sjove og spændende ved at skrive tekster bliver pludselig noget man kan arbejde med; det kunne man ikke tidligere fordi det krævede så meget knofedt at ændre noget, så lærere ikke nænnede at bede eleverne skrive det hele om. Det gør eleverne med glæde med et tekstbehandlingsanlæg.

Og tænk på hvad der sker når eleverne opdager at man ikke blot kan flytte om på sætninger og hele afsnit, men også kopiere dem til andre dele af teksten. De behersker jo allerede alle de andre regelsystemer der skal i sving for at lave større tekster, regler om hvorledes afsnit bygges af sætninger, regler om begyndelser og slutninger, regler om modtagerrelevans og pointer osv. Det viser sig jo at selv børnene i første klasse faktisk har fornemmelser for disse ting og godt mundtligt kan fortælle fx historier med pointer. Med tekstbehandlingsanlæggets muligheder for kopiering kan de begynde at følge flere og andre regler end dem om den prosaiske tekst, de kan lave poetiske figurer i teksten. De kan lave åbenlyse og skjulte gentagelser - træk der netop karakteriserer poesi eller i det mindste mere kunstnerisk udformede essay, og også noveller og romaner.

Sit eget livs programmør

Eleverne kan ikke blot blive deres egen undervisningsprogrammør, de kan også blive deres egne bøgers forfatter. Men det kræver alt sammen at det er eleverne der får lov til at bruge maskinerne. Hvis man lader andre lave de programmer som eleverne så får lov til at taste tallene ind i, eller hvis staveøvelserne er programmerede ind i maskinen på forhånd og så giver mere og mere rosende kommentarer ved korrekte svar og mere og mere negative kommentarer til ukorrekte svar, så har man sat pædagogikken mere end 50 år tilbage. Det er pædagogik der indbygger skyldfølelse i børnene over noget som jo i 9 ud af 10 tilfælde kun er at børnene er mere logiske og konsekvente end sprogbrugen er. Undervisningen i skriftlig fremstilling bør have et hovedformål: at give eleverne selvtillid, tillid til at de kan skrive, lyst til at eksperimentere med sprogets virkemidler. Modersmålsundervisningen skal give børnene tillid til egne evner, gøre børnene til deres eget livs programmører.

Ole Togeby, f. 1947
lektor i dansk sprog
Københavns Universitet

Dette er ikke artiklens overskrift

Kretenseren Epimenides skal en gang have sagt: »Alle kretensere er løgnere« - og det har gjort hans navn kendt til evig tid. Andet kender man imidlertid ikke til Epimenides. Så det er nok slet ikke sandt at han har sagt det. Han fortjener derfor egentlig ikke at blive husket for det. Glem derfor bare alt om Epimenides!

Problemet er dette: Hvis Epimenides havde ret, ville udsagnet jo også gælde om ham selv, og så måtte det altså være løgn hvad han sagde. Men hvis det er løgn at alle kretensere lyver, må de jo tale sandhed, og så er det rigtigt at alle kretensere lyver... og sådan kan man blive ved langt ind i evigheden.

I moderne filosofi, psykologi og datavidenskab - og i populærvidenskabelig underholdning - er sådanne paradokser kommet til at spille en mægtig rolle. Således ser det ud til at grænserne for den moderne logik og matematik netop sættes af sådanne formler der henviser til sig selv. Filosoffen Russell har beskrevet eksemplet med barberen i Sevilla der er den mand i byen der barberer de mænd der ikke barberer sig selv. Problemet er: barberer han sig selv?

Psykologer, som fx Poul Watzlawick, har påpeget at paradoksale påbud kan sætte de underordnede i en så pinefuld situation at de kan blive psykisk syge af det. Prøv fx selv en harmløs variant af dette torturinstrument:

> Læs ikke hvad der står
> i denne kasse!

Hov, skønt vi udtrykkeligt beder dig om at lade være med det, fortsætter du så med også at læse denne her sætning?! Hvis du ikke mener at det er rigtigt og fair, det der står i denne sætning, er det et sikkert tegn på at det faktisk er dig selv, der er ved at blive en lille smule skør. Så du foretrækker måske at antage, at du er helt normal - i hvert fald så længe det er forkert hvad der står i denne sætning? Hvis du fra nu af ikke tør læse videre, vil du aldrig opdage at denne sætning slet ikke handler om sig selv.

Endelig er det i datavidenskab et problem at give datamaskinen instruktioner om at et symbol skal omskrives til det samme symbol + noget mere. Hvis man fx i et program som skal analysere sætninger instruerer maskinen om at et navneled kan bestå af et navneled + et adled, for fx at beskrive navneledet *manden på gaden*, så vil maskinen aldrig finde dette navneled; den vil køre i ring for evigt: for at finde et navneled, må den først undersøge om det består af et navneled som der kommer et adled efter. Men for at finde dette navneled som der kommer et adled efter, må den først undersøge om det i sig selv består af et navneled som der kommer et adled efter...osv.

I populærvidenskabelige tidsskrifter læses tekster med sætninger der som denne henviser til sig selv, kun af folk der føler sig underholdt af dem. Derfor anfører vi nedenfor en række sætninger hvis eneste indhold er dem selv - uden at indrømme at vi har skrevet de fleste af dem direkte af efter Douglas R. Hofstadter: *Metamagical Themas*, 1986, Penguin; for som der står: Du må gerne citere mig.

Denne sætning gør krav på at være et Epimenides paradox, men den er ikke sand.

Denne sætning modsiger sig selv - eller snarere - nej faktisk gør den det ikke.

Når jeg først begynder at lege, er der næsten ingen grænser for hvad *jeg* kan henvise til:

Jeg er grundled i denne sætning.

Jeg er meningen med denne sætning.

Du er under min kontrol, for jeg bestemmer præcis hvilke ord du består af og hvilken rækkefølge de skal stå i.

Næh, *du* er under *min* kontrol, for du må læse mig lige indtil du når slutningen på mig.

Læseren af denne sætning eksisterer kun under læsningen af mig.

Når du ikke ser på den, er denne sætning på spansk.

Hvis denne sætning ikke eksisterede, ville nogen have fundet på den.

Denne sætning ville være syv ord lang hvis den var seks ord kortere.

fordi jeg ikke kunne finde på en god begyndelse på den.

Som eksempel på en sætning der ikke fuldføres

Denne sætning var i datid.

Fra nu af og i al fremtid, kan jeg aldrig blive andet end et citat.

Denne profeti vil gå i opfyldelse.

Vil du ikke nok være så venlig at offentliggøre mig i samlingen af sætninger der henviser til sig selv!

Hvis jeg var dig, hvem er det så der læser denne sætning?

Vi lover at vi vil holde det løfte som er udtalt i denne sætning. Men vi kan kun imødekomme læsernes til den tid stædigt fastholdte ønske om flere selvhenvisende sætninger i et senere nummer af Mål & Mæle, hvis læserne gennemfører ikke at tænke på andet indtil da.

Læserne skal forøvrigt kun indsende sjove eksempler på selvhenvisende sætninger hvis de gør det helt uafhængigt af denne opfordring til at gøre det. 'Det' er ikke det sidste ord i denne artikel. - For det er 'artikel' der er det.

OT

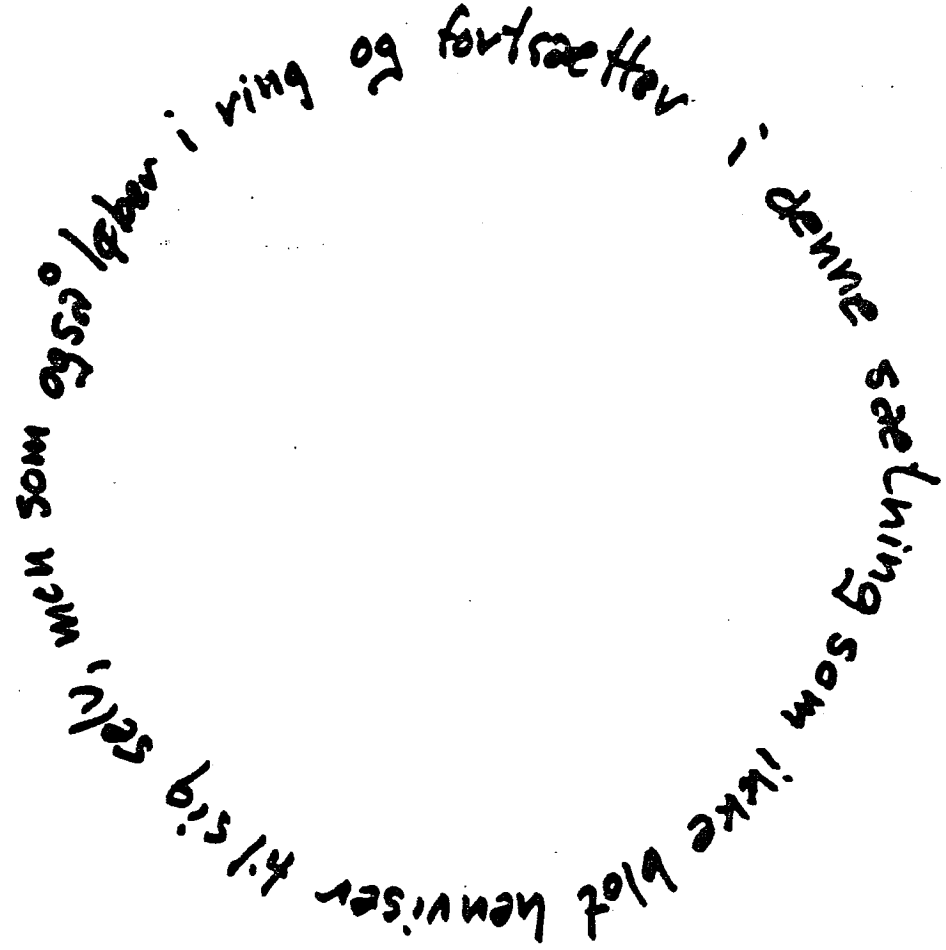

Mål & Mæle · 1

11. årgang 1986

Zarathustras hemmelighed

Jens Juhl Jensen fortsætter sin redegørelse om skjulte systemer i gamle skrifter, og vi får løsningen på det hemmelige budskab i hans artikel i forrige nummer af Mål og Mæle side 5.

Man river med en rive

-Man skovler med en skovl, man støvsuger med en støvsuger og man øser med en øse. Men man økser ikke med en økse, man spader ikke med en spade, og man kan absolut ikke stole på en stol! Er det den slags der viser at sproget er ulogisk? Eller er sproget måske slet ikke ulogisk? side 10.

Mål & Mæle har fået en ny redaktør

Han hedder Carsten Elbro og er specialist i læsning, dvs. læsningens psykologi, og han beskæftiger sig med læsevanskeligheder, hurtiglæsning og litterær læsning på Københavns Universitet. I dette nummer skriver han en artikel om læseforståelse og viser at det slet ikke er nok at kunne læse bogstaverne og sætte dem sammen til ord. Der hører meget mere med hvis læserne skal forstå det de læser. Læs om læseforståelse side 14.

Datamaskiner

og tekstbehandlingsanlæg rykker i disse år ind på alle trin i skolen og i undervisningen i det hele taget. Alle er enige om at der er store og spændende muligheder i disse maskiner, ikke mindst i dansk-undervisningen, men hvis man bruger dem på en bekvem og bevidstløs måde, sætter de pædagogikken mindst 50 år tilbage. Se selv side 20.

Sprogligheder ... 2

Teksten bag teksten 5

Hvor hurtigt kan man læse? .. 9

Er sproget logisk? 10

Læseforståelse .. 14

Datamaskinen i modersmåls-undervisningen .. 20

Dette er ikke artiklens overskrift 30

Denne sætning .. 32

Sproget er enormt stort,/ så stort som alt hvad nogen i verden har set eller ved./ Hvorfor skal I så lade jer nøje/ med de yderste strimler,/ med de små reservater/ og med betonvejen igennem dem?/ Hvorfor ikke færdes over det hele, hvorfor ikke/ gå en tur med nogle ord der ellers/ aldrig kommer ud?

Uffe Harder.

Forskellen på de to sidste konstruktioner er dels viljen, dels tiden: den umiddelbare konstruktion angiver det uvilkårlige, det man ikke kan lade være med at opfatte, og den middelbare konstruktion angiver det vilkårlige, det man gør med vilje; den umiddelbare konstruktion angiver det øjeblikkelige, mens den middelbare konstruktion angiver en proces over tid hvor der ikke tænkes på dens grænser.

Det er nu meget interessant at de to sidste sanseverber, *smage* og *lugte*, sjældent bruges ved akkusativ med infinitiv, *at*-sætning, og med umiddelbart genstandsled. De bruges hyppigst med det middelbare genstandsled. Det kunne tyde på at de betegner sanser af en anden art end de tre første. Hele vores forståelse af omverdenen er bundet til *se, høre* og *mærke*, mens de to sidste sanser ingen praktisk rolle spiller og ikke er forbundet med vores forståelse af verdenen.

Det samme fremgår af det forhold at de to sidste sanseverber også betegner egenskaber. Mens man ved de tre første sanseverber har forskellige ord for det de sansende mennesker (eller dyr) gør, og så den egenskab ved genstanden som personen sanser, så bruger man ved de to sidste de samme ord til begge tingene: *De så at det så blåt ud, de hørte at det lød smukt, de mærkede at det føltes glat,* men: *de lugtede på det at det lugtede godt* og *de smagte på det at det smagte godt.* (Læg mærke til at der også sker sammenblanding mellem de to forhold i *synes*: *æblerne synes gode, han synes at de er gode.)*

Dette er det system man kan opstille på rent sprogligt grundlag, og selv om det ikke afspejler hvordan fysiologien er i de forskellige sanser, så afspejler disse forskelle at vi oplever vores sanser forskelligt, og at sansning og forståelse er to forskellige ting som ofte følges ad, men som kan skilles, specielt ved lugt og smag.

OT

Mål & Mæle

Redaktion:
Erik Hansen, Ole Togeby og Carsten Elbro
Lay-out: Bent Rohde
Tegninger: Anne M. Nielsen

Ekspedition:
G.E.C. Gad, Strøget
Dansk og Udenlandsk Boghandel AS
Vimmelskaftet 32
1161 København K.
Telefon (01) 15 05 58
Giro 1 00 00 55

Tryk: Hans Jørgensens Bogtrykkeri, København.

Mål og Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 94,00, inklusive porto per årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Gads Boghandel. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering.

Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Virkeligheden i flugten

I almindelig kommunikationslære beskrives kommunikationssituationen ofte med følgende model:

Den har selvfølgelig sine fordele, men den giver på væsentlige punkter et helt galt billede af hvad kommunikation er; tegningen lader nemlig ane at tekstens indhold, som kaldes MEDDELELSEN, er en 'ting' som man kommer ned i en 'beholder', som kaldes KANALEN, og dernæst 'bærer' fra AFSENDER til MODTAGER. Det er indholdet ikke, tekstens indhold er en begivenhed, en proces der forløber i tid, en situation med både afsender, modtager og tekstens udtryk, dvs. det sorte krimskrams på papiret eller luftsvingningerne i luften.

Vittigheder er en form for tekster hvor dette bliver helt tydeligt. Noget er nemlig kun en vittighed hvis der er en der har formuleret den for spøj, og en anden der ler ad den.

Vi har tidligere i Mål og Mæle beskrevet vittigheder (10. årg. nr. 1), nærmere betegnet dem man kan kalde *dåsevittigheder*, dvs. vittigheder man ikke kender forfatteren til, men som man kan få på dåse og så servere for andre som en reserveafsender. I denne artikel skal jeg derfor ikke beskrive dåsevittigheder, men *vittigheder i flugten*, dvs. den slags vittigheder som opstår i situationen som et indfald hos en af de deltagende personer. Her vil jeg også omtale det man kalder *practical jokes*. Det er dåsevittigheder eller historier der for modtagerne er markeret som fantasi, men som for ofrene fremtræder som virkelighed som de indgår i - lige indtil pointen, således at DE gribes i flugten.

Figur og grund i dåsevittighederne

Om dåsevittigheder sagde jeg noget der i forkortet form kan beskrives således: En vittighed er først og fremmest et spil om hvad der er virkeligt og hvad der ikke er det: Al opfattelse er rekonstruktion af sammenhængen i det man opfatter; således er det med øjnene at se en ting, også i sanseindtrykkene at finde en figur på en (bag)grund som på det berømte billede:

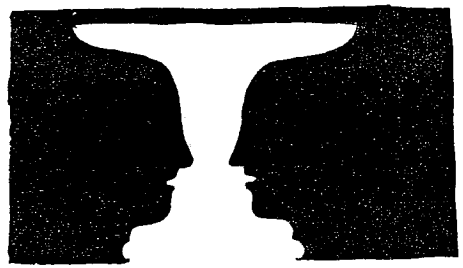

Enten ser man vasen som FIGUREN, og så opfatter man ikke at der er andet på billedet. Eller også opfatter man at figuren er to ansigter der er vendt mod hinanden, mens det der før var en vase nu kun er GRUNDEN. Man kan ikke se vasen og ansigterne samtidig. Og man kan ikke lade være at se én af de to figurer. Dette eksempel er et klart vidnesbyrd om at meddelelsen ikke alene ligger i stregerne på papiret, men også altid ligger i det personen gør ved sansebilledet når hun eller han oplever det eller forstår det.

Præcis det samme sker der ved vittigheder - og ved alle andre tekster: modtageren kan ikke lade være med at søge en mening med teksten, en orden i stregerne, en sammenhæng mellem delene. Modtageren vil altid prøve at sætte teksten ind i en ramme af sund fornuft og finde noget som er "figuren" i teksten, mens alt det andet som også findes i teksten, alt det uudsagte, opfattes som grunden, som igen ikke opfattes som havende realitet. Tag et eksempel:

To mænd kom en dag ud af en bodega hvor de havde fået et par øl. Den ene var helt skallet, og lige da de kom ud af døren ramte en kæmpe fugleklat ham på issen. Den anden mand blev helt fortvivlet og blev ved med at spørge om der ikke var noget han kunne gøre:
-Kan jeg ikke hente noget toiletpapir?
-Nej, sagde den skallede mand, det er alt for sent, mågen er allerede ½ km borte.

Figuren i denne historie er 'klatten på mandens isse'. Men det er indlysende - men uudsagt - at der også må være 'en stor havmåge som har sluppet klatten'. Denne kendsgerning gør modtageren, der er klat-på-issen-seer, af sig selv til grunden i historien, en baggrund som så at sige ingen realitet har i og for historien, på samme måde som ansigterne ikke har det for vaseseeren, og vasen ikke for ansigtsseeren.

Pointe og paradoks i dåsevittigheder

I historiens pointe: *Nej, det er alt for sent, mågen er allerede ½ km borte,* sker der så det at læseren tvinges til at opgive opfattelsen af at 'klatten på issen' er figuren der har realitet, og til at acceptere at 'fuglen som tabte klatten' er figuren i historien og det som altså har realitet i den fortalte verden.

Dette spil på virkelighed og forestilling er i sig selv indbagt i et andet spil på virkeligheden som består i at det altid ved vittigheder (og al skønlitteratur) er markeret at det der fortælles, ikke er en beskrivelse af de talendes virkelighed, men fantasi, digtning, noget man kunne tænke sig. Det kan ske på mange måder: vittighedsfortælleren kan fx sige: *-Kender du den med...*, eller: *-Nu skal du høre den sidste nye*, eller før teksten kan der stå *Novelle* eller *Roman*. Her i artiklen har jeg vist det ved at skrive *Tag et eksempel:* og så sætte vittigheden i kursiv. Denne meddelelse kan også ske med finere virkemidler, fx ved at historien fortælles på dialekt, eller ved tonefald og mimik.

Meddelelsens mening er i alle tilfælde: 'Dette er ikke virkelighed'. Problemet er nu: er selve denne meddelelse om at dette ikke er virkelighed, i sig selv en del af det som ikke er virkelighed? I så fald er det et paradoks, for hvis det ikke er virkeligt at det ikke er virkeligt, så er det jo virkeligt. Modtagerne ved altså ikke helt hvordan de skal forholde sig til det som fortælles.

I alle tilfælde må de acceptere at det som fortælles, hvis det har indre sammenhæng, så også udgør en form for virkelighed, omend blot i en mulig verden.

Når så i pointen denne tekstlige virkelighed som udgør figuren i historien, viser sig blot at være den uvirkelige baggrund for den virkelige figur, opstår der et endnu mere indviklet paradoks om hvad der virkelig er virkeligt. Vittigheder er således et spil på modtagernes virkelighedsopfattelse - og det kan de være fordi det, netop i den revolution der i pointen sker med verdensbilledet, bliver klart for modtagerne at virkelighedsopfattelsen ikke var en del af teksten, men noget som de selv mobiliserede for overhovedet at forstå teksten, og selv lagde ind i den. Det bliver også klart at 'virkelighed' er noget relativt. Ordene i historien er de samme, men de kan - som stregerne på billedet - enten opfattes som én figur eller som en anden, men ikke som dem begge samtidig, og så er det jo ikke til at vide hvad der virkelig er virkeligt: virkeligheden eller tekstens virkelighed.

Vittigheder i flugten

Som det sidste bevis for at kommunikationsmodellen med kasserne er vildledende, kan det nævnes at vittigheder slet ikke er vittigheder så længe de er skrevet ned og ikke fortalt. Latteren kommer kun i den mundtlige situation, hvor modtageren ikke blot kommer igennem hvad der tidligere er beskrevet, men også forstår at afsenderen har haft den hensigt at det skal gå således og nu kontrollerer om det lykkes. Denne hensigt kommer lettere igennem i en situation ansigt til ansigt end gennem papir, for modtageren ved at afsenderen gennem papiret ikke kan høre latteren, og så er der ikke nogen grund til at producere den.

Noget lignende gør sig gældende ved dåsevittigheder sammenlignet med vittigheder i flugten. Meget mere end af de hengemte dåsevittigheder bliver der leet af vittigheder som falder en af deltagerne ind i løbet af en samtale, og som rammer nogle ømme punkter i flugten. De virkelige vittigheder er flugtvittighederne. Her kommer et par eksempler; jeg genfortæller situationerne; det ligner dåsemad, men det er dybfrost:

1) *Ved et kursus for blandet personale på et hospital diskuterer man hvilken rolle situationsfornemmelse hos personalet spiller. En portør resumerer diskusionen ved at sige:*
- Det betyder at man skal stikke fingeren i jorden før man siger noget.
En anden portør falder ind: - jammen, så skal du jo ned i haven hver gang du siger noget!
LATTER.
En sygeplejerske: - Han kan jo have en urtepotte med op.
MERE LATTER.
En anden sygeplejerske: - Man må ikke have jord på stuerne.
Anden portør: - Det er derfor Johannes (første portør) altid har hue på.
BEHERSKET LATTER.
Overlægen: - Han kan bare stikke fingrene i ørerne.
OVERVÆLDENDE LATTER.

2) *Ved en forhandling mellem universitetet og de bevilgende myndigheder i undervisningsministeriet siger prodekanen fra universitetet:*
- Forpligtelse og ressourcer må følges ad.
Hvorpå lederen af den ministerielle delegation svarer: - Og omvendt!

BEHERSKET LET BITTER LATTER OGSÅ FRA UNIVERSITETSFOLK.

3) *Ved et møde blandt universitetsfolk om sprogvidenskabelig forskning i Danmark, fortæller en deltager om et forskningsprojekt hvor man har undersøgt dialektforholdene i Hirtshals. Han siger:*
- Der er ikke nogen problemer med dialekter i Hirtshals fordi lærerne i meget høj grad - I MEGET HØJ GRAD - rekrutteres blandt vendelboer. Og det er iøvrigt også tilfældet i de hollandske kommuner hvor vi har de samme forhold.
En anden deltager i mødet, den eneste som er ingeniør og ikke en af sprogvidenskabsfolkene:
- Der er de også vendelboer?
KÆMPELATTER.

Som man kan se, er det ikke vittigheder jeg her fortæller, men optegnelser om historiske begivenheder som kan karakteriseres som situationer hvor der blev lavet vittigheder i flugten. Det er nu påfaldende ved disse historiske beretninger at de ikke er så morsomme, eller i det mindste at de er morsomme på en anden måde end regulære dåsevittigheder og virkelige flugtvittigheder. Hvad er nu grunden til at en beretning om en flugtvittighed ikke er en dåsevittighed? Og hvordan kan det være at der var så meget latter i situationen, uden at særlig megen smag derfra kan føres med over i referatet?

Virkeligheden i flugtvittigheder

Det ser ud til at mekanismen i flugtvittigheder er den samme som i dåsevittigheder, og at grunden til latteren i første omgang også er den samme.

Pointen i flugtvittigheden har præcis samme virkning som i dåsevittigheden: pointen bytter om på figur og grund og viser at emnet for den foregående samtale ikke var virkeligt men tvetydigt og ækvivokt. 1) handler således ikke (blot) om a) situationsfornemmelse, men også om b) hvem der har jord i hovedet; 2) handler i virkeligheden ikke (blot) om a) at universiteterne skal have flere bevillinger, men også b) om at de skal bestille noget mere, og 3) handler i virkeligheden ikke blot a) om sprogvidenskabens landvindinger, men også om b) lidt for selvbevidste sprogvidenskabsfolk.

Det er vigtigt at indse at b-meddelserne hele tiden har ligget uudtalt i baggrunden af den for de fleste deltagere virkelige samtale om a-emnerne. Pointen, som er følgende replikker: *1) Han kan bare stikke fingrene i ørerne, 2) Og omvendt! 3) Der er de også vendelboer?*, opfattes af alle deltagere som noget der er markeret som ikkevirkeligt, her især med stemmeføring og mimik, og det medfører det samme rammeparadoks som i dåsevittighederne.

Tilsammen skaber disse to paradokser så det mere indviklede paradoks om hvad der virkelig er virkeligt, men i flugtvittighederne er det så meget mere paradoksalt for deltagerne, fordi det ikke er den tekstlige virkelighed der er på spil, men deltagernes egen virkelighed - lige til dette sekund.

Kræfterne i situationen

Grunden til at referatet af den historiske begivenhed ikke er nær så morsom for læserne, ligger nok i det forhold at de kræfter der for deltagerne i situationen uudtalt, men effektivt er bestemmende for hvad der sker, kun i meget fortyndet form kommer igennem referatet.

Jeg har med stillingsbetegnelserne antydet at der i en diskussion under et kursus på et hospital hvor alle kategorier af ansatte deltager, er temmelig store problemer med hakkeorden og magtpyramide; har portører og rengøringsassistenter lov til at sige lige så meget som oversygeplejersker og overlæger? Hvem bestemmer hvilke beslutninger der skal tages? Det er et problem for deltagerne hvorledes de skal indordne sig i en ny hakkeorden, med en anden rækkefølge.

Vittigheder som de refererede i 1) (der er jo flere i samme referat) har alle som funktion at afprøve grænserne for en ny hakke- og verdensorden. Første portør betoner sin ret til at snakke med om hospitalets problemer ved den bevidst billedlig udtryksmåde. Anden portør markerer med sin replik at første portør ikke skal tro at han er noget. Første sygeplejerske spiller samme spil som første portør og anden sygeplejerske vil på præcis samme måde som anden portør fortælle hende at hun ikke skal stikke snuden for langt frem; hvorefter overlægen sætter tingene på deres gamle plads: dem med jord i hovedet skal ikke blande sig (de skal blande sig uden om ved at stikke fingrene i ørerne, som en af de tre berømte aber).

Det er karakteristisk for alle de tre refererede eksempler at der er stærke kræfter og vitale interesser på spil i de situationer der i flugten gribes i vittighederne. Som regel har vittighederne den funktion at vise at der bag den virkelighed som er emnet for samtalen i situationen, er en anden virkelighed, nemlig den virkelighed som udgøres at samtaleparternes forhold til hinanden. Vittigheden vender op og ned på figur og grund og gør det virkelige uvirkeligt og det uvirkelige virkeligt. Og den baggrund som pludselig rykkes frem i forgrunden har næsten altid med magt, hakkeorden og dominans at gøre: hvem kan sætte hvem på plads - uden at gøre situationen mere belastende end den behøver at være - for det er jo stadig morsomt.

Latteren i situationen

Når sådanne vittigheder i situationerne vækker megen latter, er det ikke fordi der er vitale interesser forbundet med dem, interesser som er bestemmende, men uudtalte og derfor i baggrunden som uvirkelige.

Når vittigheden - i modsætning til andre alvorlige udslag af hakkeorden: reprimander og udskæld - for deltagerne er morsomme, hænger det sammen med den midlertidige ophævelse, eller rettere fordobling eller tredobling der sker af virkeligheden. *Han kan jo bare stikke fingrene i ørerne* handler om tre forskellige ting som på en gang alle er virkelige og uvirkelige: a) hvor vigtigt det er for en portør med situationsfornemmelse i omgang med patienterne, b) hvem der er kloge og dumme, og c) hvem der scorer hvilke point i den øjeblikkelige situation og derved forandrer hakkeordenen.

Denne virkelighedsfordobling virker for alle de tilstedeværende som en enorm bevidsthedsudvidelse og derfor som noget meget tilfredsstillende. Også for dem der må affinde sig med at få den nederste plads i hakkeordenen, nemlig første portør. Det er jo nemlig også ham der har spillet op til det hele, og på sin vis har vist behov

for at få afklaret sin rolle i situationen og på hospitalet. Bevidsthedsudvidelse er det tilfredsstillende.

Latteren kommer af overraskelsen, den pludselige vending, at noget der tilsyneladende handler om det ene, i virkeligheden også handler om det andet, den positive skuffelse af forventninger om hvad der vil ske, fryden ved pludselig at opdage dobbeltbunden i virkeligheden.

Når dåsevittighederne for læserne nok forekommer morsommere end referatet af flugtvittighederne, skyldes det netop at jeg ikke har markeret før referatet af situationerne med flugtvittigheder, at der var tale om noget der ikke var sandt, en historie, fantasi. Tværtimod, jeg markerede at der nu var tale om en sand beretning om nogle virkelige begivenheder. Således er det ikke læsernes virkelighedssopfattelse der er på spil, men kun virkeligheden for de personer der fortælles om.

Der er således ikke lagt op til at læserne skal identificere sig med personerne og opleve hvad de oplever, kun at de skal følge med og forså hvad jeg vil med det. Dåsevittighederne er omvendt markeret som uvirkelige, men mulige, således at læserne kan identificere sig med personerne og mobilisere de samme forventninger som personerne i historien, fx de forventninger som den skallede mand har i historien om havmågen.

Practical jokes

En meget effektiv form for komik er den hvor en person fortæller en vittighed, markeret som fantasi, og så lader en af tilhørerne optræde inde i den, så fantasien omslutter virkeligheden. Det er det der kaldes practical joke. Her er et eksempel:

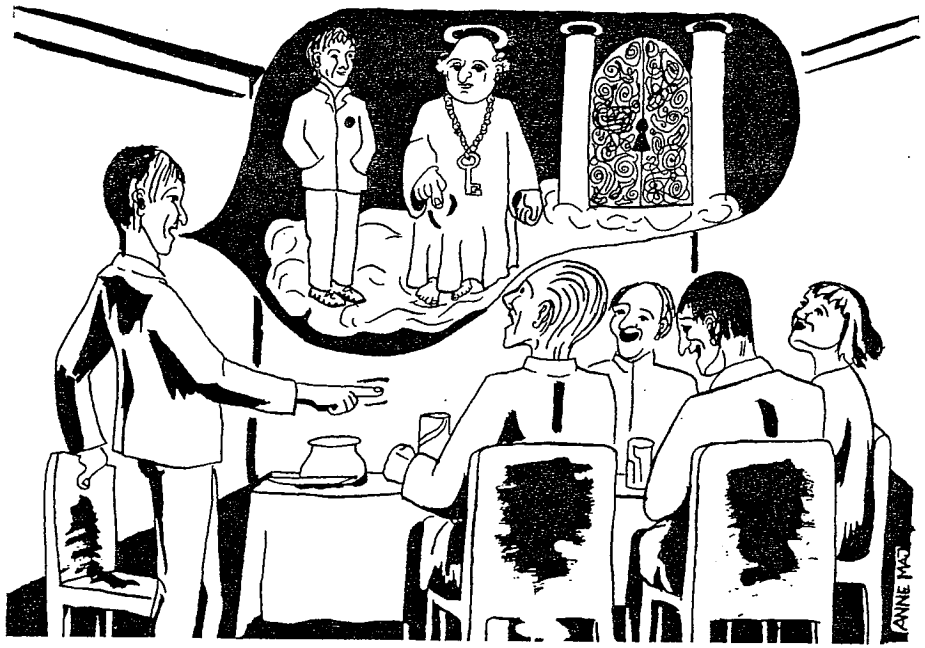

Den 2. portør fra kurset på hospitalet, fortalte ved middagen den næstsidste aften følgende historie: Jeg havde en drøm i nat, men jeg vågnede pludselig op. Jeg drømte at jeg var død og kom op til Sankt Peter. Jeg spurgte om jeg måtte komme ind og Sankt Peter sagde at jeg først skulle bestå nogle prøver.
- Kan du se den ø dernede?
- Ja, det er Bornholm.
- Kan du se den skov?
- Ja, det er Almindingen.
- Godt hvis du kan fælde den skov med en neglefil, så skal du nok komme ind. Jeg for ned, og det lykkedes mig også at fælde den skov. Så kom jeg op til Sankt Peter igen og han sagde:
- Det var flot. Kan du se den ø?
- Ja, det er Sjælland.
- Kan du se den sø?
- Ja, det er Arresø.
- Hvis du kan tømme den med en teske, så kan du komme i himlen.
Jeg sprang ned - jeg var jo alligevel død - og det lykkedes mig faktisk at tømme hele Arresø med en teske. Da jeg så kom op til Sankt Peter 3. gang, sagde han:
- Nå, Morten, så mangler du kun én opgave, så skal du nok komme i himlen: Kan du se den bygning dernede?
- Ja, det er hospitalet.
- Godt, kan du se den mand? (og så pegede historiefortælleren på overlægen ved bordet)
- Ja, det er overlægen.
- Hvis du med ord kan få ham til at give snaps til frokosten i morgen, så kommer du i himlen.

Så stod det vist 2-1 til portørerne. Og vi fik alle sammen snaps til frokosten næste dag.

Til sidst et fortvivlet forsøg på at lave en practical joke med læserne:

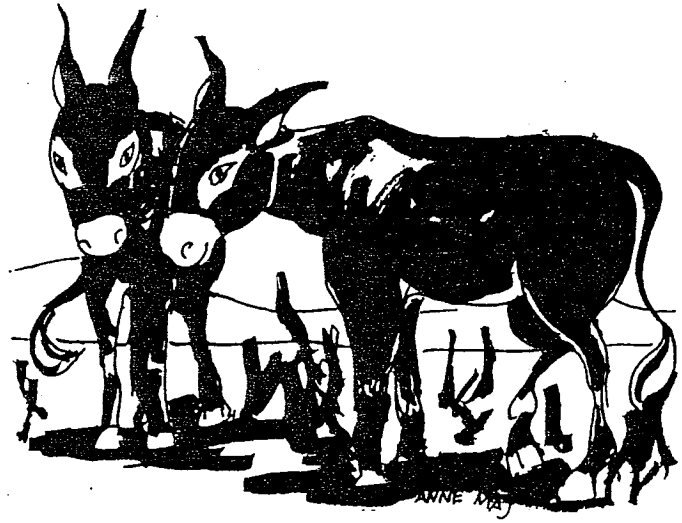

Kommunikationsmodellen

Som man kan forstå, kan man umuligt forklare dette spil om hakke- og verdensorden med en model som den med 'indholdet' i 'kassen' der 'bæres' fra 'afsender' til 'modtager'. Der skal en helt anderledes dynamisk kommunikationsmodel til at gøre rede for den slags ting. Kommunikation er noget der foregår i flugt, og man kan kun i særlige tilfælde ramme det i flugten. Derfor er indholdet eller meddelelsen ikke en ting, men en proces. Man kan ikke beskrive meddelelsen som en ting, man kan fastfryse et billede af den, men billedet er ikke bevægelsen; man kan skyde kommunikationen ned i flugten, og så er der til gengæld intet tilbage af den. Dette billede af et moment i kommunikationen kan beskrive hvilke sider kommunikation består af, og det kunne fx være følgende:

Kommunikation består af situationer hvor mindst 5 faktorer har indflydelse samtidig på hvad der sker: afsenderen, modtageren, sagforholdet, kanalen og sproget. Hvor indflydelsen fra disse 5 faktorer skærer hinanden, der kan man få et glimt af hvad kommunikation er. Det hele kan tegnes som et pentagram således:

Ole Togeby
f. 1947, lektor i dansk sprog, Københavns Universitet.

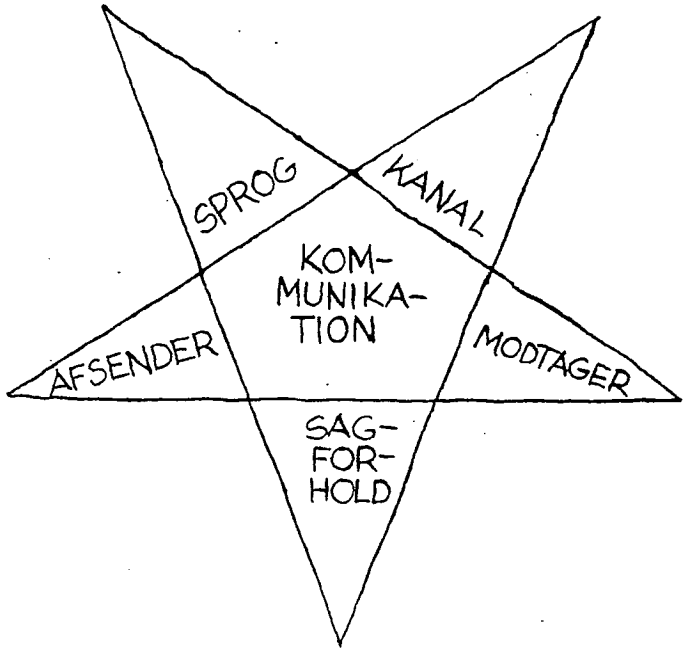

Kan man købe et ord?

Spørgsmålet kan måske lyde absurd, men ikke desto mindre er det helt relevant.

Svaret er ja.

I Danmark har ca. 100.000 ord i dag en ejer, der har eneret på en nærmere angivet brug af ét eller flere ord. Det er en ret, som ejerne har købt til markedsføringen af varer og tjenesteydelser, og ordene er blevet til navne på disse varer og tjenesteydelser. Man siger også om et ord, der er blevet købt, at ordet er et registreret varemærke.

Nogle af disse ord kan man finde i bl.a. Nudansk Ordbog. Det drejer sig fx om *primus, albyl* og *mærkat.*

Når et ord eller en sentens (fx *...tør hvor andre tier, leverandør til det danske folk*) er blevet registreret som varemærke, er det ensbetydende med, at ingen andre end indehaveren må benytte det pågældende ord om den eller de varer, som ordet er registreret for.

Retningslinierne for denne ret til at købe ord er beskrevet i varemærkeloven af 1959: »Erhvervsdrivende kan opnå eneret til at benytte varemærker som særlige kendetegn for varer eller arbejds- og tjenesteydelser, de tilbyder i deres virksomhed (varemærkeret)«.

Et varemærke kan enten fremstå som figurmærke, dvs. et grafisk udformet logo, eller det kan fremstå som et ordmærke, dvs. et ord eller en sentens karakteriseret ved sin stavemåde og udtale og ikke ved sin grafiske udformning.

Mærkat er købt

Når et ord er blevet registreret for en bestemt vare, har det altså samtidig fået en ejer.

Et eksempel er ordet *mærkat*, som i 1931 blev registreret for små, selvklæbende mærker, der bruges til at sætte på fx breve. I princippet må ingen benytte det ord om små klistermærker uden at mene netop dem, der fremstilles hos firmaet Bording på Tagensvej i København. Firmaet skal så til gengæld hævde sin eneret til brugen af ordet ved at gøre indsigelse, såsnart nogen krænker ejendomsretten.

Hvis indehaveren undlader at gøre opmærksom på sin ret, så mister han den, og ordet bliver frit, så at sige.

Ejendomsretten til et ord registreret som varemærke er dog begrænset til én eller flere varer eller varegrupper. Derfor kan et kendt ord og fællesnavn som *mars* godt anvendes om både chokolade og fx sko, ligesom *mærkat* sagtens kan anvendes som navn på fx beklædning, hvis Bording vel at mærke ikke også har købt denne varegruppe med.

I varemærkeloven er varer og tjenesteydelser nemlig inddelt i varegrupper, og ansøgeren skal angive, hvilke varegrupper han ønsker sit ordmærke registreret for.

Abstraktion og indlæring

Ved "oversættelsen" af en mangfoldighed af sanseindtryk til et beskrivelsessystem sker der en mægtig abstraktion. Forholdet mellem det faktiske landskab og kortet over det er et godt eksempel. Man ser bort fra alle de konkrete sanseindtryk og tilknyttede følelser og lader dem repræsentere af noget, som slet ikke behøver at være knyttet til en bestemt sans.

Denne abstraktion giver mulighed for at se ligheder mellem vidt forskellige ting og for at kombinere dem i tankerne. Et beskrivelsessystem er således både en tankekniv, som skærer det væsentlige ud af omgivelserne, og det er den tankelim, som limer det væsentlige ind i omgivelserne igen, når vi har drejet det og set det fra alle ønskelige synsvinkler.

Derfor er det i sagens natur dømt til at mislykkes, hvis man forsøger at bruge et beskrivelsessystem uden at ville acceptere, at man dermed kun beskriver en del af verden. Ikke nok så mange gange *ligesom, på en måde, sådan set, omkring* og *jeg føler* kan redde én. Hvis det ikke er klart, hvilken del af verden man beskriver, kan sådanne modifikationer kun signalere til andre, at man ikke har tillid til sin egen tænkning.

Novicen fra Mars eller fra moders liv skal først lære, at ikke alle udbulninger på vandrette flader står fast, og at der blandt dem, man kan sidde på, er nogle, som kun tjener det formål, at man kan sidde på dem én person ad gangen. Den slags indretninger sammenfatter den kyndige blot i en enkelt enhed, *stol* i et beskrivelsessystem. Når man har denne enhed, er det ingen sag at møblere et helt rum.

Den kyndige kan hjælpe novicen ved at udpege de dele af virkeligheden, som er særligt vigtige for det beskrivelsessystem, som novicen gerne vil lære. Den kyndige kan vise, hvordan tilsyneladende forskellige ting kan hænge sammen i et beskrivelsessystem. Læreren kan "stimulere" novicen til at danne sig sine egne begreber; men det betyder ikke at give novicen så mange sanseindtryk som muligt. Det betyder at udpege, sammenligne og navngive.

Uden beskrivelsessystemer ville vi slet ikke kunne orientere os i det virvar af forskelligartede sanseindtryk, vi modtager. Det er beskrivelsessystemernes fortjeneste at vi kan foretage en oversættelse af indtryk fra forskellige sanser til én enhed.

Det er muligt, at hjernens to halvdele er specialiseret, således at den venstre er bedst til at arbejde inden for et af beskrivelsessystemerne, hvorimod den højre er bedre til at arbejde med indtryk fra flere sanser på samme tid. Det er en teori, som vi håber at kunne komme tilbage til senere.

Mogens Dalby
dr. med., overlæge i neurologi
ved Århus Kommunehospital

Carsten Elbro
underviser i læsning
ved Københavns Universitet

Heller og også

Oven over indgangsdøren til Niels Bohrs sommerhus hænger der en hestesko. En gæst der undrede sig over at finde dette tegn på overtro ved indgangen til netop Niels Bohrs hus, spurgte professoren: "Hvordan kan De som naturvidenskabsmand tro på, at en sådan tingest bringer lykke?""Nåh, jeg tror nu heller ikke på den," svarede Niels Bohr, "men jeg har ladet mig fortælle, at den bringer lykke også hvis man ikke tror på den."

Denne historie er egentlig ikke svær at forstå, og alle "normale indfødte sprogbrugere" kan uden vanskelighed forstå fx meningen med sætningerne: *Nåh, jeg tror nu heller ikke på den* og *også hvis man ikke tror på den*. Men spørger man så videre: Hvad betyder da i denne sammenhæng *heller* og *også*, bliver vist de fleste svar skyldig. Hvad betyder egentlig *heller* og *også*? Det er det denne artikel handler om.

Ordbogsdefinitioner

Det første forslag til hvad *heller* betyder kan være: *heller* bruges i stedet for 'også' foran *ikke*. Det passer fint i sammenhængen *hun var ikke ung, og hun var heller ikke gammel*. Og *også* betyder så 'ligeledes' og bruges ifølge Ordbog over det danske sprog hvor omtrent det samme udsiges om to eller flere genstande, eller hvor to eller flere udsagn angives på samme måde at gælde om samme genstand. *Hun var høj og hun var også tyk*. Sætningerne betyder så: 'hun var ikke ung og hun var ligeledes ikke gammel' og 'hun var høj og hun var ligeledes tyk'.

Også betyder 'ligeledes', og *heller* betyder altså 'ligeledes' foran en nægtelse, dog for begge ord kun hvis det forgående led, det som det aktuelle led sidestilles med, gælder på samme måde, dvs. at det, ved *også*, ikke er benægtet, og at det, ved *heller*, er benægtet; man kan således hverken sige: *hun var ikke ung og også gammel* eller *hun var ung og heller ikke gammel. Også* kræver at ingen af leddene er benægtet og *heller* kræver at de begge er benægtede.

Begge ord kræver at de to størrelser som sidestilles også har omtrent samme betydning, man kan sige at de indholdsmæssigt skal være parallelle; man kan ikke så godt sige: *hun var lille og også tyk* og heller ikke, men dog bedre: *hun var ikke lille og heller ikke tyk*. Vil man sige disse sætninger må man sætte ordet *men* mellem dem: *hun var lille men tyk* og *hun var ikke lille men heller ikke tyk.*

Læg mærke til at det der skal sidestilles, ikke behøver at være udtrykstørrelser som ord eller grammatiske mønstre, det skal blot være indholdstørrelser som fx meningen med en sætning eller forholdet som omtales: *Ikke kan en stad skjules som ligger på et bjerg, og heller ikke tænder man et lys og sætter det under en skæppe. Stad*

og *lys* har ikke omtrent samme betydning, og det har *kan skjules* og *man sætter under en skæppe* heller ikke. Det er de to 'forhold' der har omtrent samme betydning: 'man kan ikke skjule en stad som ligger på et bjerg', og 'man tænder ikke et lys og sætter det under en skæppe'.

Forudsætninger

Kan man nu sige at det er en del af betydningen af ordet *heller*, at der skal være en nægtelse efter heller? - Ikke 'betydning' i normal forstand. For man plejer at mene om 'betydning' at det er noget som kan angives ved en definition som kan træde i stedet for ordet når det optræder. Man kan således sige at 'ligeledes' er betydningen af *også*, men man kan ikke sige at 'ligeledes ikke' er betydningen af *heller* for det ville give betydningen: 'hun var ikke ung og hun var ligeledes ikke ikke gammel'; man kan kun sige: *heller* betyder 'ligeledes', forudsat at det drejer sig om noget benægtet.

Denne del af betydningen er altså ikke det der er i forgrunden af meningen i de sætninger hvor man bruger ordet *heller*, men noget som er i baggrunden og som taleren forudsætter gælder, og forudsætter at høreren ved og accepterer. Det om den benægtede sammenhæng er ikke betydningen af ordet *heller*, men forudsætningen for brugen af ordet *heller*.

Kan man så sige at det er en del af betydningen af ordene *heller* og *også*, at de sidestillede forhold skal være af omtrent samme betydning eller være benægtet på samme måde? -Det kan man heller ikke. Det er også en forudsætning for brugen af ordene *heller* og *også* at de bruges ved det senere af indholdsmæssigt parallelle størrelser.

Forudsætninger af denne type er meget hyppige i sproglige tekster - og bemærk de forekommer kun i ytrede tekster, det er jo nemlig noget talere, når de bruger sproget, med deres ord forudsætter kendt og accepteret hos modtageren. Med bestemthedsformen *-en* i *indgangsdøren* forudsætter taleren således at høreren kender denne 'indgangsdør'. Med ordet *svarer* forudsætter taleren at høreren ved at der er blevet spurgt først; man kan jo ikke svare hvis man ikke er blevet spurgt.

Den beredvillige tilhører

Disse forudsætninger er vigtige, men anderledes end hvad talere ellers udsiger. Er forudsætningen nemlig ikke tilstede, vil hørere lede i deres hukommelse og i deres almene viden for at finde noget som kan være opfyldelsen af forudsætningen, mens hørere når de hører noget udsagt som de ikke tror på, blot registrerer at det ikke er i overensstemmelse med hvad de selv tror, med andre ord: at de er uenige med taleren.

Tag eksemplet med *indgangsdøren*; hørerne kender ikke nogen indgangsdør - på dette sted i historien. Men de leder efter noget som kan give dem kendskab til denne dør og det findes i ordet *sommerhus, indgangsdøren* er selvfølgelig den dør som der må være i Niels Bohrs sommerhus, som i et hvert andet hus.

Tag eksemplet med ordet *også* i sidste sætning af historien. Med ordet *også* forudsætter taleren at det omtalte forhold gælder 'ligeledes' som et andet forhold af omtrent samme betydning. Hvad er nu det der på grund af ordet *også* forudsættes at gælde på samme måde som 'hvis man ikke tror på den'? Hørerne leder i deres hukommelse og i deres almene viden: hvad er parallelt med 'hvis man ikke tror på den'?

Der har ikke udtrykkeligt i det foregående været nævnt noget som betingelse for at en hestesko bringer lykke! Så må høreren selv indsætte det, og det kan kun blive: '(en hestesko bringer lykke,) hvis man tror på den'. Hørere af Niels Bohrs replik - og det vil både sige gæsten hos Niels Bohr, og læsere af dette nummer af Mål & Mæle - vil så, for at få mening ud af sætningen, indsætte som kendt og accepteret af dem selv: '(en hestesko bringer lykke) hvis man tror på den.

Den værdiløse hestesko

Men hvor kan man - evt i underforstået form finde det i det foregående? Jo, gæsten siger: *Hvordan kan De som naturvidenskabsmand tro på at en sådan tingest bringer lykke?* Og umiddelbart vil de fleste nok mene at gæsten har ræsonneret omtrent således:

Naturvidenskabsmænd tror ikke på hestesko
Niels Bohr er naturvidenskabsmand

Niels Bohr tror ikke på hestesko

Men når høreren nu på grund af ordet *også* tvinges til at lede efter den eventuelt underforståede sætning: *hvis man tror på hestesko bringer den lykke*, viser det sig at man med den som præmis kan komme til samme resultat.

Men før vi går ind på dette andet mulige ræsonnement som kan være gæstens grund til at spørge, må det lige opklares hvad *en sådan tingest* forudsætter. Udtrykket henviser til hesteskoen, men det forudsætter 'hesteskoen er værdiløs'.

Det ræsonnement hos gæsten som ordet *også* forudsætter må så snarere have været følgende:

hvis man tror på hestesko bringer den lykke
hesteskoen er værdiløs

---

man tror ikke på den

Og det er jo egentlig et meget rimeligt ræsonnement; en naturvidenskabsmand vil kun tro på en hestesko hvis den faktisk bringer lykke. Og når den nu er værdiløs og ikke bringer lykke, tror en naturvidenskabsmand som Niels Bohr ikke på den.

Underforståelser

Og tilbage til ordet *heller*. Det viser sig at det kun er det efterfølgende forhold som udtrykkeligt skal være benægtet, dvs. indeholde ord som *ikke, ingen, aldrig*.Det tidligere udtryk, det som *heller*-forholdet sidestilles med, behøver ikke udtrykkeligt at være benægtet, det kan indeholde en underforstået nægtelse; det er nok at forholdet kan opfattes som negationen af noget som er omtrent det samme som det forhold der senere benægtes.

Tag eksemplet (hvor rækkefølgen af leddene forøvrigt er byttet om): *Man er jo heller ingen dosmer fordi de er kloge*; her er der ikke nogen anden nægtelse end *ingen*. Ikke desto mindre er det klart at *heller* er på sin plads, og det må skyldes at høreren beredvilligt regner ud hvad det er for et forhold der kan være benægtet og som har omtrent samme betydning som *at være en dosmer. At være klog* betyder 'ikke at være nogen dumrian'. *At være en dumrian* og *at være en dosmer* har omtrent samme betydning.

De er begge benægtet, den ene udtrykkeligt, den anden er underforstået og derfor også underforstået benægtet. Meningen med udtrykket kan foreløbigt beskrives således: 'De er ikke nogen dumrianer og jeg er ligeledes ikke nogen dosmer.'

Læg mærke til at taleren, ved med ordene *heller* og *også* at forudsætte at to forhold er af omtrent samme betydning, ikke blot får defineret hvad der omtrent betyder det samme som hvad, men også hvad der er det modsatte af hvad. Det er således lettere at forstå: *hun var høj og hun var også tyk* og *hun var ikke høj og heller ikke tyk* end det er at forstå: *hun var lille og hun var også tyk* og *hun var ikke lille og heller ikke tyk*. Det skyldes at der er mere lighed mellem 'stor' og 'tyk', end der er mellem 'lille' og 'tyk'.

Bondefangeri

Det er imidlertid ikke plat umuligt at forstå udtrykket *hun var ikke lille og heller ikke tyk*. Høreren må blot "læse mere mellem linjerne" og det er både svært og besværligt. Hvis man som hører skal forstå dette udtryk må man fra sin hukommelse, fra sin almene viden

- eller måske fra sin fantasi - hente en situation frem hvor den ene person har sagt: *Har du set en lille tyk pige?*, og hvor den anden derpå svarer: *Ja, jeg har set en pige, men hun var ikke lille og hun var heller ikke tyk*. Så har de to forhold, 'lille' og 'tyk', nemlig den omtrentlige samme betydning at de begge gælder om den pige som den første person leder efter.

Her er det tydeligt at hørere ikke reagerer ved at forstå: 'Aha, han mener noget andet om forholdet mellem højde og tykkelse end jeg gør'. Modtagerne tænker: 'hvordan kan dette her dog give en fornuftig mening?' Det er fordi paralleliteten, den omtrent samme betydning, ikke udsiges men forudsættes.

Denne forudsætning af den underforståede parallelitet ved brugen af ordene *heller* og *også* kan udnyttes på smarteste måde til at bondefange folk og få dem til at acceptere holdninger uden at gøre sig klart at det er det de gør. Tag eksemplet: *Kender du Ulla og Hans. Han stemmer på Kristeligt Folkeparti, og hun er heller ikke for klog*. Dermed har taleren forudsat, og ladet hørerne selv tilføje accepten af, at man ikke er for klog hvis man stemmer på Kristeligt Folkeparti.

Ikke

Til billedet af hvad brugen af ordet *heller* forudsætter, hører endnu et moment: *heller bruges kun i forbindelse med ordet ikke*, og *ikke* bruges kun når taleren har grund til at antage at det vil være relevant for modtageren at få en oplysning om hvad der *ikke er* tilfældet, som jo er meget mindre informativt end oplysninger om hvad der *er* tilfældet. En taler kan kun antage at oplysninger om hvad der ikke er tilfældet, vil være relevante for hørere hvis taleren har grund til at antage at hørerne tror det som med sætningen benægtes. Det er fx mere rimeligt at sige: *hvalen er ikke en fisk*, end det er at sige *katten er ikke en fisk*, for taleren kunne have grund til at antage at hørerne troede at 'hvalen er en fisk', mens taleren ikke har grund til at antage at hørerne skulle tro at 'katten er en fisk'.

Lad os nu antage at sætningen: *Man er jo heller ingen dosmer fordi de er kloge* siges af Hans om Per og Poul. Han antager at de tror det der benægtes: 'Hans er en dosmer'. Men når den anden del på grund af ordet *heller*, skal opfattes som en underforstået benægtet sætning med følgende mening: 'fordi de ikke er nogle dumrianer', så må denne sætning tænkes at høre hjemme i en situation hvor de antager at han (eller andre) troede at de var dumrianer.

På denne måde kan man ende med at beskrive indholdet af dosmersætningen som: 'der er ligeledes ikke grund til at sige at jeg er en dosmer fordi der ikke er grund til at sige at de er dumrianer'.

Heller ikke

Og til sidst kan vi så prøve at beskrive betydningen af sætningen:

Nåh, jeg tror nu heller ikke på den. Den forudsætter et tidligere nævnt parallelt forhold. Der er to muligheder for hvad dette tidligere forhold er: 'Niels Bohr er naturvidenskabsmand', eller 'gæsten tror ikke på hesteskoen'. Den første kan opfattes som en benægtelse af 'Niels Bohr er overtroisk', således at meningen kommer til at være: 'Niels Bohr er ikke overtroisk og han tror ligeledes ikke på hesteskoen'. Det ville være en meget sandsynlig udlægning, bortset fra at der også står *nu*. Det betegner en modsætning og derfor kan det ikke være disse to forhold der paralleliseres - de er næsten ens.

Det er mere sandsynligt at ordet *heller* paralleliserer: 'Gæsten tror ikke på hesteskoen' og 'Niels Bohr tror nu ligeledes ikke på den'.

Ordet *også* i sidste linie forudsatte, som nævnt, at gæsten skulle have lavet et ræsonnement der lød: 'hvis man tror på en hestesko, bringer den lykke'. Betegnelsen *en sådan tingest* for 'hesteskoen' forudsætter 'at hesteskoen ikke bringer lykke', ergo: 'man tror ikke på hestesko'. Med ordene *nu heller ikke* forudsætter Niels Bohr at det er et ganske andet ræsonnement gæsten skulle have lavet, nemlig:

hvis man tror på hestesko - bringer den lykke
gæsten tror ikke på hestesko

Den bringer ikke lykke

Men dette er ikke en gyldig slutning, og det er i al uskyldighed det Niels Bohr gør opmærksom på ved at sige: 'hestesko bringer lykke også hvis man ikke tror på dem.'

Ole Togeby
f. 1947, lektor i dansk sprog
Københavns Universitet

Manipulation

Finn Hobels betragtninger over *manipulation* og *manipulere* i sidste nummer af Mål & Mæle har fået to af vore læsere til at bidrage med materiale og forklaringer.

Hartmut Haberland fra Roskilde Universitetscenter sender udklip fra forskellige ældre og nyere ordbøger. Det fremgår at den gamle fælleseuropæiske betydning har været 'behandle med hænderne'. For eksempel kan man i The Oxford English Dictionary læse at *manipulere* kan betyde 'at presse og hælde på flasker' og 'bundte'. Herfra er der ikke langt til den moderne betydning af *manipulere*.

Mere interessant er det dog måske at *manipulere* og *manipulation* blev brugt specielt om lægens eller magnetisørens behandling af patienter med hænderne. Særlig vigtigt er det nok at magnetisøren, dvs. hypnotisøren, *manipulerede* sine patienter. Det er noget med at føre og dirigere den viljeløse person. Her er vi meget tæt på den moderne betydning.

Fra Jens Juhl Jensen, Københavns Universitet, har vi fået en anden forklaring, som dog ikke modsiger eller modsiges af det ovenstående. Vi bringer hele Juhl Jensens brev:

Spørgsmålet i sidste nummer af Mål & Mæle om etymologien til ordet *manipulere* rejser nogle interessante principelle problemer vedrørende ordhistorie. Naturligvis har det moderne danske ord et eller andet at gøre med det latinske *manipulus*, men hvad? og hvordan? I det følgende giver jeg en meget skitseagtig fremstilling. Den indeholder et par svage punkter, som gør at den skal tages med visse forbehold; men alligevel kan den forhåbentlig virke oplysende.

Ordet *manipulere* har i dansk to forskellige betydninger, dels en ældre (registreret fx i Meyers fremmedordbog fra 1924), dels en yngre, som er den der er udgangspunkt for spørgsmålet. Den ældre er ret neutral og bruges fx i medicinsk jargon: 'tage i sin hule hånd, beføle med hånden'.

Manipulation F. 'Handgriff' aus frz. manipulation (Quelle: lat. manipulus 'Handvoll'; neulat. Bildung *manipulatio) gleicher Bed. als Kunstausdruck des magnetischen Heilverfahrens (s. Magnetismus) am Ende des 18. Jahrh. übernommen (1), später allg. gebraucht für 'Verfahren, Handlungsweise', oft mit schlechtem Nebensinn 'List, Kniff' (2).

Otto Basler: Deutschers Fremdwörterbuch (1942)

Underforståelser

Du er også min søn Brutus og *De to første mennesker på jorden var Hans og Grethe* er titlerne på to bøger udgivet af Niels Vogel. Det er samlinger af ufrivilligt morsomme sprogbrokker samlet ind af lærere fra skolebørns stile. Det er i mange tilfælde ret klart hvorfor disse stykker er morsomme: fordi børnene har fået lærernes eller skolebøgernes udtryksmåder, som de ikke kender, galt i halsen, og gengiver dem med absurde analogier og falske etymologier:

1. På grund af det meget æderi dengang var Cæsar storladen af statur og måtte flere gange på slankekur, for at hans ansigt kunne være på mønterne. På den anden side af mønterne var hans genitalier.

2. Fra dybe miner fås de såkalte mineraler.

I første eksempel kan jeg således høre ekko af flere forskellige skolebogsformuleringer om Cæsar: Der kan således i lærebøgerne have stået: *Cæsar var storsindet af natur* Han hævnede sig ikke på sine rivaler ved at slå dem ihjel. Der kan have stået at han skal have sagt: *Jeg vil se fede mænd omkring mig,* for han mente at de var mindre oprørske og farlige end de udsultede.

Der kan have stået at man opgav at hengive personer i hel figur på mønterne fordi man ikke kunne forme så fine detaljer, og derfor *kun afbillede ansigtet.* Endelig har der i lærebogen nok stået enten at det er hans *initialer* eller han *insignier* der var på bagsiden af mønten.

Man kan således forestille sig hvorledes de lærevillige elever, stillet over for formuleringer som de ikke kunne forstå, desperat har søgt efter meningen med ordene, og fundet de ord der lignede mest: *statur* for *natur, storladen* for *storsindet, genitalier* for *initialer* eller *insignier.*

I det andet eksempel kan man se den falske etymologi: *mine-raler* kunne jo meget vel have noget at gøre med *miner.*

Relevante oplysninger

Men i samlingerne er der også en type ret morsomme formuleringer, hvor det ikke er indlysende hvad fejlen egentlig er; se fx følgende to:

3. Den første tand kommer i munden. Senere kommer der flere og flere, og til sidst falder de ud igen.

4.Min bedste julegave i år lå under juletræet. Det var en rød pakke med huller i (som viser sig at indeholde en hundehvalp, OT).

I disse to eksempler er der hverken absurde analogier eller falske etymologier - ikke desto mindre er de komiske - hvorfor?

Enhver sætningsformet ytring består af en række forskellige oplysninger eller informationer. Nogle oplysninger er blot n æ v n t af afsenderen som godt ved at modtageren allerede kender dem. Det markerer hun bl.a. ved bestemt form, fx *Den første tand* eller ved udsagnsordet når der kommer andre led efter, fx *kommer.* Andre oplysninger er f r e m s a t af afsenderen, dvs. markeret som en oplysning der skal være ny og interessant for modtageren; det der skal gøre det umagen værd for modtageren at læse teksten. De fremsatte oplysninger er i sætningen ofte markeret ved at stå sidst eller (i tale) ved at være fremhævet ved eftertryk.

Alle fornuftige sprogbrugere følger nu - hvad enten de ved det eller ej - den regel at den fremsatte oplysning også skal være r e l v a n t for modtageren. Det er altså ikke nok for god kommunikation at det er sandt hvad der siges, det skal også være relevant for modtageren.

Det kan nu ses at det for begge de to sidste eksempler gælder at den fremsatte information ikke er relevant: Det er ikke relevant at det er *i munden* den første tand kommer (hvor skulle den ellers komme?), og ejheller relevant at det var *under juletræet* den bedste julegave lå (hvor skulle den ellers ligge?) Det kan kaldes skolestilssyndromet. Elever der skriver stil til deres lærer, som de godt ved ved alt hvad de kunne finde på at skrive, og som de ved ikke interesserer sig for noget af det, har meget svært ved at overholde reglen om relevans.

Underforståelser

Men komikken i eksemplerne kommer også fra en anden kilde end dette skolestilssyndrom. Den sprogbruger der - efter reglerne - udformer sine sætninger med markerede nævnte og fremsatte oplysninger, u n d e r f o r s t å r efter samme regler visse andre oplysninger: afsenderen forudsætter at modtageren forstår at hun ikke kan stå inde for de mere informative alternative oplysninger til den fremsatte oplysning. Når afsenderen fx siger: *Far var ædru i dag,* forudsætter hun at hun ikke kan stå inde for de oplysninger som er mere informative end *idag,* fx *i denne uge* eller *i denne måned.* Det står der ikke, men det er underforstået.

Kravet om relevans betyder nemlig at hvis afsenderen kunne have stået inde for det mere informative alternativ, fx *far var ædru i denne uge,* så ville hun have sagt det. Og når hun nu ikke siger det, er det ensbetydende med at hun ikke kan stå inde for det.

Læg her mærke til at nogle oplysninger er mere informative hvis de er fremsat i en given sætning, end andre ville være hvis de blev fremsat i den samme sætning. De oplysninger som implicerer andre oplysninger, er mere informative end dem de implicerer. *I (hele) denne uge* er mere informativ end *idag, 4* er mere informativt end *3.* Med sætningen *Hun har 3 børn* underforstår afsenderen således: *Hun har ikke 4 børn.*

På under ét minut er mere informativt end *på under 2 minutter.* Derfor har man med sætningen: *maskinen foretager beregningen på under 2 minutter* underforstået: *maskinen foretager ikke beregningen på under ét minut,* for *på under ét minut* implicerer *på under to minutter.*

I eksempel 3) ville den mere informative oplysning være fx: *i overmunden.* Når dette ikke er nævnt er det altså underforstået at *den ikke kommer i overmunden* (og også at *den ikke kommer i undermunden*). Og det er jo

temmelig komisk; hvorfor nævne at den første tand kommer i munden når afsenderen netop ikke ved om det er overmund eller undermund.
I 4) synes der ikke at være nogen oplysning der ville være mere informativ end *under juletræet.*

Modsætningsvise underforståelser

Men der fungerer en anden yderligere regel om underforståelser.

Af de nævnte oplysninger i sætningen, er en enkelt, ved at blive sat først i sætningen, fremhævet som den hvori ytringen som helhed tager sit udgangspundt, f u n d a m e n t e t for alle de andre oplysninger. En oplysning tages som fundament enten fordi den lige har været nævnt i det foregående, eller fordi dens sætning står i modsætning til oplysningerne i den følgende sætning. Som regel er det en lige nævnt oplysning, når det er grundledet eller tidsbilledet der står i fundamentet, og ofte er oplysningen i modsætning til det følgende når det er et andet led der står der. *På den nordlige halvkugle er det ved juletid vinter* står fx i modsætning til *og på den sydlige er det sommer.*

Med sætninger med sådanne modsætningsfundamenter, underforstår man nu, ikke at det mere informative alternativ til den fremsatte information ikke gælder (kombineret med den nævnte information), men at modsætningen til den fremsatte information faktisk gælder kombineret med modsætningen til den fundamentale information. Med *Som barn har man mælketænder* underforstår afsenderen: *og som voksen har man rigtige tænder.* Læg mærke til at *rigtige tænder* ikke er mere informativt end *mælketænder,* lige som *sommer* ikke er mere informativt end *vinter.* Det er altså på grund af modsætningsfundamentet at disse oplysninger underforstås.

Hvis man nu bruger denne regel om underforståelser ved modsætningsfundamenter, forudsætter eksempel 3. og 4. hhv.: *Den anden tand kommer på fx knæet* og *Min næstbedste julegave i år stod i garagen.* Det komiske ved disse to sprogbrokker fra skolestile er altså ikke hvad eleverne skriver på linjerne, men hvad de ved underforståelser skriver mellem linjerne; specielt morsom bliver den med tanden på knæet (eller et eller andet sted uden for munden), hvis man danner sig en anskuelig forestilling af det.

I eksemplet med *under juletræet* kan man godt ane hvad formålet med denne slutstilling af denne oplysning har været. Det er jo nemlig godt klaret af gavegiverne at have pakket en levende hundehvalp ind i papir og lagt den under juletræet. Problemet i formuleringen er jo blot at læserne på dette tidspunkt i læsningen endnu ikke ved at det er en levende hund - og det står ikke i den næstfølgende sætning.

Underforståelsens grammatik

De fleste voksne sprogbrugere kan normalt administrere disse ret indviklede regler for fordeling af oplysninger i sætningen også selv om de ikke kender dem. Reglerne omfatter hvis man prøver at formulere dem, i det mindste følgende:

I. Ved at sætte dem først markerer afsenderen som de fundamentale oplysninger enten dem der lige er nævnt eller dem som står i modsætning til det følgende.

II. Ved hverken at sætte dem først eller sidst markerer afsenderen hvilke oplysninger der iøvrigt er nævnt.

III. Ved at sættte den sidst markerer afsenderen hvad der er den fremsatte oplysning.

IV. Afsenderen kan kun fremsætte en oplysning hvis den er relevant for modtageren. Fremsætter afsenderen oplysninger som ikke er relevante, opfattes ytringen som noget andet end oplysninger, fx: *Lige nu, kære læser, sidder du og læser i Mål & Mæle.*

V. Derved underforstår afsenderen at hun ikke kan stå inde for de mere informative alternativer til den fremsatte oplysning når de kombineres med de nævnte oplysninger.

VI. Er der modsætningsfundament, underforstår afsenderen at hun godt kan stå inde for modsætningen til den fremsatte oplysning hvis den kombineres med modsætningen til den fundamentale oplysning.

Disse seks regler overholder de fleste sprogbrugere faktisk normalt. Og det er dem børnene i stilene ikke rigtig kan administrere. Det er nok symptomatisk at dansklæreren Niels Vogel og alle de kolleger som har indsamlet eksemplerne, har valgt at le ad komikken i stedet for at prøve at undervise i de seks regler så eleverne kunne undgå at begå "fejl" på disse områder. For reglerne er næsten lettere at bruge end at formulere.

Ole Togeby, f. 1947
lektor i dansk sprog
Københavns Universitet.